

JACQUES LE GOFF

EURÓPA SZÜLETÉSE
A KÖZÉPKORBAN

ATLANTISZ KÖNYVKIADÓ
BUDAPEST

Ez a kötet az *Európa születése* című nemzetközi könyvsorozat része,
mely a C. H. Beck Verlag (München – Németország),
a Blackwell Publishers (Oxford – Egyesült Királyság), az Editorial Crítica
(Barcelona – Spanyolország), a Gius. Laterza & Figli (Róma – Olaszország)
és az Éditions du Seuil (Párizs – Franciaország) kiadóik,
valamint a Literary Agency Eulama S. R. L. (Róma – Olaszország)
együttműködésével született.

Főszerkesztő: Jacques Le Goff

Jacques Le Goff: L'Europe est-elle née au Moyen Âge?

© Éditions du Seuil, Paris, 2003

© Hungarian Edition: Atlantiszi Könyvkiadó, Budapest, 2008
Minden jog fenntartva, beleértve bármilyen publikálás, elektronikus
közzététel, sokszorosítás vagy egyes részeket közlésének jogát is.

Fordította: Sujtó László

A fordítást szerkesztette és az eredetivel egybevetette:

Somlyó Bálint

Kiadói szerkesztés: Miklós Tamás

ISBN 978 963 9777 03 3

ISSN 1217-9396

Atlantiszi Könyvkiadó (1052 Budapest, Gerlőczy u. 4.)

www.atlantiszkiado.hu

Felelős kiadó: Miklós Tamás

Borítóterv: Harsányi – Miklós

Tördelés: Amacron Bt.

Nyomdai munkák: Reálszisztéma Dabasi Nyomda Rt.

Cet ouvrage publié dans le cadre du Programme d'Aide à la Publication (P. A. P.)
Kosztolányi, bénéficie du soutien du Ministère des Affaires étrangères et européennes
français, de l'Ambassade de France en Hongrie et de l'Institut français de Budapest.

Ez a mű a Francia Külügyminisztérium, a Magyarországi Francia Nagykövetség
és a Budapesti Francia Intézet támogatásával
a Kosztolányi Könyvtámogatási Program (P. A. P.) keretében jelent meg.

A kötet további támogatói:

Oktatási és Kulturális Minisztérium – Magyar Könyv Alapítvány,
az OTKA

és azok az olvasóink, akik adójuk 1%-át
az Atlantiszi Alapítványnak ajánlották fel.

**MAGYAR KÖNYV
ALAPÍTVÁNY**

Az Atlantiszi Alapítvány számlaszáma:
10200 823-222-14737-00000000

TARTALOM

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS	11
ELŐSZÓ	13
BEVEZETÉS	15
ELŐJÁTÉK AMI A KÖZÉPKOR ELŐTT TÖRTÉNT	21
Földrajzi adottságok	22
Ókori örökségek	23
Európa középkori megszületésének forráskönyve	28
I. EURÓPA MEGFOGAN (IV–VIII. SZÁZAD)	31
A kereszténység terjedése. Szent Ágoston	32
A középkor kulturális megalapozói	34
Nagy Gergely	36
Inváziók és átkulturálódás	38
Püspökök és szerzetesek kormányzása	41
Új hősök: a szentek	42
Időszámítás, időbeosztás	43
A tér átrendeződése	44
Két taszító pólus: Bizánc és az iszlám. A képek kérdése	45
Európa elfalusiasodása	47
Barbár királyságok és törvények	47

II. EGY ELVETÉLT EURÓPAI KÍSÉRLET: A KAROLING-VILÁG (VIII-X. SZÁZAD)	49
A Karolingok fölemelkedése	49
Nagy Károly, az első európai?	51
A frankok és a pápaság szövetsége. Nagy Károly császársága	52
Nagy Károly európai öröksége	54
Katonák Európája	55
Parasztok Európája	56
Az európai civilizáció Karoling-kori rétege	57
Franciaország, Németország és Itália alkotják Európa magvát?	60
III. AZ EZREDFORDULÓ MEGÁLMODOTT ÉS LEHETSÉGES EURÓPÁJA	63
Ottó birodalmi Európája	63
Az ezredforduló „új Európája”	64
Az „újonnan jöttek”: skandinávok, magyarok, szlávok	66
Egy európai „békemozgalom”	69
Új európai szentély spanyol földön: Santiago de Compostella	71
Európa megszilárdulása	72
IV. A HŰBÉRI EURÓPA (XI-XII. SZÁZAD)	75
A mezőgazdaság fejlődése	75
Sejtekbe zárkózás	76
A falu és a temető	77
Az egyházközség	79
A társadalom felső rétege: a nemesség	79
Lovagság és udvariasság	80
A házasság átalakulása	83
Az udvari szerelem	84
Abélard és Héloïse: két modern értelmiségi szerelmes	86
Csók a szájra	87
A katonai rendek: a militantizmus	87
A Gergely-reform: egyháziak és világiak különválása	88
Az erények és a bűnök harca. Az ördög mozgolódik	89
A népi kultúra	90

Pénzérmék és oklevelek	92
A zarándoklatok	94
Hűbéri széttagoltság és királyi központosítás	97
A császár tekintélye és gyengesége	98
A középkori király	99
A hűbéri monarchiák	102
A XII. század európai reneszánsza	107
A Mária-kultusz terjedése	108
A szenvedő Krisztus kultusza	111
Az Isten képére teremtetten ember. A keresztény humanizmus	112
Az üldöztetés Európájának születése	114
Az eretnekek	115
A zsidók üldözése	119
A szodómia	123
A lepra kétarcúsága	124
Elszabadul az ördög	125
A hűbéri Európa peremvidékei	125
Európa keresztes hadjáratra indul	128
A keresztes háború mint az európai gyarmatosítás kezdete?	134

V. A VÁROSOK ÉS AZ EGYETEMEK

„SZÉPSÉGES EURÓPÁJA”

(XIII. SZÁZAD) 135

1. A városok fellendülése: a városlakók Európája	136
2. A kereskedelem fellendülése: a kereskedők Európája	150
3. Iskolák és egyetemek	162
4. A kolduló rendek	184

VI. A KÖZÉPKOR ALKONYA

VAGY ÚJ IDŐK VIRRADATA? 203

Az éhínség és a háború	203
A Fekete Halál	209
A halál, a holttest és a haláltánc	211
Az erőszak Európája	213
Megbomlik az egyház egysége: a nagy egyházszakadás	221
Új eretnekek : Wyclif és Husz követői	224
A devotio moderna	226

Nemzeti érzések megjelenése	227
A politikai prófécia	230
A könyvnyomtatás	231
Gazdaság-világ	232
A kitárulkozó Európa	233
Firenze – Európa virága?	234
Két nyitott szellem: Nicolaus Cusanus és...	236
... Pawel Wlodkowic	238
Jelentőségét veszíti a Német-Római Birodalom?	238
Egyszerűsödik Európa politikai térképe	240
A török fenyegetés	242
Podjebrád György Európa-terve	243
Itália – Európa fárosza és prédája	244
Commynes, az európai	245
Európa ismeretlen földekkel való találkozásokra készül	246
Az Atlanti-óceán és Afrika	248
Hajózás: fejlődés és elmaradottság	249
 BEFEJEZÉS	 253
 FÜGGELÉK	 263
 IDŐRENDI TÁBLÁZAT	 267
Európai események	267
Európán kívüli események	274
 TEMATIKUS BIBLIOGRÁFIAI VÁLOGATÁS	 279
 NÉVMUTATÓ	 327

Bronislav Geremeknek

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

Mindenekelőtt a Seuil Kiadó munkatársait illeti köszönet, akik hozzáértésükkel, töretlen és odaadó elkötelezettségükkel lehetővé tették e könyv megjelenését. Nicole Grégoire-ra gondolk, akivel nagy örömmel dolgoztam együtt, valamint Grégoire Monteil-ra és Catherine Rambaud-ra.

Köszönetet mondok barátaimnak is, akik figyelmesen elolvasták könyvem kéziratát: Richard Figuiet, valamint kollégám és kedves barátom, Jean-Claude Schmitt nagy segítségemre voltak bírálataikkal és tanácsaikkal. Meg kell emlékeznem Jacques Berlioz lankadatlan baráti támogatásáról is. Patrick Gauthier-Dalchének a földrajz és a térképészet terén, Pierre Mounet-nek a középkorban német uralom alatt álló területek vonatkozásában nyújtott segítségéért tartozom hálás köszönettel.

Európa épül. E nagy kihívásnak – önmagának – csak úgy felelhet meg, ha számot vet történetével, mely nélkül elárvult és boldogtalan volna. Mert bár a ma a tegnap szülötte, a holnap pedig az elmúlt időé, nem kell a múlt fogságába esniük, ha a megtörténtek megértése az előrchaladás segítőjévé válik. A jövő arra az antikvitás óta – vagy talán már a „történelem előtti időktől” – az egységet és a sokféleséget ötvöző, roppant gazdag és kreatív kulturális örökségre épülhet, melyet ez az Atlanti-óceán, Ázsia és Afrika ölelésébe zárt, földrajza mintázta, történelme formálta, görögök elnevezte öreg kontinens őriz.

Az *Európa születése*, mely öt különböző nyelvű és nemzeti-ségű kiadó – a müncheni C.H. Beck, az oxfordi Basil Blackwell, a barcelonai Crítica, a római Laterza és a párizsi Seuil – kezdeményezésre jött létre, Európa kialakulását kívánja bemutatni – ennek esélyeit és nehézségeit. Csak a kontinens népeinek egységtörékvéseit kísérő belső viszályok, konfliktusok és ellentmondások megértése engedi megpillantanunk a jövőt.

Sorozatunk címe ezért élő folyamatra utal, hiszen aligha érkezett el egy egyetemes Európa-történet megírásának ideje. Vezető kortárs történészek műveivel szeretnénk bejárni az európai történelem – gazdaság, politika, társadalom, vallás és kultúra – vidékeit. Szerzőink, kik nem feltétlenül európaiak, egyszerre támaszkodnak a régi, Hérodotosz megalapozta történetírási tradícióra, s azokra a történelemkonceptiókra, melyek az utóbbi évtizedekben alapjaiban újították meg századunk történettudományát. Tanulmányaink mindenki számára olvasható, világos stílusra törekednek.

Arra a kulcskérdésre keressük a választ, mellyel mindenki szembesül, akit megérintett a születő Európa eszméje, vagy éppen részesének tudja magát: Kik is az európaiak? Honnan, s hová tartanak?

Jacques Le Goff

BEVEZETÉS

Minden történelemkönyv kapcsolatban áll a jelennel, még ha messzi múltba vesző időszakot tárgyal is. Ez a kötet is mindennek előtt a mai európai valóságba ágyazódik. 2002–2003-ban készült, az európai államok egy részében bevezetett közös pénznem születése és az Európai Unió több kelet-közép-európai állammal való bővülése közötti időben. Könyvem az *Európa születése* sorozatban jelenik meg, amely öt különböző nyelvű kiadóvállalat együttműködése révén egy közös kulturális térreum kialakítására tesz kísérletet, s amelynek elnevezése jól érzékelteti a kiadók és a szerzők szándékát, hogy a történelmi igazság és a történészi elfogulatlanság tiszteletben tartása jegyében megvilágítsák közös Európánk építésének körülményeit.

E munka célja nem tudományos ismeretek közlése, s nem törekszik sem az európai középkor folyamatos történelmének, sem e történelem legfontosabb aspektusainak részletező bemutatására.

Annak igazolására teszek kísérletet, hogy Európa realitásként és képzetként a középkorban született meg, hogy ez volt Európa megszületésének, gyermek- és ifjúkorának döntő időszaka, mégha e századok embereitől távol állt is az egységes Európa létrehozásának gondolata és szándéka. Csak az 1458 és 1464 között uralkodó II. Pius (Æneas Silvius Piccolomini) pápának volt világos elképzelése Európáról. 1458-ben írta meg *Europa*, 1461-ben pedig *Asia* című művét, s már ez is jól érzékelteti a két földrész közötti dialógus jelentőségét. Különösen a második világháborút közvetlenül megelőző és követő években, az Európáról való lázas elmélkedések és az egész kontinenst érintő nagyszabású gazdasági, kulturális és politikai tervek kidolgozása idején hivatkoztak sokat a középkorra mint Európa megszületésének időszakára. Az „európai eszméről” szóló gondolatébresztő munkák sorából két, egyaránt a XVI. század specialistájaként ismert szerző, a brit Denys Hay *Europe. The Emergence of an Idea* (1957) és az olasz

Federico Chabod *Storia dell' idea d'Europa* (1961) című művei emelkednek ki. (Utóbbi munka a szerző 1943–1944-es, illetve 1947–1948-as egyetemi előadásait foglalja össze.) Ám mindenekelőtt két nagy francia történész volt az, aki a második világháború előestéjén az *Annales* folyóirat megalapításával megújította a történetírást, és a középkorban megszülető Európa gondolatát képviselte. Marc Bloch szerint

Európa a Római Birodalom összeomlásakor kelt életre,

Lucien Febvre pedig magáévá tette kollégája gondolatát, hozzátéve:

Mondjuk inkább így: Európa akkor vált lehetségessé, amikor a Birodalom felbomlott.

Lucien Febvre a Collège de France-ban 1944–1945-ben tartott előadássorozata bevezetőjében így fogalmazott (*Európa. Egy civilizáció születése*, 44. o.):

Az egész középkor folyamán (s ez a középkor alaposan átnyúlik az újkorba) a kereszténység óriási energiája a keresztény civilizáció szülőföldjüktől elszakadt hatalmas áramlatait sodorta át a kaleidoszkópszerű királyságok képlékeny határain, s így hozzájárult ahhoz, hogy a nyugati emberek az őket egymástól elválasztó határvonalak ellenére közös tudatra tegyenek szert, olyan tudatra, amely fokozatosan elvilágiasodva európai azonosságtudattá vált.

Elsősorban Marc Bloch szemlélte európai nézőpontból a középkort. Már az 1928-as oslói Nemzetközi Történelemtudományi Kongresszuson *Az európai társadalmak összehasonlító történelmének érdekében* címmel tartott előadást, amely ugyanazon év decemberében nyomtatásban is megjelent a *Revue de synthèse historique*-ban. *Az európai társadalmak összehasonlító történelmének oktatási terve* a Collège de France katedrájára benyújtott 1934-es pályázatát kísérő füzetben is megfogalmazódik. Itt ezt olvashatjuk:

Az európai világ mint olyan a középkor műve, mely megtörte a mediterrán civilizáció legalábbis viszonylagos egységét, miközben olvasztótégelybe

vetette a hajdan romanizált és a római hódítást mindvégig elkerülő népeket. A szó emberi értelmében ekkor született meg Európa [...] S az így felfogott európai világot ettől fogva közös áramlatok szüntelen sora járta át.¹

Ezek az európai kezdemények és ezek a XVIII. század után tartalommal kitöltődő, egyelőre még üres struktúrák (az *európai* melléknév 1721-ben jelenik meg a francia nyelvben, az *európai módon* kifejezés pedig 1816-ban) távolról sem alkotnak valamiféle lineáris folyamatot, és nem igazolják a földrajzi és történelmi adottságokból szükségszerűen létrejövő egység gondolatát. Európa felépítése, sőt elgondolása ma is előttünk álló feladat. A múlt tervez, de nem végez, s a véletlen és a szabad emberi akarat éppúgy részt vesz a jelen alakításában, mint a történelmi folyamatosság.

Könyvemben megkísérlem bemutatni Európa középkori kezdeményeit és az ezeket gátló vagy romboló tényezőket, anélkül hogy folyamatos előrehaladási vagy visszafejlődési folyamatról beszélnék. Igyekszem érvelni ezeknek az évszázadoknak (a IV–XV. századnak) az alapvető jelentősége mellett, és amellett, hogy a középkori örökség a ma és a holnap Európájának legfontosabb hagyománya. A középkor napvilágra hozta és sok esetben kialakította Európa tényleges, illetve problematikus jellemzőit: az egység lehetőségének összefonódását az alapvető sokféleséggel, a népességkeveredést, a nyugati és a keleti, az északi és a déli régiók közötti megosztottságokat és ellentéteket, a keleti határ képlékeny voltát, a kultúra egységesítő erejét. Ez a könyv nemcsak az úgynevezett történelmi tényekre hivatkozik, hanem azokra a képzetekre is, amelyeket a korabeli gondolkodásmód hívott életre. A középkori gondolkodásmód, a rendkívül élénk képzeletvilág kialakulása a realitásként és eszmeként tekintett Európa születésének egyik alapvető jegye. Kezdetről fogva tudatában kell lennünk annak, hogy a középkorban meglehetősen bizonytalanok voltak a határok a valóság és a képzetek között. A szigorú, egyenes vonalú, hosszan húzódó római *limes*hez hasonló határvonal eltűnik az evilág és a túlvilág között, melyek immár kölcsö-

¹ Marc Bloch: *Histoire et Historiens*. Étienne Bloch által összegyűjtött írások, Armand Colin, Párizs, 1995, 126. o.

nösen átjárhatók. A középkori férfiak és nők szinte minden nap látni vélik Jákob lajtorjáját, amelyen felfelé vagy lefelé haladó angyalok és emberek találkoznak egymással. Az egyenes vonalú, őrhelyek vagy kövek láncolatával jelzett, újkori típusú határ csak későn és helyenként, az államok létrejöttével tűnik föl a középkorban. A vámok csak a gazdasági élet újjáéledését és a többé-kevésbé nemzetinek mondható gazdaságok kialakulását követően, a XIII. és a XIV. század fordulóján jelennek meg. Roussillon tartománynak a francia Languedochoz csatolása (a XIII. század végén), a katalán kereskedők, valamint Aragónia királya és a mallorcai király között a katalán portékákra Collioure-ban – azaz a Földközi-tenger felé tartó út immár utolsó nem francia kikötőjében – kivetett vám miatt kitört ellentét jól érzékelteti azokat a háborúkat, próbálkozásokat és szembenállásokat, amelyek a határok középkori kialakulását kísérték. A középkorkutatók joggal vetették el azt a határokról kialakított amerikai felfogást, amelyet Turner, a történész dolgozott ki a Vadnyugat vonatkozásában, s amely nem alkalmazható az európai történelem vizsgálata során. Ugyanakkor hangsúlyozták, hogy a középkori határokat az államok kései megszilárdulásáig találkozások, összecsapások, illetve árucseré és népkeveredés színteréül szolgáló zónák alkották, melyeket Nagy Károly a IX. század elején a középkori Európában fontos szerepet betöltő *határőrgrófságokká* alakított. A határőrgrófság, mint Jean-François Lemaignier rávilágított, a hűbéri intézmények egyik szülőföldje volt: a vazallus itt „végvidéki hűbér- esküt” tett urának, és nyugodtan állíthatjuk, hogy e „határok” bizonytalan, átjárható volta elősegítette az európai népesség keveredését. A gyakran határvonalaknak tekintett folyók is inkább a hatalmasok „semleges” találkozóhelyeiként szolgáltak (így a császár és a francia király között), mintsem folyékony válaszfalaként. Egyébként Nyugati-Frankföldet, majd később Franciaországot kelet felől négy folyó (a Schelde, a Maas, a Saône és a Rhône) határolta. Daniel Nordman megjegyzi, hogy Froissart, a XIV. század „legeurópaibb” krónikása legtöbbször a *marche* („határőrgrófság”, „végvidék”) szót használja annak jelölésére, amit mi „határ” alatt értünk, míg a mai nyelvhasználatban „határt” jelentő *frontière* szóval katonai választóvonalra, *frontra* utal.

Mielőtt a középkori Európa keresésére indulnánk, fel kell hív-

nunk a figyelmet arra, hogy akárcsak a középkorban, a modern idők történészei körében is egymással rivalizáló fogalmak használatosak. Láttuk, és a későbbiekben is látni fogjuk, hogy Európa fogalma szemben állt Ázsiáéval, vagy általánosabban a Keletével. A „nyugati világ” kifejezés így egy olyan területet jelöl, amely alapvetően megegyezik Európával. E kifejezés használata nem a középkorban terjedt el, viszont ekkor nyert nagyobb teret az emberek gondolatvilágában, miután a keresztény világ kettéhasadt a Bizánci Birodalomra és a latin kereszténységre, azaz egy keleti birodalomra és egy nyugati birodalomra. Ezt a döntő jelentőségű, Kelet- és Nyugat-Európa között húzódó nyelvi, vallási, politikai választóvonalat a középkor a Nyugatrómai Birodalom bukása után elmélyítette és rögzítette. A jelenlegi Európa a latin kereszténységet követő Európa helyén alakult ki, melynek „nyugati” jellege további hangsúlyt kapott néhány XII–XIII. századi gondolkodó munkássága nyomán: felfogásuk szerint a hatalom és a civilizáció keletről nyugatra helyeződött át. *Translatio imperii, translatio studii*: a hatalom a bizánci birodalomból a germán birodalomba került, s Athén és Róma helyett Párizs lett a tudás fővárosa. A civilizáció nyugatra vonulásának gondolata nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a következő századokban számos európai magáévá tette a nyugat-európai kultúra felsőbbbségének eszméjét.

A sokak által osztott hiedelemmel ellentétben ez az elgondolás nem a kereszténység első évszázadaiból származik. Igaz, hogy Nagy Károly korában keresztény birodalmat emlegetnek, de csak a XI. század hódító kereszténysége, a Gergely-reformnak nevezett mozgalom, a clunyi rend fellépése és a kereszties hadjárat ideológiája nyomán terjedt el a „keresztény világ” kifejezés az Európát életre keltő terület jelölésére. E kifejezés használata azonban bizonyodalmakhoz vezethet. Nem vitás, hogy a keresztény vallás óriási szerepet játszott Európa megteremtése és a közös európai tudat kialakulása szempontjából. E keresztény alap – nyílt vagy rejtett módon – azután is megőrizte alapvető jelentőségét, hogy a felvilágosodás és a világiasság szellemisége diadalra jutott Európában. Ám a kereszténység valójában csak hosszú és fontos epizódként jelenik meg abban a történelmi folyamatban, amely a keresztény vallás elterjedése előtt kezdődött, s amely visszaszo-

rulása után is folytatódik. Az elnevezések ingatagságát érzékelteendő jegyezzük még meg, hogy a keresztes hadjáratok idején a mohamedánok minden keresztényt franknak neveznek, miközben a keresztények szaracénokat (ezt az egyik arab törzset jelölő elnevezést előbb a bizánciak, majd a nyugatiak terjesztették ki minden mohamedánra) vagy mórokat emlegetnek mohamedánok helyett.

Ha – mint jelen könyvünkben – Európa történelméről kívánunk beszélni, akkor meg kell világítanunk az „Európa” szó történetét is, mivel a középkori írástudókhoz hasonlóan a történész is úgy tartja, hogy a létezés mindig a névhez kapcsolódik. Isten ezt az Ige általi teremtéssel tárta fel. Arról azonban nem szabad elfeledkeznünk, hogy a legmegbízhatóbbnak tűnő elnevezések is sokat hánykolódtak a történelem viharaiiban, s különféle alakváltozásaik az általuk jelölt személyek és realitások némiképp ingatag voltára derítenek fényt.

ELŐJÁTÉK

AMI A KÖZÉPKOR ELŐTT TÖRTÉNT

Európa történelme arra kényszeríti a történészt és az olvasót, hogy hosszú időszakot átfogó látószöveget válasszanak. A középkort hagyományosan alkotó – a IV. századtól a XV. századig terjedő – tíz évszázad során jelentkező európai kezdeményeken túl figyelemmel kell lennünk a korábbi civilizációk azon örökségeire is, amelyeket a középkor egy potenciális európai szellemiség jegyében magába fogadott. A középkor részben azzal készítette elő Európa megalkotását, hogy nem pusztán passzívan továbbadott korábbi örökségeket, hanem olyan múltfelfogást tett a magáévá, melynek alapján tudatosan, bár olykor alaposan válogatva össze is gyűjtötte e múlt jelentős elemeit. A középkor az „újjászületés” fogalmának megjelenésével, de más kezdeményezések révén is az antikvitás átmentőjeként lép fel. Bár az utóbbi időben sokat haladt az őstörténet kutatása, ám kellő felkészültség híján és terjedelmi okok miatt nem vállakozhatok annak bemutatására, hogy a középkor mit vett át a régmúlt századokból. Mégis megemlítem, hogy az őstörténeti időszak néhány nagy hatású fejleménye később újból szerephez jutott. Ezek közé tartozik a mezőgazdaság fejlődése (noha itt jórészt a mezopotámiai örökség átvételéről van szó), az állattenyésztésnek elsősorban a Földközi-tenger vidékén bekövetkező térnyerése, valamint a fémek szerepének előtérbe kerülése, azon a fémiparágak új virágzása, amelyeket a barbárok hoztak magukkal a középkori Európába. Ezek a fémiparágak kezdetben fegyverek – elsősorban a hódítók által eredményesen forgatott kétélű kard – gyártását szolgálták, hogy azután harci felszerelések és munkaeszközök előállításával járuljanak hozzá a középkori civilizáció haladásához.

Földrajzi adottságok

Mindezen örökségek közül első helyen a földrajzi adottságok állnak. Ezek annyiban érdekesek számunkra, amennyiben a középkori emberek Európa javára hasznosították őket. Európa az eurázsiai kontinens szélén helyezkedik el, talaja és domborzata olyan változatosságot mutat, hogy valójában e földrajzi adottságokkal magyarázható az a sokféleség, amely egyik jellemzőjének számít. A földrajzi feltételek azonban egyúttal egységesítő szerepet is játszottak. Ezek közé tartoznak a nagy kiterjedésű síkföldek, melyek kedvező körülményeket teremtettek a középkorban kifejlődött – s a viták ellenére ma is a közös európai gazdaság egyik oszlopának számító – gabonatermesztés számára. Szólnunk kell az erdőségekről is, amelyeket az emberek fokozatosan megszálltak, kiaknáztak és termőföldre változtattak, s amelyek ennél fogva a középkorban kettős, máig élő arcúlatra tesznek szert: egyrészt bővelkednek fában, vadban, mézben, vaddisznókkal kereszteződött sertésekben, másrészt a vadság, az erőszak színterei. Ugyancsak egységesítő tényezőnek számítanak a tengerek és a hosszú partszakaszok, melyek arra ösztönzik a középkor embereit, hogy félelmeiket leküzdve jelentős műszaki újításaikkal – köztük a fartőkekormányal vagy a Kínából érkezett iránytűvel – úrrá legyenek a tengeren. De a középkoriak kitapasztalják és kihasználják az éghajlat előnyeit is, amely a mérsékelt Európa egyik komponense. E mérsékelt éghajlati viszonyok között az emberek nagy becsben tartják az átmeneti évszakokat, a tavaszt és az őszt, ami mind az európai irodalomra, mind az európai érzékenységre rányomja majd a bélyegét. A középkortól természetesen idegen volt az ökológiai gondolkodás, amely ma is csak alig évszázados múltra tekinthet vissza. A szerzetesek azonban előszeretettel vonulnak vissza magányos helyekre, s amikor a XI. századtól meginduló demográfiai fellendülés jól látható károkat okoz a természetben, néhány, elsősorban észak-itáliai város a XIV. században rendeleteket hoz az irtásoktól fenyegetett erdők védelmére.

Ókori örökségek

Ezeknek az örökségeknek a továbbélésében nyilvánul meg a legvilágosabban a középkornak a múlt értékeinek és vívmányainak Európát építő átörökítésében játszott szerepe. Mindenekelőtt a név áthagyományozásáról kell szólnunk. Európa kezdetben mítoszként, földrajzi képzetként jelent meg. Ez a mítosz keltette életre Európát Keleten. A szó és a fogalom a későbbi Európa területén kialakuló legősibb civilizációs rétegben, a görög mitológiában tűnt föl elsőként. Ám valójában keleti eredetű: a Krisztus előtti VIII. században a görögök átvettek egy sémi szót, amellyel a föníciai tengerészek a lenyugvó napot jelölték. Európa a mai Libanon helyén egykor elhelyezkedő Fönícia királyának, Agenornak a lányaként látott napvilágot, akit azután elrabolt Zeusz, a görög istenek királya, miután belészeretett. A bikává változott Zeusz magával vitte Európát Kréta szigetére, s nászukból itt született Minosz, a civilizációterjesztő és törvényalkotó király, aki halála után az alvilág három bírójának egyike lett. A görögök tehát az ázsiai földrész nyugati végének lakóit nevezték európaiaknak.

A görögök szemében a keleti és az (Európával egybeeső) nyugati világ közötti ellentétben a civilizációk alapvető konfliktusa öltött testet. A Krisztus előtti V. század végén és a IV. század elején élő híres görög orvos, Hippokratész azoknak a konfliktusoknak a fényében szemlélte az európaiak és ázsiaiak közötti ellentéteket, amelyek során a görög városállamok a perzsa birodalommal vívtak harcot, s amelyek minden bizonnyal a Kelet és a Nyugat közötti szembenállás első megnyilvánulásai voltak: a méd háborúkról van szó, melyek végén a görög Dávid Marathonnál legyőzte az ázsiai Góliátot. Hippokratész szerint az európaiak bátrak és kedvelik a harcot, miközben az ázsiaiak bölcssek, műveltek, békeszeretők, és hiányzik belőlük a lendület. Az európaiak ragaszkodnak a szabadsághoz, és készek harcolni, sőt meghalni érte. Legkedveltebb politikai rendszerük a demokrácia, míg az ázsiaiak könnyen elfogadják a szolgaságot, ha az jóléttel és biztonsággal jár.

Ez a keletiekről alkotott kép évszázadokon át élt tovább. A XVIII. században az európai felvilágosodás filozófusai fölállították a felvilágosult önkényuralom elméletét, amelyben az Ázsiá-

ban meghonosítható legjobb politikai rendszert látták, és az ezen az úton tovább haladó XIX. századi marxizmus is a tekintélyelvű rendszerek alapját alkotó ázsiai termelési módról értekezik majd. A katonák és parasztok társadalmaként megjelenő középkori társadalom sem cáfol rá Hippokratész szavaira, és a gesztaénekekben a kereszténnyé lett hős katona képét örökíti Európára.

Az ókori Görögország tehát kettős örökséget hagyott Európára: a Kelettel, Ázsiával való ellentétet, és a demokratikus modellt. Utóbbiról a középkor nem vett tudomást, és csak a francia forradalom után bukkan elő fejlettebb formában Európa egyes országaiban. Ugyanakkor a Kelettel való ellentét mind markánsabbá lesz a nyugati világban. Nem szabad azonban elfeledkeznünk arról, hogy a középkoriak számára legalább két Kelet létezett, melyek közül a bizánci görög világ esett hozzájuk közelebb. A középkorban tovább él a görög és a latin világnak az ókorban gyökeröző szembenállása, sőt a római kereszténység és az ortodox kereszténység konfliktusa folytán még jobban kiéleződik. A két világot nem köti össze egymással keresztény szolidaritás. Ez az ellenséges viszony a legszélsőségesebben 1204-ben mutatkozik meg, amikor a negyedik keresztes hadjárat Konstantinápoly felé veszi az irányt, s a hadsereg elfoglalja és kifosztja a várost.

A görög kelet mögött egy távolabbi kelet is létezik a középkor nyugati embere számára, mely sokáig kettős arculatot ölt. Egyfelől szerencsétlenségek és fenyegetések földje: keletről érkeznek a járványok és az eretnokségek; Ázsia keleti szegletében tolonganak Góg és Magóg pusztító népei, akiket az Antikrisztus szabadít majd a világra az idők végezetekor, és akiket a XIII. századi nyugatiak a mongol hódítókban vélnek felismerni. Másfelől viszont a kelet álomszerű végvidék, a csodák földje, a hihetetlen kincseket birtokló és politikai mintaképként tekintett János pap országa, akinek alakja az egész keresztény világot megigézi a XII. században. Ugyanakkor az ókor görög geográfusai olyan földrajzi felfogást hagyományoztak a középkorra, amely bővelkedik a máig megoldatlan kérdésekben. Míg északon, nyugaton és délen – a nyugatiak silány hajói és elégtelen tengerészeti ismeretei folytán – a tenger alkotja Európa természetes határát, hol húzódik a keleti határ? A legsúlyosabb probléma a középkori Európa keleti peremét illetően merül föl, még ha tudatában vagyunk is annak,

hogy a középkori határok hosszú ideig meglehetősen képlékenyek voltak. A középkori írástudók általában az ókori görög geográfusok álláspontját tették magukévá, s a Tanaisz folyót, vagyis az Azovi-tengerbe torkolló Dont tették meg a két földrész közötti határnak; ekképp Európa szerintük magába foglalta a jelenlegi Belorussziát és Ukrajnát, de alig nyúlt át Oroszország területére. Mindenesetre a középkori Európa nem az Atlanti-óceántól az Urálig terjedt. De a középkor folyamán a Bizánci Birodalom mögött felbukkan egy valóságosabb és fenyegetőbb kelet is, a mohamedán kelet, s ennek következtében a XV. században a bizánciak helyére a törökök lépnek, hogy azután több évszázadon át lidércnyomással töltsék el az európaiakat.

A középkor által továbbadott, illetve új életre keltett örökségek között négy fontosabb hagyományt kell megkülönböztetnünk.

Az első a *görög örökség*. A görögök a hőst hagyományozzák a középkorra, aki, mint látni fogjuk, kereszténnyé – mártírrá, szentté – lesz; a humanizmust, amelyet a kereszténység szintén átalakít, olyannyira, hogy a XII. században keresztény szókratizmusról esik majd szó; vallási épületeket, melyekből lerombolásuk vagy átépítésük után katolikus templomok lesznek; a bort, amely a rómaiak közvetítésével az előkelőségek italává és a keresztény liturgia megszentelt tartozékává válik. S a középkori városok távoli őseinek tekinthető városállamok (*polis*) mellett meg kell még említenünk a „demokrácia” szót is, mely csak a középkor után telik meg tartalommal, és persze az „Európa” elnevezést is.

A *római örökség* jóval gazdagabb. A középkori Európa közvetlenül a Római Birodalomból kelt életre. A legnagyobb jelentőségű örökség a civilizáció hordozójaként szolgáló nyelv. A középkori Európa latinul beszél és ír, s amikor a X. század után a vulgáris nyelvek háttérbe szorítják a latint, a nyelvi örökség az úgynevezett román nyelvek (francia, olasz, spanyol, portugál) révén él tovább. Kisebb mértékben Európa többi népe is részesül ebből a latin kultúrából, mely jelen van az egyetemeken, a templomokban, a teológiában, a tudományos és a filozófiai szókészletben. Az európai katonai tradíciót folytató középkori harcosok átveszik a rómaiak harcművészetét: ezt bizonyítja az is, hogy Vegetius kései, Krisztus után 400 körül keletkezett hadművészeti traktátusa számos, a hadvezetés elméletével és gyakorlatával foglalkozó

középkori szerzőt megihletett. Szólnunk kell a rómaiak építészeti örökségéről is, amelyet a középkori emberek az ezredforduló táján fedeznek fel és fejlesztenek tovább. A rómaiak többek között a kő használatát, a boltívet és Vitruvius nagy hatású elméleti kézikönyvét hagyták a középkorra. De a középkoriak sok esetben csak részben vették át a rómaiak jelentős alkotásait: mint Marc Bloch rámutatott, a középkori út alapvetően különbözik a római úttól. Emez elsősorban katonai célokat szolgált, és magas szintű technikai tudás hozta létre: egyenes vonalú és kikövezett volt. A középkori férfiak és nők viszont nem egyenes vonalú utakon haladtak szekereikkel, szamaraikkal és lovaikkal, amikor felkeresték a nevezetes templomokat vagy a mozgó vásárokat. De a római utak megmaradt töredékei jelképes tájékozódási pontokul szolgáltak. Ugyancsak a római örökség – igaz, szüntelenül módosuló – része a város és a vidék ellentéte, illetve egymást kiegészítő szerepe. A városiasság és a falusiasság közötti kulturális kontrasztot is hordozó *urbs-rus* ellentét más formákban él tovább. A középkori Európa előbb elfalusiasodott, majd elvárosiasodott. A katonák és a parasztok, valamint – Itáliát leszámítva – a vidéki várakban lakó arisztokrácia irigységgel elegy gyűlöletet éreznek a „puhány” városiakokkal szemben, akik viszont megvetik a faragatlan parasztokat, annál is inkább, mert a kereszténység elsőnek a városokban terjedt el, és a falvak hosszú ideig pogányok maradtak (a lakosaikat jelölő *paganus* szó egyszerre jelent pogányt és parasztot).

Látni fogjuk, hogy a középkorban serény jogalkotás folyt, amely magától értetődően jelentős részben a római jog átörökítéséből és feltámasztásából táplálkozott. A XII. században Bolognában alapított első egyetemen főleg jogot tanítanak, s az intézmény a jogtudomány európai fellelőváráként szerez magának szilárd hírnevet.

A középkori kereszténység által megejtett kulturális választások közül a legelső és legfontosabb hely a tudományok felosztását és az oktatási módszereket illeti meg. Egy V. századi keresztény latin rétor, Martianus Capella munkássága nyomán a szabad művészetek határozzák meg mind elméletben, mind gyakorlatban a középkori oktatást. A két ciklusra – a *triviumra*, azaz a beszéd művészeitekre (grammatika, retorika, dialektika), és a *quadri-*

viumra, vagyis a számok művészeire (aritmetika, geometria, zene, asztronómia) – bomló, Szent Ágoston által is jóváhagyott szabad művészetek a XII–XIII. században az egyetemi tananyag alapját képezik majd a bevezető oktatást ellátó karon, a *facultas artiumon*.

Könyvemben arra törekszem, hogy megvilágítsam azokat a szavakat, gondolatokat és képzeteket is, amelyek az anyagi struktúrákhoz hasonlóan az európaiság alapját alkotják. Ennek kapcsán most csak annyit említek meg, hogy a császárt, illetve a legfőbb hatalmat jelképező személyt jelölő köznév azonos azzal, amelyet a rómaiak választottak császáraik számára (a *caesar*ból a germánoknál *Kaiser*; később a szlávoknál – oroszoknál, bolgárok-nál, szerbeknél – *cár* lett). S a görögök és a rómaiak hagyták az európaiakra a gonosz királyt jelölő *tirannus* szót is. Tovább él tehát egy jelképes politikai hagyomány.

Meg kell említenünk egy olyan tradíciót is, amely kevésbé látványosan, olykor az emberek tudatán kívül terjedt a középkorban. A *háromfunkciós indoeurópai ideológiáról* van szó, amelynek a legrégebbi időkben kezdődő térhódítását Georges Dumézil világította meg. A IX. és a XI. század között számos, e felfogást valló keresztény szerző minden társadalomtípust – és elsősorban azt, amelyben ők maguk élnek – úgy mutat be, mint a társadalom megfelelő működését biztosító három tevékenységre szakosodott emberek együttesét. Ennek a legvilágosabb, a történészek körében előszeretettel idézett megfogalmazása Laoni Adalbéron püspöknek Jámbor Róbert királyhoz 1027-ben írott poémájában található. Adalbéron szerint a jól szervezett társadalom papokból (*oratores*), katonákból (*bellatores*) és dolgozókból (*laboratores*) áll. Ez a felosztás, melyet később sok, a társadalmat leírni és megérteni igyekvő írástudó a magáévá tett, elsősorban a dolgozók, a *laboratores* meghatározása kapcsán vet föl problémákat. Több, egymásnak ellentmondó értelmezés látott napvilágot. Egyesek szerint a *laboratores* nem állnak azonos szinten a másik két csoport tagjaival, hanem alá vannak vetve nekik, s alapvetően parasztokból állnak. Mások viszont – velem együtt – úgy vélik, hogy ez az együttes három egyenlő rangú elitből áll. A *laboratores* a parasztok és a kézművesek legfelső, termelő és újíto rétegeit jelöli, vagyis, mondhatnánk, a termelőket, ami a munka némiképp

növekvő elismertségéről tanúskodik az ezredforduló környéki középkori ideológia és gondolkodásmód szintjén.

Végül szólunk kell egy döntő jelentőségű hagyományról, a *bibliai* örökségről. Ezt az örökséget nem zsidók közvetítik (hiszen a keresztények egyre határozottabban és egyre gyorsabban eltávolodnak tőlük), hanem az első századok keresztényei. Az ótestamentumi hagyomány a zsidóellenes érzületek erősödése ellenére a középkor végéig nemcsak a vallás, hanem az egész középkori kultúra egyik legfontosabb alkotóeleme marad. Rengeteg könyvet írtak már a középkorról és a *Bibliáról*, s nekem itt csak arra kell emlékeztetnem, hogy az *Ótestamentum* jelentősége mindenekelőtt az egyistenhit kinyilvánításában áll. Elmondhatjuk, hogy a kereszténység révén Isten megjelenik Európa gondolatvilágában és történelmében. A középkorban a *Bibliát* olyan enciklopédiaként tekintik és használják, amely tartalmazza mindazt a tudást, amellyel Isten megajándékozta az embert. De alapvető történelmi kézikönyvként is forgatják, mely a pátriárkák és a próféták kora után Saul és Dávid királyokká emelkedésével világítja meg a történelem irányát. Amikor a Pippinidák és a Karolingok feltámasztják az uralkodó felkenésének rítusát, akkor a történelem valójában csak visszazökken az Isten által kijelölt kerékvágásba. Mindig szem előtt kell tartanunk, hogy az európai azonosságtudat alapvető összetevőjévé vált történelmi emlékezet két forrásra megy vissza: a görög Hérodotoszra, a történetírás atyjára, valamint a *Bibliára*.

Európa középkori megszületésének forgatókönyve

Az alábbiakban felsorolom azokat a rétegeket, amelyeket a középkor rakott le az egymást követő korszakokban, és amelyek egymásra illeszkedve alkotják Európa alapjait.

Az első réteg lerakására a IV. és a VIII. század között kerül sor, vagyis a barbár betörések és az egykori Római Birodalom területén történő letelepedésük idején. Ekkor fogan meg Európa.

A VIII. és a X. század között kerül a helyére a Karoling réteg. Az európai kísérlet elvetél, de hagyományt teremt.

Az ezredforduló táján feltűnik a megálmodott és lehetséges Európa.

Ezután a XI–XIII. század hűbéri Európája következik.

A XIII. században kialakul a városok, az egyetemek, a skolasztika, a katedrálisok és a gótika tündöklő Európája.

A XIV–XV. század megpróbáltatásai végül alaposan megingatják a korai európai struktúrákat, de nem döntik le őket.

E könyv a történelem mozgásának megfeleltetett kronológiai szakaszokat és rétegeket követve állítja új megvilágításba az európai történelem egyes dilemmáit.

I. EURÓPA MEGFOGAN (IV-VIII. SZÁZAD)

Az ókorból a középkorba történő átmenet történetírói konvenciója kétségbevonhatatlan valóságnak tűnik azok számára, akik igyekeznek megérteni az európai történelem folyamatát. Feltéve természetesen, hogy szakítunk azokkal a XVIII. századtól a XX. század közepéig forgalomban levő leegyszerűsítő felfogásokkal, amelyek szörnyűséges megrázkódtatások sorozatát látták ebben az átmenetben. Egy hírneves történész például ezt írta: a Római Birodalom nem természetes halállal halt meg, hanem meggyilkolták, és a középkor ebből a gyilkosságból született meg. A történészek ma azon az állásponton vannak, hogy a középkor egy hosszú, tényleges fejlődési folyamat eredményeként jött létre, még ha ez a folyamat látványosan erőszakos cselekményekben bővelkedett is. E megváltozott felfogás nyomán a IV. századtól a VIII. századig terjedő időszakot manapság inkább „kései ókor-ként” emlegetik. Ez a kifejezés szerintem is jobban megfelel a történelem általános menetének érzékeltetésére, lévén, hogy a forradalmi átalakulások meglehetősen ritkák, és olykor csalókák voltak. Kétségtelen, hogy a középkor csak lassan született meg, de alapjaiban borította föl az eurázsiai földrész nyugati régióinak történelmét. Patrick Geary amerikai történész helyesen mutatott rá, hogy a Meroving-korral még nem a tulajdonképpeni középkorba, hanem a kései ókorba érkezünk el, abba a hosszan elnyúló átmeneti időszakba, amelynek során Európa lassan körvonalat ölt. Európa megjelenésére a Római Birodalom kereszténnyé válása közepette kerül sor, amely, mint tudjuk, a keresztény vallás 313-as elismerése – ekkor bocsátotta ki Konstantin császár az úgynevezett milánói ediktumot –, és hivatalos, állami vallássá emelése között zajlott le. Ez utóbbi lépés – mely a 395-ben elhalálozott I. Theodosius nevéhez fűződik – azért is játszott nagy szerepet az európai történelemben, mert a császár halála előtt két részre osztotta a Római Birodalmat, s a nyugati országrész élére

Honorius, a keleti trónjára Arcadius nevű fiát nevezte ki. Ettől kezdve a Nyugatrómai Birodalom sorsa alakulásának szenteljük figyelmünket.

A kereszténység terjedése. Szent Ágoston

Most tehát Európa megjelenését követjük nyomon, amely két, a IV-V. században bekövetkező fejlemény révén valósul meg. Az első abban áll, hogy a *Biblia* és főleg az *Újtestamentum* szellemében kidolgozzák a keresztény doktrína legfontosabb elemeit, amelyeket az egyházatyák hagynak majd a középkorra. Nem feladatomban, hogy bemutassam itt a kereszténység eme társalapítóinak személyiségét és életművét. Csak kettőt ragadok ki közülük, akik meghatározó szerepet játszottak az európai kultúra kialakulásában. Egyikük, Szent Jeromos (kb. 347–420) remeteként élte le élete jó részét a nyugati és a keleti világ határvidékén. Munkálkodása nem kapcsolódik ugyan szorosan Európa jövőjéhez, de döntő jelentőségű művet alkotott, midőn latinra fordította a *Biblia* héber nyelvű szövegét, elvetve az *Ótestamentum* korábbi, hibásnak tartott görög nyelvű fordítását (*Septuaginta*). Ezt a latin *Bibliát* olvassa mindvégig a középkor, noha Jeromos szövegén különböző javításokat eszközölnek majd: ezek közül a legérdekesebb az a korrekció, amelyet a XIII. század elején a párizsi egyetem professzorai végeztek el a Nagy Károly IX. századi angol-szász tanácsadója, Alkuin által föllállított szövegkritikai összehasonlításra támaszkodva. Ezt nevezték Vulgatának.

A másik kiemelkedő szerepet játszó egyházatyá Szent Ágoston (354–430). Szent Pál után Szent Ágoston tette a legtöbbet a kereszténység meggyökereztetése és elterjedése érdekében. A középkor nagy tanítómesterének tekintjük. Itt csak két, az európai történelem szempontjából alapvető jelentőségű művére utalok. Az első, a *Vallomások*, megtérésének időszakát idézi föl, s nem csak a középkor egyik leggyakrabban forgatott könyve lesz, de hosszabb távon az önvizsgáló önéletrajzok máig nyúló hosszú sorának első láncszeme.

Ágoston másik nagy műve éppannyira objektív célzatú, mint amennyire a *Vallomásokat* szubjektív alkotásnak tekinthetjük. Az *Isten városáról* azután keletkezett, hogy Rómát 410-ben kifosztották Alarik gójtjai. Ebből az eseményből kiindulva, amely mind a régi rómaiakat, mind az új keresztény népességet félelemmel töltötte el, Ágoston elveti a chiliasztikus félelmeket – az idők végezte a csak Isten által ismert és valószínűleg nagyon távoli jövőben érkezik el –, s felvázolja az Isten városa és az Emberek városa között kialakítandó viszony programját, amivel a következő századok európai gondolkodásának egyik alapművét alkotja meg.

Az ágostonizmust a következő leegyszerűsítő módon szokták meghatározni: „A feltétlen eleve elrendelés és az egyéni üdvözülő szándék doktrínája, amint azt Szent Ágoston élete utolsó szakaszában kifejtette.” Azonban Ágoston gondolatai a valóságban ennél sokkal gazdagabban bontakoznak ki előttünk. Helyesebben – bár még mindig túlon túl leegyszerűsítően – járnánk el, ha a szabad akarat és az isteni kegyelem összeegyeztetésére tett kísérletként jellemeznénk. Nem akad a középkorban olyan teológus, aki valamilyen mértékben ne lett volna Ágoston követője, s noha megjelent a politikai ágostonizmus fogalma is – amely szerint Ágoston nagy hatással lett volna a középkor uralkodóira és arra indította volna őket, hogy „igyekezzenek a természetes államjogot a földön túli igazságszolgáltatásba és az egyházi jogba ágyazni” –, már Lubac bíboros is hevesen bírálta ezt a teokratikus értelmezést. S ha tényleg működött is a középkorban, illetve Európában politikai ágostonizmus, akkor azt olyan törekvésként jellemezhetnénk, amely erkölcsi és vallási értékekkel igyekszik áthatni az isten és a császár különválasztásán alapuló kormányzatot. Az ágostonizmus tehát egy régi európai politikai ideológiai réteget alkotott, amelyet a középkor végén nem tudott teljesen lefedni a machiavellizmus vele gyökeresen ellentétes jellegű rétege. Ágoston szerzetesrendet is hagyott a középkorra, amely egyedülként maradt talpon a Benedek-renden kívül. Reguláját elsősorban városokban élő szerzetesek, valamint szerzeteskanonokok tették magukévá.

A rengeteg elveszett példány ellenére a *Vallomások* 258, az *Isten városáról* 376, a *Regula* pedig 317 kéziratos változatban maradt ránk.

A középkor kulturális megalapozói

Az egymással keveredő ókori és keresztény kultúra öröksége, amelyet az Egyházatyák adtak át a középkornak és Európának, az V. és a VIII. század között az ókori római kultúra és a barbarizált népségek új szükségleteinek egybeforrása jegyében élt tovább. Néhány nagy formátumú személyiség emelkedik ki ebből az időszakból, akiket Karl Rand a középkor megalapozóinak nevezett. De az európai kultúra atyáinak is mondhatnánk őket.

Boëthius (484–520) az első a sorban. Régi római arisztokrata család sarjaként a barbár gót Teodorik király szolgálatába lép, de belekeveredik a bizánci császár hívei által szervezett összeesküvésbe, és börtönben fejezi be életét. A középkor neki köszönheti mindazt, amit a XII. század közepe előtt Arisztotelésztől megismerhetett, vagyis a *Logica Vetust*, a régi logikát, valamint azokat „a megemészthető adagokban közvetített fogalmi és verbális kategóriákat, amelyek a skolasztika első alapjait képezik majd”; így a személyiség meghatározását, amely nem más, mint *naturae rationalis individua substantia*, azaz „az értelmes természet egyediesült szubsztanciája”. Abélard szerint Boëthius „bevehetetlen várra építette hitünket és saját hitét”. A börtönben írott *A filozófia vigasztalása* című művét sokan olvassák a középkorban. Boëthius a középkori humanizmus egyik megalapítója volt, és nagy szerepet játszott abban, hogy a zene az antik eszménnyel összhangban a magasrendű kultúra részévé emelkedett.

Cassiodorus (kb. 490–580) működése ugyancsak jelentős mértékben járult hozzá a középkori és az európai kultúrához. Tekintélyes dél-itáliai családban született, s kezdetben a római-bizánci világ és a barbár társadalom közötti közvetítőként töltött be fontos politikai szerepet a keleti gótok uralta Itáliában. Fényes pályafutása akkor ért véget, amikor Justinianus 539-ben rövid időre visszahódította Itáliát. Ekkor visszavonult a calabriai Vivarium monostorába, hogy előkészítse az újonnan érkezett népek szellemi nevelését: számtalan görög mű fordítása készült el irányításával, és rengeteg latin nyelvű munkát másoltatott a szerzetesekkel. A könyv és a könyvtárak Európája jórészt neki köszönheti létét. Elsőként hangsúlyozta a szellemi munka szentté tevő ere-

jét, s az öntökéletesítés és a meggyőzés eszközeként felfogott stúdiumok propagálásával új tevékenységi területet jelölt ki a szerzetesek számára. Legfontosabb műve az *Institutiones divinarum et saecularium litterarum*, amelynek második része a világi tudományok valóságos enciklopédiáját kínálja szerzetesek számára.

Az enciklopédia a középkor végéig a klerikusok és a tanult világak egyik kedvelt műfaja, mivel nemcsak a korábban főlhalmozott műveltség összegződik benne, hanem a továbblépést is lehetővé teszi. Ismét csak görög földről érkezett, nagy jelentőségű középkori örökséggel van dolgunk, és nem vitás, hogy az enciklopédia a tanulás és a művelődés nélkülözhetetlen eszközéül szolgál a XVIII. századtól napjainkig.

A középkor legnagyobb enciklopédistája, a harmadik kultúra-alapozó a spanyol Sevillei Izidor (kb. 570–636), aki előkelő katolikus spanyol-római család fiaként látta meg a napvilágot. 600 körül Sevilla érsekévé emelkedett, éppen abban az időszakban, amikor a vizigótok megtagadták az ariánus eretnekséget, és áttértek a hagyományhű katolicizmusra. Kortársai „az új idők leg-tudósabb férfiújának” tartották. Fő műve az *Etimológiák könyve*, mely azon a meggyőződésen alapul, hogy az elnevezések kulcsot szolgáltatnak a dolgok lényegéhez, és hogy a profán műveltség elengedhetetlen a *Szentírás* helyes megértéséhez. Izidor arra törekszik, hogy a teljes emberi tudás összefoglalását adja, és az *Etimológiák könyve* mintegy a profán ismereteket tartalmazó második *Bibliaként* szolgál a középkori emberek és európai utókoruk számára.

A középkor negyedik megalapozója az angolszász Beda (673–736), azoknak a szerzeteseknek a követője, akik megtérítették Angliát, s Itáliából a szigetországba juttatták az ókor kulturális örökségét. Beda munkássága is enciklopédikus jellegű, és a középkorban akkora haszonnal forgatták műveit, hogy a szerzőnek a *Venerabilis* címet adományozták, és az utolsó egyházatyát látták benne. Az *angol nép egyháztörténete* az első kísérlet a nemzeti történetírás terén. Beda művét Alfréd király a IX. század végén vulgáris nyelvre fordította. Bedát a komputus, azaz a mozgó egyházi ünnepek dátumának kiszámítása is foglalkoztatta, és tudományos munkásságával is kiemelkedik kortársai közül. *De temporibus* című munkájában az idő számítását igyekszik

tudományosan megalapozni. A *De temporum ratione* nemcsak az árapálynak a hold egyes fázisaihoz kapcsolódó mechanizmusát világítja meg, hanem „a természet tudományainak alapelemeit” is. De talán azt is elmondhatjuk, hogy a legtöbb kora középkori angolszász írástudóhoz hasonlóan a klasszikus kultúrán nevelkedett Beda is igyekszik mihamarabb hátat fordítani ennek az örökségnek. Neki is köszönhető, hogy a középkor külön utat választott magának, amely azután Európa kialakulásához vezetett.

Nagy Gergely

Az Európa kulturális alapjait lerakó négy, imént említett klerikus mellett meg kell emlékeznünk Nagy Gergely pápáról is. Napjainkban a középkor néhány kiemelkedő személyiségét – így például Szent Benedeket vagy Nagy Károlyt – előszeretettel nevezik „Európa atyáinak”. Később látni fogjuk, hogy mennyiben jogosult ez az elnevezés. Mindenesetre Nagy Gergelyt ritkán ajándékozták meg ezzel a címmel, noha jobban rászolgált volna, mint sokan mások.

Az 540 körül született és 604-ben elhalálozott Nagy Gergely római patríciuscsalád sarja. Kitűnő szervezőképességről tesz tanúságot, amikor 573-ban a város *praefectus*aként gondoskodik a lakosság ellátásáról. Örökölt birtokaiból hat monostort hoz létre Szicíliában, egy hetediket pedig a római Caelius-hegyen, ahová maga is visszavonul. II. Pelagius pápa diakónussá szenteli, majd *apocrisiarius*ként, azaz rezidens követként Konstantinápolyba küldi. 590-ben minden szabadkozása ellenére pápává választják, miközben a Tiberis jócskán kilép medréből és pestisjárvány tör Rómára – „nem szabad megfélemlenünk a természeti katasztrófák Európájáról sem” –, s ekkor a csapások ellen folytatott fizikai és lelki küzdelem élére áll. A világvége közelségétől tartva azon munkálkodik, hogy mind több keresztény nézhessen nyugodtan szembe az utolsó ítélettel. Ennek érdekében lép akcióba a keresztény világtól távol eső területeken is, és vallásos könyveket szerkeszt. Megvédi Rómát és az egyház itáliai birtokait a longobár-

dokkal szemben, s Ágoston szerzetest egy csapat térítőpap élén Angliába küldi, hogy újra keresztény hitre térítse a lakosságot. Két – egy bibliai és egy kortárs – példaképet állít a keresztények elé. Jób Isten iránti engedelmességből és a minden megpróbáltatás közepette kitartó hitből mutat példát: ezt fejt ki a *Moralia in Job* című munkájában, amely *Jób könyvének* erkölcsi értelmezését adja. A kortárs példakép pedig nem más, mint Szent Benedek: neki szenteli *Dialógusai* teljes második könyvét, és ezzel megalapozza a szent rendalapító történelmi utóéletét. A papok számára *Liber regulae pastoralis* címmel pasztorációs kézikönyvet ír és megreformálja a liturgikus éneket, amelyet ennek nyomán gregorián éneknek neveznek.

E vallási és kulturális tevékenységgel egy időben a templomokban és az – igaz, kevesek által látogatott – iskolákban, valamint a nagybirtokokon mélyreható egybeolvadás, keveredés megy végbe az alapvetően kelta és germán barbárok és a latin-európaiak között. E népességekveredés a kereszténységnek köszönhető. Az ókori örökségek után a kereszténység képezi az európai civilizáció második rétegét.

Valójában jóval korábban megkezdődött a barbárok és a rómaiak kölcsönös átkulturálódása. A katonai tekintetben a III. századig hatékonynak mutatkozó *limes* kulturális szempontból nem alkotott átjárhatatlan határt. A cserekereskedelem, az ajándékozások, a személyes és a kereskedelmi kapcsolatok készítették elő azt a nagyszabású kulturális keveredést, amely a betörésekkel járó összecsapások és az erőszak ellenére végbement. Tisztában kell lennünk azzal, hogy ez az etnikai és kulturális keveredés nem az egykori Római Birodalom területén lakó népek és a beözönlő barbárok közötti egybeolvadásra korlátozódott. A szétszórt törzsek és népek újraszerveződésével a barbár népességen belül is átrendeződésekre került sor. Az egykori *limes* mindkét oldalán széles körben és mélyrehatóan átcsoportosult a népesség. Ennek nyomán új, kevert összetételű népek alakultak ki, miközben a barbárok között széles körű etnikai átrendeződés is megindult, és olyan nagy lélekszámú csoportosulások is létrejöttek, amelyeket a korabeli latin nyelv *natió*knak nevez. Ennek az Európa születésekor végbemenő óriási népességekveredésnek a során már kezdettől jelen van az egységnek és a sokféleségnek, a keresz-

ténységnek és a nemzeteknek az a dialektikája, amely mindmáig Európa egyik alapvető jellemzője.

A Római Birodalomnak ezt az időszakát – amikor is a II–III. században barbárok és rómaiak a *limes* mindkét oldalán kezdenek elvegyülni egymással – újabb barbárnak nevezett népek egészen a XI. századig tartó beözönlése követi.

Inváziók és átkulturálódás

Az első nagy hullám a III. század végén csapott át a Római Birodalmon, de valójában a germánok itáliai, galliai, majd 406–407-es spanyolországi általános inváziójával, valamint Róma 410-es, Alarik nevéhez fűződő elfoglalásával kezdődik meg a germán népek letelepedése a birodalom területén. Mint Peter Brown megjegyzi, az V. században a Római Birodalom katonai határvonala mindenhol eltűnt Nyugat-Európában. Ha képet akarunk alkotni az Európában ekkoriban végbemenő nagyszabású népmozgásokról, akkor meg kell ismerkednünk egy páratlan értékű dokumentummal, egy szent férfiú életével, aki a Duna középső folyása vidékén, a később Ausztriához tartozó Noricumban élte meg ezeket az eseményeket: Szent Szeverinről van szó, aki – ismét csak Peter Brown kifejezésével – a megnyílt határ szentje volt. Az amerikai történész rávilágít, hogy a rómaiak és a barbárok összezáródása folytán új kulturális és társadalmi entitások jöttek létre.

A germán nyomás az V. és a VI. században mindvégig érvényesül: a keleti germánok, a vizigótok és a keleti gótok behatolnak a birodalom területére, majd a szuévek, a vandálok és az alánok óriási áradata az V. század elején áttör a Rajnán, miközben a burgundok, a frankok és az alemannok lassan nyomulnak előre Gallia nyugati és déli területei irányában. Ugyanakkor a jütökök, az angolok és a szászok átkelnek az Északi-tengeren, aminek következtében a bretonok visszaözönlének a brit szigetekről Gallia legnyugatibb szögletébe. Az egykori Római Birodalom területén lezajló utolsó germán hódítás a longobárdok nevéhez fűződik, akik a VI. század második felében hatolnak be Itália földjére, miköz-

ben szászok, frízek, türingiaiak és bajorok foglalják el helyüket a Rajnától keletre. A VII. században nagyszabású terjeszkedésbe kezdenek a szlávok, elsősorban kelet felé, de közben nyugaton a Baltikum és az Elba irányában nyomulnak előre; végül megjelennek Európa közepén a csehországi hegyekben, és délnyugaton, a Balkán északi vidékein is. Ezek az inváziók éles szakadáshoz vezethettek volna az újonnan kialakult népek között, ugyanis legtöbbször az ariánus vallást tette magáévá, amelyet a latin keresztények eretnekségnek tekintettek. Tény, hogy az ariánus barbároknak a hivatalos katolicizmusra való megtérése egy újabb törésvonaltól kímélte meg a jövő Európa-ját. Néhány esemény erősen rányomta bélyegét Európa születésének erre a szakaszára. Így például a félelmetes támadókként feltűnő hunok egészen Galliáig törhettek előre, ahol azután az európaiak képzeletvilágában – a magyarokat leszámítva – szörnyűséges rémmé növekvő Attila a catalaunumi mezőkön, Troyes közelében vereséget szenvedett a római Aetiusztól, és kénytelen volt visszavonulni. Ugyancsak nagy jelentőségű fejlemény a frankok megkeresztelkedése, amelyre 497 és 507 között, Klodvig nevű vezérük elhatározására került sor. Noha a frank szokásjog előírta az ország felosztását a király fiai között, Klodvignak és utódainak sikerült a vizigótok Spanyolországba űzése és a burgund királyság betagolása után hatalmas, egész Galliát magába foglaló területet az uralmuk alá vonniuk. A keleti gót Teodorik (488–526) rövid életű, de tündöklő királyságot épített ki magának Észak-Itáliában Ravenna körül, és Boëthiust tette meg tanácsadójává. A Galliából elűzött vizigótok is tekintélyes királyságot hoztak létre, amelynek központja Toledo volt. Egyesek szerint Európa „a vizigót Spanyolország örököse” volt, ez az örökség azonban nagyrészt Sevillai Izidor életművéből állt, miközben a vizigótok egy kártékonyabb tradíciót is az utókorra hagytak: a királyaik és zsinataik által hozott zsidóellenes intézkedések az európai antiszemitizmus egyik forrásának tekinthetők.

Egy példával bizonyíthatjuk, hogy nem vetjük el a sulykot, amikor az újonnan létrejött kapcsolatrendszerek mögött Európát véljük felsejleni. 658-ban Gertrúd, a mai Brüsszel közelében fekvő Nivelles apátnője Szent Patrik napján távozott az élők sorából. Szent Patrik ekkorra már az északi országok egyik legfontosabb

szentjévé – s később Írország védőszentjévé – vált. A *Gertrúd élete* című munka szerint az apátnőt „Európa minden lakosa jól ismerte”. Vagyis a kereszténységre nem sokkal korábban áttért társadalmakban legalábbis a papi rétegek úgy érezték, hogy egy olyan világhoz tartoznak, amelyet „Európa” névvel szokás jelölni. Mellesleg a szóban forgó szöveg egy olyan fejleményről is megemlékezik, amely mindmáig rányomja bélyegét az európai egység egyik legsúlyosabb problémájára. A Római Birodalom nyugati felének politikai és kulturális súlypontja a Földközi-tenger vidékéről az Alpoktól északra tevődött át. A példaképül szolgáló Nagy Gergely is Canterbury felé fordította tekintetét. A kereszténységre áttért leghatalmasabb barbár vezér, Klodvig az észak-galliai Párizst tette meg fővárosának. Az angolszász, és főleg az ír monostorok a térítőpapképzés fellegvárai voltak. Innen indult a kontinensre Szent Kolumbán (543–615) is, aki Kelet-Galliában Luxueil, Észak-Itáliában Bobbio apátságát hozta létre, míg Szent Gál nevű tanítványa megalapította a róla elnevezett monostort (Sankt Gallen) a mai Svájc területén. A kontinens nyugati része súlypontjának északi irányú elmozdulása mindenekelőtt két eseménnyel állt összefüggésben, amelyek meghatározó jelentőségűek voltak Európa története szempontjából. Az egyik fejlemény a római püspök, azaz a pápa tekintélyvesztése, illetve az az állandó fenyegetés volt, amelyet a gótoktól a longobárdokig a barbárok jelentettek az Örök Város számára. Bizánc sem volt hajlandó elismerni a római püspök felsőbbbségét, s Róma mind földrajzilag, mind politikailag elveszítette központi szerepét. A másik fejlemény a mohamedán hódítás volt. Mohamed 632-ben bekövetkezett halála után az arabok és az iszlám hitre áttért népek, a mohamedánok villámgyorsan meghódították az Arab-félszigetet, a Közel- és a Közép-Keletet, valamint Egyiptomtól Marokkóig egész Észak-Afrikát, s innen – rabló vagy hódító céllal? – átkeltek a Földközi-tenger átellenes partvidékére. Az iszlám hitre tért észak-afrikai berberék 711 és 719 között ellenőrzésük alá vonták az Ibériai-félsziget döntő részét, majd a IX. század elején elfoglalták a hajdan a Római Birodalomhoz tartozó szigeteket (Korzika, Szardínia, Szicília, Kréta). E földrajzi átrendeződés nyomán élesen elválik egymástól Észak-Európa és a kontinens déli, mediterrán része, miközben az új keresztény Európa határvidékei na-

gyobb jelentőségre tesznek szert. A kelta perifériához az angol-szász, majd kisvártatva a normann, skandináv és szláv peremvidékek társulnak. A Mediterraneum pedig a legfontosabb frontvidékké, a kereszténység által visszahódítandó térséggé, illetve a mohamedánokkal való kapcsolatok színterévé válik.

Végül meg kell említenünk még egy eseményt, amely fájdalmasan érintette a kereszténységet, de talán jótékony hatással volt Európa jövője szempontjából. Észak-Afrikát, amely Tertullianus és elsősorban Szent Ágoston munkássága nyomán a keresztény vallás egyik legfontosabb központjának számított a Római Birodalomban, előbb a vandálok dúlták föl – Ágoston 430-ban a vandálok ostromolta Hippóban lelte halálát –, majd a VII. században a mohamedánok, akik mindenestül lerombolták és kiirtották az észak-afrikai keresztény civilizációt. Viszont Európának nem kellett többé lehetséges vetélytársat látnia Afrikában, mely addig mind a keresztény teológia kialakításában, mind az eretnekségek – főleg a donatista eretnekség – elleni harcban úttörő szerepet játszott.

Püspökök és szerzetesek kormányzása

A római világ régi megkülönböztetésein és az új etnikai entitásokon alapuló nemzetcsírákon túl a kereszténység is döntő szerepet játszott a kora középkori nyugati világ egyöntetűvé válásában. Mindenütt püspökök kormányoznak, akiknek a hatalma – elsősorban a városok igazgatásában – állandóan nő, s akik közül a VII. század folyamán kiválik a magasabb rangú, érsekeknek nevezett méltóságokból álló testület. A püspökök kormányzásával a keresztény nyugati világ olyan területi egységekre – egyházmegyékre – oszlik, amelyek nagyjából megfelelnek a régi római közigazgatási körzeteknek. A püspökök és a papok mellett a keletről érkezett szerzetesekkel új egyházi személyek is megjelennek, akik elnevezésük ellenére (az őket jelölő *monachus* szó görögül 'magányost' jelent) többnyire nem remeteként, hanem közösségekben, *cenobitaként* élnek a városoktól általában messze eső

monostorokban, vagy hegyes-völgyes félreeső vidékeken. A IV. és a VIII. század között a szerzetesség döntő szerepet játszik a pogány parasztok keresztény hitre térítésében. A szerzetesek közül sokan állandóan úton vannak, mint például a korábban említett ír szerzetesek, akik Kelet-Galliától Észak-Itáliáig hirdetik a vallást. Ám működési területük valójában az egész kereszténnyé lett nyugati világra kiterjed.

De apácák is feltűnnek a kereszténnyé vált területeken. Ők is monostorokban élnek, s mindenekelőtt szüzességükkel válnak el nőtársaiktól. Azok a szűzies magatartásformák testesülnek meg bennük, amelyek révén a kereszténység alapvetően különbözik más vallásoktól. Ám miközben a szerzetesek és az apácák általában engedelmeskednek a szüzesség és a szűziesség parancsának, a püspökök és a papok nem élnek még cölibátusban.

Új hősök: a szentek

Az új vallási közegben új hősök, a szentek tűnnek föl, akik a pogány antikvitás hőseinek helyére lépnek. A kereszténység első évszázadaiban a szentek hősiessége abban nyilvánul meg, hogy életüket adják a keresztények Istenéért. Ők a mártírok. Ám a keresztény vallás elismerése és elterjedése nyomán a mártírok száma egyre csökken, és a legkiválóbb keresztények a hitvallók lesznek, akiket ugyancsak a szent névvel illetnek. Az egyház különleges sorsot szán ezeknek a szenteknek. Paradicsomi lét lesz a jutalmuk, s már a földön is imádat, sőt üdvözítő kultusz veszi körül őket. Hivatalosan csak Isten képes csodákra, de a néphit a szenteknek tulajdonítja őket. Ezek a csodák különleges helyszíneken, elsősorban a szentek sírjainak közelében következnek be. A hívők a szentek – Peter Brown kifejezésével: „e rendkívüli halottak” – holttetemeivel érintkezve gyógyulnak meg, vagy üdvözülnek. A püspökökhöz hasonlóan a szentek is általában a római-barbár társadalom felső rétegeihez tartoznak. Az új keresztény társadalom legfőbb méltóságai gyakran arisztokrata származásúak: a tanult arisztokrácia az új keresztény elit révén biztosítja a kormányzást.

Időszámítás, időbeosztás

A szerzetesség óriási hatással volt az európai magatartásformákra. Így például meghonosította az időbeosztást a keresztény társadalomban, mégpedig azzal, hogy a szerzetesek nappal és éjjel nyolc meghatározott órában (*horae canonicae*) közös imákat mondanak. De a szerzetesek hatása nyilvánul meg abban is, hogy a hívek sajátos dietétikát tesznek magukévá. A szerzetesek és a jámbor keresztények által követett böjtök nemcsak vezeklő vallási rítusok, hanem az érvágásokhoz hasonlóan egészségüket is szolgálják. A kéjvágyó táplálkozás, a *gula* ellen folytatott harc egyúttal a túltápláltság ellen is irányul. Ugyanakkor a szerzetesek életritmusa saját köreiken kívül is meghonosul: a munka és a pihenés, az imádkozás és az *otium* egymást váltva és kiegészítve töltik ki a napot.

A kereszténység különösen az időszámítás terén érezteti erősen hatását. A keresztény középkor hű marad ugyan a Julianus-féle római naptárhoz, de számos jelentős újítást vezet be. Mindezekelőtt a hetek ritmusát. A *teremtés könyvében* az olvasható, hogy Isten hat nap alatt alkotta a világot, s a hetedik napon megpihent. A vasárnapi pihenés betartása hamarosan kötelezővé válik minden keresztény számára, és csak Nagy Károlynak sikerül majd elfogadtatnia az egyházzal, hogy a parasztok esetében tegyen kivételt, hiszen a falvakban nem szabad tétlenül elszalasztani a mezőgazdasági munkák, főleg az aratás szempontjából kedvező jó időt. Az emberi tevékenységeknek a hét ritmusát követő beosztása egészen a legutóbbi időkig a munka és a pihenés megfelelő arányát alakította ki a nyugati világban.

Másrészt a kereszténység gyökeresen megújította a naptárt. Új időpontot jelöl meg a keresztény kor kezdetének, miután Kis Dionüsziosz szerzetes 532-ben Krisztus születési évét teszi meg történelmi kiindulópontnak. Azonban Dionüsziosz számításaiba hiba csúszott, s a keresztény kor kezdete minden bizonnyal a Krisztus előtti 4. évnél felel meg. Ugyanakkor az egyház sokáig nem jelölt meg egységes időpontot az év kezdetéül: egyes körei Krisztus születésétől (december 25.), mások az angyali üdvözlés időpontjától (március 25.), ismét mások húsvét változó ünnepé-

től számították az új évet. Ezért is voltak nagy jelentőségűek az egész keresztény világ számára azok a bonyolult és pontos számítások (*komput*), amelyek a hold fázisainak alapján jelölték ki minden évben húsvét napját. A keresztény naptár szoláris naptár, melybe húsvét táján egy lunáris szakasz ékelődik. Ez a naptár két nagy ünnep időpontját rögzítette az egész eljövendő Európa számára (természetesen az ortodox keleti régiót leszámítva): Krisztus születésének a IV. században bevezetett karácsony napi (december 25-i) ünnepét, és feltámadásának húsvét mozgó ünnepével megült évfordulóját. Az év napjait a Krisztushoz és Máriához kötődő nagy ünnepek kivételével a szentekről nevezték el; minden szent ünnepe halálának napjára esett. Az új időszámítás, illetve időmérés a mindennapokban is éreztette hatását: a VII. században bevezették a harangozást a nyugati világban, s ennek érdekében harangtornyokat és campanilákat építettek. Az órákat persze sokszor pontatlanul jelezték a szerzetesek, de a harangszó mindenki fülébe eljutott a városokban és a falvakban, s az idő múlásának hangos közvetítése mindenképpen nagy jelentőségű újításnak számított.

A tér átrendeződése

A kereszténység nemcsak új időszámítás bevezetésével hozott alapvető változást, hanem a tér átrendezésével is. Az átalakulás mindkét esetben Nyugat-Európa egész területét érintette. Mindezekelőtt az újonnan megjelenő körzeteket, az egyházmegyéket kell említenünk, jóllehet az egyes egyházmegyék határainak pontos kialakítása csak lassan haladt előre. Ugyanakkor olyan összeköttetési hálózatok alakultak ki, amelyek révén egyes földrajzi helyek, illetve régiók egymáshoz kapcsolódhattak. Az ereklyék kultusza nyomán előtérbe kerültek a híres relikviákat őrző kegyhelyek, így Szent Márton kapcsán Tours, vagy a Szent Péter és Szent Pál relikviáit vigyázó Róma. Az ereklyék kultusza zarándokutakat hívott életre, amelyek révén a legnyugatibb régiók népei közelebb kerültek egymáshoz. Ezek az útvonalak szakaszokból

álltak, és valóságos hálózatot alkottak. De egyes szerzetesrendek is kapcsolatrendszereket alakítottak ki rendházaik között. A VII. században például az orléans-i Saint-Aignan apátja megalapította a fleury-sur-loire-i monostort, amely jelentős zárandokközponttá vált, miután ide kerültek Szent Benedeknek a longobárd betörést követően a dél-itáliai Monte Cassinóban maradt ereklyéi. E kapcsolatrendszerek a középkor későbbi századaiban tettek szert nagyobb jelentőségre.

*Két taszító pólus: Bizánc és az iszlám.
A képek kérdése*

Két negatív fejleményről kell megemlékeznünk, amelyek a VII. és a XIV. század között alapvető szerepet játszottak Európa megszületésében. A vallási vagy nemzeti azonosság valamilyen konfliktus vagy szembenállás során is kialakulhat, illetve megszilárdulhat. Az identitást ebben az esetben a Másik hozza létre – különösen akkor, ha ez a másik ellenfél vagy ellenség.

A nyugati keresztény világ szomszédságában két taszító pólus működött. Bizánc uralkodni kívánt az egész – mind a görög, mind a latin – keresztény világ fölött, nem ismerte el a római püspök felsőbbiségét, a latin helyett a görögöt használta liturgikus nyelvként. Eközben különböző teológiai ellentétek is éket vertek a latin és a bizánci keresztények közé, s a helyzet a latin egyház egyik döntése nyomán tovább súlyosbodott. A képvita zűrzavart keltett a Bizánci Birodalomban, miután 730 és 787 között a képromboló irányzat hivatalos politikává vált. A második nikaiai (niceai) zsinat után (787) Nagy Károly a *Libri carolin*iben megszabta a nyugati latin kereszténység álláspontját a képek kérdésében. A császár elvetette mindkét szélsőséget, azaz elítélte mind a képek rombolását és elutasítását, mind imádatukat. Miközben a judaizmus és az iszlám elvetették a képeket, Bizánc vallási életét pedig a képromboló mozgalom keltette válságok dúlták föl, a nyugati kereszténység Isten, Szűz Mária és a szentek iránti hódolat jegyében tisztelte a képeket, de nem tette meg őket kultusz-

tárgyakká, lévén hogy a képek antropomorf módon – a szentlélek kivételével emberi arccal – jelenítették meg az isteni személyeket. E döntés fontos állomást jelentett az európai humanizmus felé vezető úton, és benne az európai művészet is termékeny ihletőforrásra találhatott.

Sokkal hevesebb volt az iszlámmal szemben a VII. században kibontakozó konfliktus. Kelet-Európa továbbra is a bizánci világ része maradt, s az iszlám és a latin kereszténység határvidékei a szembenállás és a gyakori katonai összecsapások színterei voltak. Az iszlám meghódította Észak-Afrikát, majd az elarabosított berbereket a keresztény Európa ostromára küldte, akik 711 és 719 között viszonylag gyorsan elfoglalták az Ibériai-félszigetet. A keresztények csak az északi peremvidéken, és főleg nyugaton, Asztúriában védték sikerrel állásaikat. Ám a mohamedánok átkeltek a Pireneusokon; mint láttuk, nehezen dönthető el, hogy csak rablóhadjáratokat akartak folytatni Galliában, vagy újabb területet akartak meghódítani. Mindenesetre 732-ben az úgynevezett poitiers-i csata során sikerült megállítani előnyomulásukat. Ez volt a Pireneusoktól északra irányuló utolsó betörés, bár az is igaz, hogy a mohamedánok a IX. században földközi-tengeri szigeteket, valamint itáliai és provence-i területeket foglaltak el.

A poitiers-i csata kapcsán egymásnak ellentmondó értelmezések láttak napvilágot az európai történetírásban. Két véglet képviselői vitatkoztak egymással: egyesek jelentéktelen csetepaténak állították be az ütközetet, mondván, hogy a mohamedán hódító hadjárat ekkorra már kifulladt, és elvesztette erejét. Mások döntő jelentőségű eseményt láttak benne, arra hivatkozva, hogy a kereszténység egyszerre aratott valóságos és mitikus diadalt az iszlám fölött. Poitiers egy rendkívül agresszív mohamedánellenes kisebbség jelképévé vált. Az igazság minden bizonnyal e két véglet között keresendő. Ugyanakkor néhány korabeli európai krónikás *európai* jelentőségű eseményként értékelte a győzelmet. A *Continuatio hispana* című anonim krónika (mely Sevillai Izidor krónikájának folytatása) az *európaiak diadalának* nevezi a poitiers-i csatát, amely visszavonulásra kényszerítette a nyugati világban szaracénoknak nevezett betolakodókat.

Három további fejleményről, illetve újításról kell még szólnunk, melyek hatására Európa legnyugatibb része egységesebbé vált.

Európa elfalusiasodása

Az első, gazdasági téren bekövetkezett és korábban már említett fejlemény a római időkben erősen elvárosiasított területek ruralizálódása. Elpusztultak az utak, a műhelyek, a raktárak, az öntözőrendszerek, a termőföldek. Komoly visszaesés következik be technikai téren, aminek leglátványosabb jele az, hogy kő helyett többnyire újra fát használnak építőanyagként. A városok lakossága visszaáramlik a vidékekre, de ez korántsem tölti ki a demográfiai visszaesés okozta űrt. A város, az *urbs* helyett a nagybirtok, a *villa* válik a gazdaság és a társadalom alapvető elemévé. A termelési és települési egységeket a rendkívül változó területű szolgai telkek (*manse*) alkotják, ezek termelékenységé azonban igen gyenge, s általában csak egy-egy családot képesek eltartani.

A pénzgazdálkodás visszaszorulásával újra a cserekereskedelem válik uralkodóvá. A nélkülözhetetlen árucikkek (mint például a só) forgalmát leszámítva szinte teljesen eltűnik a nagyobb hatósugarú kereskedelmi tevékenység.

Egyesek az utóbbi időben kisebb mértékűnek állítják be a városok hanyatlását, de ez csak nagyobb központok (Tours, Reims, Lyon, Toulouse, Sevilla, Mainz, Milánó, Ravenna) esetében lehet érvényes, melyek egyúttal püspökök vagy jelentősebb barbár vezérek székhelyéül szolgáltak.

Barbár királyságok és törvények

A barbárok elhódította európai világ egységességét két további – politikai, illetve jogi jellegű – tényező biztosítja.

Az új politikai formációk élén – a római világban gyűlölt – királyok jelennek meg, akik valójában csak kiskirályok, törzsek vezérei. Az angolszász királyok, a Klodvig után következő frank királyok vagy a burgund, gót (Teodorik Ravennában élvezett tekintélye kivételesnek számít), vizigót, longobárd királyok csak a Római Birodalom csillogó kellékeivel övezett, korlátozott hata-

lommal rendelkeznek. De a királyság intézményére ígéretes jövő vár Európában.

A királyok által kibocsátott törvények magukon viselik a barbárság bélyegét. A vétségekért és bűntettekért kirovandó tarifákat, bírságokat, pénzbeli kártérítéseket vagy fizikai megtorlásokat szabják meg, amelyek a bűnösök etnikai hovatartozása és társadalmi rangja szerint különbözőek lehetnek.

E meglehetősen csiszolatlan törvények nem vezethetnek félre bennünket, és ez a római hagyomány utolsó nyugat-európai örökösére, a keleti gót Nagy Teodorik Ediktumára is vonatkozik, de főleg a Klodvig alatt latinul megfogalmazott száli frank törvény esetében érvényes. A Gombette-féle törvénykönyvet Gondebaut burgund király bocsátotta ki a VI. század első éveiben. A vizigót szokásjogot előbb Eurik (466–485), majd Leovigild (568–586) rögzítette, végül Recceswinth (649–672) dolgoztatta át a vizigótok és a rómaiak számára; e törvénykönyv Alarik *Breviarum*-át (506) váltotta föl, mely éppúgy Theodosius 438-as törvénykönyvének egyszerűsített változata volt, mint a burgundoknál a *Lex romana Burgundiorum*. Rotharis longobárd király *Ediktum*-át (643) több utóda is kiegészítette. A frankok törvényei a VIII. század elején keletkezett *Lex Alamanorum* és a VIII. század közepén napvilágot látott *Lex Baiavariorum* összeállítóit is megihlették. Az 579-től Braga érseki székrét elfoglaló Szent Márton is szerkesztett egy a zsinatok és a szinódusok határozatait követő kézikönyvet (*De correctione rusticorum*), amivel a jelenlegi Portugália északi területein élő parasztok körében dívó erőszakot igyekezett letörni.

Elmondhatjuk, hogy a római jog romjain megjelenő barbár törvénykezés jóvoltából a jog Európája mégiscsak tovább élt a kora középkor évszázadaiban is.

II. EGY ELVETÉLT EURÓPAI KÍSÉRLET: A KAROLING-VILÁG (VIII-X. SZÁZAD)

Most egy olyan korszakba érkezünk, amelyben sokak szerint az Európa megalkotására tett első nagyszabású kísérletre került sor. Nagy Károly koraként szokás emlegetni, akinek rövid életű birodalmában számos történész Európa első valóságos kezdeteit véli fölfedezni.

Ha elfogadjuk ezt a nézetet, akkor mindjárt le kell szögeznünk, hogy valójában Európa első torz megjelenési formájával van dolgunk. Ugyanis Nagy Károly elgondolása „nacionalista” elgondolás. Az általa létrehozott birodalom mindenekelőtt frank birodalom, amelyet hazafias szellem hívott életre. Nagy Károly többek között azt tervezte, hogy frank neveket ad a naptári hónapoknak. A történészek ritkán világítanak rá a dolgok ezen aspektusára, holott hangsúlyoznunk kell, hogy ekkor vallottak első ízben kudarcot azok a kísérletek, amelyek olyan Európát próbáltak létrehozni, amely fölött egy nép vagy egy birodalom uralkodik. V. Károly, Napóleon vagy Hitler Európája valójában Antieurópák voltak, s bizonyos mértékben már Nagy Károly kísérletében felismerhető ez a valódi Európa eszméjével ellentétes szándék.

A Karolingok fölemelkedése

A frankok hatalma két szakaszban szilárdult meg. Előbb az V. század végén és a VI. században Klodvig és utódai révén; utóbbiak előbb felosztották, majd rövid időszakokra újra egyesítették a királyságot. Másodjára a VIII. században. A Merovingok hatalma a VII. század során fokozatosan meggyengült, és a hatalmuktól megfosztott, akkoriban „haszontalan királyokként”, korunkban pedig „henyélő királyokként” emlegetett uralkodók átengedték

a kormányzást az államigazgatás élén álló majordomusoknak, hasonlóan a modern kori Japán császáraihoz, akik helyett a sógunok gyakorolták a hatalmat. A VIII. században a majordomusok a Pippinidák Liège környékéről származó családjából kerültek ki, és tisztük örökletessé vált.

A 714-ben apja, Heristali Pippin helyére lépő Martell Károlyt már az igazi királynak tekintették az alattvalók, s tekintélye tovább gyarapodott katonai győzelmei – mindenekelőtt a 732-ben a mohamedánok fölött Poitiers-nél aratott diadal – nyomán. Halála után fia, Kis Pippin magához ragadott minden hatalmat, letaszította trónjáról az utolsó Merovingot, és a Soissons-ba összehívott világi és egyházi előkelőségek jóváhagyásával 751-ben saját fejére helyezte a koronát.

A legdöntőbb következményekkel járó aktusra akkor került sor, amikor Pippin 754-ben a pápával másodszor – ezúttal két fiával, Karlomann-nal és Károlylyal együtt – királlyá szenteltette magát Saint-Denis-ben. A bibliai királyság rituáléjához való visszatéréssel a király személye keresztény vezérként szent jelleget öltött. Megerősödött a monarchia tekintélye, amely a mai napig működik Európa egyes országaiban. A vizigótok is felkenték ugyan királyaikat, ennek a hagyománynak azonban vége szakadt, s a *Reconquista* keresztény spanyol monarchiája sem újítja majd föl. Az angolszász szertartásrend viszont a VIII. században intézményesítette az uralkodó fölkenését, s ily módon az angol király is szent és sérthetetlen monarchia élén állt. Ennek nyomán a középkorban jelképes vetélkedés alakult ki Franciaország és Anglia királyai között: a francia király magának követelte az elsőséget, arra hivatkozva, hogy a királlyá szentelés szertartásában Klodvig megkeresztelkedésének rituáléja él tovább. Így a szentlélek által egyedül megkoronázott uralkodóként a francia király később fölvette a *christianissimus* címet, és miközben a császár tekintélye hanyatlott, ő maga a keresztény világ legelső uralkodójaként jelenítette meg magát. Európa történelme bővelkedik majd ezekben a féltékenységekben, vetélkedésekben és követelésekben, amelyekkel egyes uralkodók hierarchikus rendet próbáltak létrehozni az európai politikai mezőben.

Kis Pippin a frank jogszokásoknak megfelelően két fiára hagyta királyságát és hatalmát, akik meg is osztoztak az apai öröksé-

gen. Ám Karlomann 771-ben meghalt, s öccse, Károly a frankok egyedüli királyává vált. Őt emlegették később Nagy Károlyként, s vele szilárdult meg a Karolingok új dinasztiájának trónja.

Nagy Károly, az első európai?

Nagy Károly a frank és a barbár hagyományhoz hűen mindenekelőtt győzedelmes hadvezér. Hadjáratait a keresztény hit terjesztése kísérte, a térítés azonban erőszak és kegyetlenség közepette folyt. Nagy Károly keleti, délkeleti és déli irányban igyekezett növelni birodalmát. Keleten – Germánia déli részén – legyőzte az avarokat és 788-ban bekebelezte Bajorországot, Észak-Germániában pedig 772 és 803 között több kemény háborút is meg kellett vívnia a pogány szászokkal.

Pippin legfontosabb szövetségese a germánokkal szemben az angolszász Winfried szerzetesből Bonifáccá lett mainzi érsek volt, számos püspökség, köztük Salzburg, Regensburg és Passau megalapítója; de segítségére volt Bonifác tanítványa, Sturmus is, aki mestere javaslatára 744-ben megalapította Hessenben a fuldai apátságot. Itt temették el Bonifácot, miután 755-ös térítőútja során a pogány frízek lemészárolták.

Nagy Károly Európa délkeleti területein aratta legjelentősebb győzelmét. Ellenfele a longobárd király volt, aki áttért ugyan a kereszténységre, de állandóan fenyegette a pápa itáliai birtokait, köztük Rómát, s maga a pápa kérte föl Nagy Károlyt a longobárdok elleni fellépésre. Károly páncélos nehézlovasságával fényes győzelmet aratott Desiderius király fölött, s Paviában saját fejére helyezte a longobárd királyok hagyományos vaskoronáját. A longobárdok viszont megőrizték spoletói és beneventói független hercegségeiket Közép-Itáliában.

Nagy Károly korántsem járt ekkora szerencsével Gallia déli határvidékein, ahol a mohamedánokkal kellett megküzdenie. A spanyolországi helyzetet rosszul ismerő uralkodó hadjárata kudarcra jutott Zaragozánál, és hadserege visszavonult északra a Pireneusokon keresztül, ahol egy csetepaté során a baszkok lemé-

szárolták az utóvédet, amely Nagy Károly unokaöccse, Roland parancsnoksága alatt állt. Ezt a csekély jelentőségű hadieseményt a legenda a szaracénoktól elszenvedett tragikus vereséggé színezi: erről szól majd a *Roland-ének*. Károlynak csak nagy nehezen sikerül spanyolországi határőrgrófságot kialakítania a későbbi Katalónia területén, és a languedoci *Septimania* is állandó fenyegetéssel néz szembe. Viszont a Pireneusoktól északra több sikerrel járt: nyugati irányban előnyomulva visszahódította Gascogne-t, melyet azután királysággá emelt, és trónjára fiát, Lajost ültette.

A frankok és a pápaság szövetsége. Nagy Károly császársága

Ebben a történelmi kontextusban a leglényegesebb fejlemény a frankok és a pápaság szövetsége volt. A pápák olyan világi hatalomra leltek a frank uralkodókban, amely megvédelmezte őket ellenségeiktől, mindenekelőtt a longobárdoktól. Kezdetben a frank uralkodók e szövetség előnyeit élvezik, amint azt Pippin és fiai felkenése kapcsán láthattuk.

Nem sokkal ezután a pápaság már „európai” jellegű vállalkozás tervét szövögeti, és a nyugati keresztény világot a frankok köré szerveződő birodalomban kívánja egyesíteni. Amikor Nagy Károly 800 karácsonyán Rómába utazik, III. Leó pápa kihasználja az alkalmat, és császárrá koronázza a frank uralkodót.

Ez az aktus megerősíti a nyugati latin keresztény világnak az ortodox görög Bizánci Birodalommal szemben kialakuló függetlenségét. Ettől eltekintve azonban úgy vélem, csak a történelmi távlatok eltorzítása vezethetett oda, hogy egyesek Európa atyját látták Nagy Károlyban. Kétségtelen, hogy az életében keletkezett dokumentumok közül több is „Európa fejeként” emlegeti, de sokkal inkább a hódolat kifejezéséről, illetve vágyálmok megnyilvánulásáról van itt szó, semmint történelmi realitásról. Nagy Károly Európája területi szempontból meglehetősen szűk Európa. Nem foglalja magába az angolszászok és az írek uralta brit szigeteket, a jórészt mohamedán uralom alatt álló Ibériai-félszigetet, vagy a

szintén szaracén kézen levő Dél-Itáliát és Szicíliát; de nem tartozik hozzá a pogánynak maradt Skandinávia sem, ahonnan a normann vikingek rablóhadjáratokra indulnak, vagy számukra előnyös kereskedelmet kényszerítenek az európaiakra. Ráadásul a Karoling Birodalom keleti irányban alig terjed a Rajnán túl: Germánia legnagyobb része őrzi függetlenségét, és a pogány szlávokat sem sikerült leigázni. Prágában semmiféle változás nem történt a VII. század óta, amikor a rabszolgapiacot uraló Szamo frank kereskedő megvásárlta magát a szlávok királyává, és kiterjesztette hatalmát Csehország középső részére.

Nagy Károly császárrá emelkedése mind a koronázást kezdeményező pápaság, mind a többé-kevésbé kész tények elé állított uralkodó felfogásában alapvetően a múlthoz való visszatérésként, a Római Birodalom feltámasztására tett kísérletként jelenik meg, nem pedig jövőbe mutató, Európa sorsát megalapozó tervként. Amikor Károly az ősi frank területen fekvő Aachent tette meg székhelyéül, minden bizonnyal arra számított, hogy a várost „az eljövendő Rómává” teheti. De ez a gesztus mindenekelőtt kihívást jelentett az Új Rómával, azaz Konstantinápolyval szemben. Ugyanakkor azt fejezte ki, hogy a frank uralkodó maga mögött hagyta Rómát, amely nem egy Európára kiterjedő birodalom székhelye, hanem egy immár hatalmát veszített pápa fővárosa volt. Nagy Károly halála után Aachen hanyatlásnak indult és megszűnt a nyugati világ fővárosa lenni, noha mítosza mindvégig élt a középkorban: csak a lenyűgöző épületek tanúskodtak Nagy Károly álmaról. Napjaink Aachenben tartott európai rendezvényei nem egyebek nosztalgikus ceremóniáknál. Elmondhatjuk tehát, hogy hosszú távú történelmi, és mindenekelőtt európai perspektívában tekintve a Karoling kísérlet kudarcnak bizonyult.

Teljes mértékben egyetértek a kiváló olasz származású amerikai középkorkutató, Roberto S. Lopez véleményével:

Nem tekinthetjük Európa előzményének azt, ami valójában nem más, mint egy elhibázott kezdemény. Amikor ma Európát mondunk, akkor nem egységes vallásra vagy egyetemes államra gondolunk, hanem politikai intézmények, évszázados tudás, művészeti és irodalmi hagyományok, gazdasági és társadalmi érdekek együttesére, amelyek különböző felfogásokat és független népeket fűznek össze. Ebből a szempontból a Karoling Birodalom figyelemre méltó, de végső soron sikertelen próbálkozásnak tűnik számunkra.

Nagy Károly európai öröksége

Mindazonáltal a modern Karoling-mítosz néhány eleme jelen van a későbbi Európa alapjaiban. Ezek között említendő az *egységes törvényhozás* szándéka. Nagy Károly az egész birodalom területén érvényes, a kormányzat különböző szféráira vonatkozó rendeleteket bocsátott ki, amelyek mindenkit és mindent érintettek: a nagy földbirtokokat, az oktatást, a törvényhozást, a királyság államigazgatási egységeit, vagy a császár *missus dominicus*oknak nevezett kiküldött megbízottait. Ezeket a rendeleteket nevezték *capitulare*knak. Ugyanakkor Nagy Károly egységes pénznemet is be kívánt vezetni, és e célból kialakított egy pénzrendszert, amelynek alapegységévé az ezüstpénzt, a *dénárt* tette meg. De a nagy hatósugarú, elsősorban a mohamedán világgal folytatott kereskedelem feltámasztása nem sok sikerrel járt. Ugyanez mondható el egy másik, számos tekintetben befejezetlenül maradt reformkísérletéről, a jog és a törvényhozás alapjainak kialakításáról. Mint láttuk, a barbár törvénykezés a „törvények személyességén” alapult, és erősen etnikai jellegű volt: a frankokra, a burgundokra, a longobárdokra és a gótokra más és más jogrendek vonatkoztak. Nagy Károly ezt a jogi sokféleséget olyan államterületi joggal kívánta fölváltani, amely egyaránt vonatkozott volna minden, a birodalom területén élő férfira és nőre. Befejezetlensége ellenére ez volt Nagy Károly egyik legforradalmibb kísérlete, amely mögött felsejlik az *egységes európai jog* távlata.

Sikeresebb volt a *szerzetesrendek egyesítése*, ami Nagy Károly és utódai nyomására ment végbe, s ami a szerzetesek nagy száma, tekintélye és tevékenysége folytán erősen rányomta bélyegét a következő századok életére. A kora középkor kezdetén különféle szerzetesrendek működnek, és a rendet és az egységet minden téren szem előtt tartó Nagy Károly felkarolja egy katalán szerzetes egységteremtő erőfeszítéseit, aki monostort alapít a Montpellier közelében fekvő Aniane-ban, majd feltámasztja és megújítja Norciai Szent Benedek VI. században szerkesztett reguláját. 813-ban öt zsinat ülésezik egy időben azzal a céllal, hogy a frank királyság minden monostorával elfogadtassák Szent Benedek átdolgozott reguláját, melyet majd Nagy Károly fia és utóda,

Jámbor Lajos tesz kötelezővé a 816-os aacheni zsinaton. Norciai Szent Benedek a szerzetesek napirendjét a liturgikus imák és a meditációk, a testi munka és a szellemi munka hármasságának megfelelően szabályozta, amit Aniane-i Szent Benedek prédikálással és hittérítő munkával egészített ki. A IX. és a XII. század között a szerzetesség nagy szerepet játszott szociális és kulturális téren az egész keresztény világban, még ha Ludo Milis szerint kissé túlzó is ez az állítás.

Katonák Európája

Ily módon a püspökök és a világi papok kormányzása, valamint a szerzetesek tevékenysége közepette a IX. században egyesült egymással a *katonák Európája* és a *parasztok Európája*. Frank mintára Nagy Károly birodalmának valamennyi alattvalója közvetlenül az uralkodótól függ, és katonai szolgálattal tartozik neki. Mindannyian kötelesek fegyverrel szolgálni urukat; minden szabad ember közvetlenül vagy hűbérura csapatának tagjaként hadba szólítható, és részt kell vennie a hadjáratokon, amelyek tavasztól őszig tartanak, mivel ebben az időszakban akad elegendő fű a lovak számára.

Nagy Károly negyvenhat éves uralkodása során csak két olyan esztendő akad – 790 és 807 –, amikor az uralkodó nem vezetett hadjáratot. A hadsereg legerősebb fegyverneme a páncélba öltözött lovasság. A mozgósított szabad embereknek lóval, pajzzsal és támadófegyverrel kellett megjelenniük a gyülekezőn, s felfegyverkezésük költségeit vagy maguknak, vagy hűbéruruknak kellett állnia. Könnyű lándzsával, vagy gyalogos harcra szolgáló rövid egyélű karddal, vagy lóháton vívott harcban használt hosszú kétélű szablyával voltak felszerelve. Ha a hadjárat győzedelmes volt – ami Nagy Károly alatt sokszor előfordult –, akkor a katonák általában gazdag zsákmányra tehettek szert. Nagy Sándor, Mohamed, vagy mások birodalmához hasonlóan a Karoling Birodalom is részben hódításból és zsákmányból élt.

Az uralkodó teljes hadseregét mintegy ötvenezer ember – köz-

tük két-háromezer lovas katona – alkotta; igaz, ritkán fordult elő, hogy valamennyiüket egyszerre hívta volna harcba. A középkor nem a nagy számok társadalma és kultúrája, és ez különösen érvényes katonai téren, ahol pedig e kor a leginkább kitűnt. A hadsereg élén olyanok álltak, akiknek gazdagsága elsősorban nagy földbirtokok jövedelmeiből származott. A föld alkotta a későbbi európaiak gazdagságának és hatalmának másik alapját. Nem alaptalan azt állítani, hogy a középkor akkor kezdődött, amikor a kormányzatnak fizetett adó átalakult a nagybirtokosnak, a későbbi hűbérúrnak lerovandó járandósággá. A világi lakosság mintegy 90 százaléka e hatalmasok földjein élt és dolgozott.

Parasztok Európája

Európában ebben az időben földbirtokos harcosok szűk köre uralkodott, miközben a lakosság döntő többsége parasztokból állt. E parasztok társadalmi státusza különböző lehetett. Akadtak még rabszolgák is, akiknek nemigen hozott jobb sorsot a kereszténység. Ugyanakkor új típusú viszonylatok alakultak ki az uraságok, a parasztok és az uradalmi földek között. Egyre több ember és egyre több föld függött közvetlenül valamilyen uraságtól. A rabszolgákból szolgák lettek, és megjelentek a szolgai földek, amelyeket a parasztok nem cserélhettek vagy adhattak el. A VI. és a VII. században megkezdődött irtások ellenére a nyugati világot továbbra is erdők borították. A nagybirtokok területe általában két részre oszlott. Egyiken – ezt nevezték *udvarnak* – a földesúr közvetlen gazdálkodást folytatott oly módon, hogy parasztjait hetente több alkalommal is robotmunkára kötelezte. A birtok másik részén a parasztok saját hasznukra gazdálkodtak: egyrészt el kellett tartaniuk családjukat, másrészt igyekeztek némi eladható fölösleget termelni, hogy a birtok határain kívülről beszerezhessék, amire még szükségük volt. A parasztok egy részét szabad emberek alkották, akik többen voltak, mint sokan feltételezték, és úgynevezett *allodiumok*at birtokoltak.

Már Nagy Károly idejében megkezdődik egy folyamat, amely

nagy jelentőségre tesz szert a középkor során, és sajátosan jellemző az európai világra. A parasztok különböző megváltásokat csikarnak ki uraiktól, és ennek folytán – idővel a robottól is mentesített – szabad emberekké válnak, miközben a földesurak arra kényszerülnek, hogy vagy belenyugszanak uradalmuk területének csökkenésébe, vagy megpróbálnak új típusú szolgáltatást bevezetni. E második megoldást főleg Európa keleti felében alkalmazták, s itt érhető tetten a Nyugat-Európa és Kelet-Európa közötti különbség, illetve egymástól való eltávolodásuk újabb oka. Ez a népes falusi társadalom, mely napjainkig jelen van Európában, figyelmet és gondoskodást váltott ki Nagy Károlyból. 800 körül kelt *De villis* című kapitulárája – a koronabirtokokon kívül eső területeken is – részletekbe menően szabályozza a mezőgazdasági tevékenységet; e dokumentum alapján képet alkothatunk magunknak a középkor és Európa születésekor folyó falusi életről, melynek számos vonása sokáig fennmarad.

Az európai civilizáció Karoling-kori rétege

A Karolingok legmaradandóbb európai távlatú alkotásai kétségkívül a civilizáció területén születtek. Nagy Károly műveltségét illetően nem lehetnek illúzióink – nehezen ismerte föl az ábécé betűit, nem tudott írni, és a latin nyelvvel is hadilábon állt –, de el kell ismernünk, hogy a kormányzás terén szilárd és előremutató elvet követett. Úgy vélte, a tudás és a tanultság a hatalom megnyilvánulásának és gyakorlásának elengedhetetlen eszköze, s ennél fogva a tudás fejlesztése és óvása az uralkodó egyik legfontosabb feladata. Világossá vált előtte, hogy a tudás fejlesztésében elsősorban a legjobb képzettséggel rendelkező klerikusokra kell támaszkodnia, s mindenekelőtt a birodalom kormányzásában közreműködő világi hatalmasságok fiainak kell oktatásban részesülniük. Nem elégedhetett meg azzal, hogy kizárólag frank tudósokat gyűjt maga köré, hanem a birodalom teljes kulturális potenciálját ki kellett használnia. Sőt olyan országok fiaihoz – írekhez, angolszászokhoz, spanyolokhoz – is fordult, amelyek nem voltak

részei birodalmának. Egyesek túlzásokba esve mintegy kora középkori Jules Ferrynek állították be Nagy Károlyt, aki az iskolákat járva tanulásra buzdította volna a diákokat. Ezeket az uralkodó kezdeményezésére alapított vagy korszerűsített iskolákat elsősorban arisztokrata ifjak látogatták. 781 után Nagy Károly írástudókkal és tudósokkal vette körül magát, akiket Jean Favier okkal nevezett „palotaértelmiségieknek”. Közéjük tartozott a longobárd Paulus Diaconus, valódi nevén Warnefried, az itáliai Paulinus Aquileiensis, vagy a spanyol Teodulf, aki aztán Orléans püspökévé, majd 797-ben Fleury-sur-Loire (Saint-Benoît-sur-Loire) apátjává emelkedett. De mindenekelőtt az angolszász Alkuin (kb. 739–804), Nagy Károly legfőbb tanácsadója nevét kell említenünk, aki mindvégig egyszerű diakónus maradt, de a tours-i Szent Márton apátság élére kerülve az úgynevezett Karoling-reneszánsz egyik legerősebb kisugárzású központjává tette az intézményt.

A tudás e világa alapvetően férfiak világa, de néhány nő alakja is előtérbe kerül. Alkuin például Gizellának, Nagy Károly nővérének is a tanácsadója, aki egyben Chelles apátnője, s a tudós arra ösztönzi a hercegnőt, hogy teremtsen élénk szellemi életet monostorában, és fogja serény kéziratmásolási munkára az apácákat. Aquitania egyik legnagyobb előkelősége, az udvartól távol élő Dhuoda komoly tudásra tesz szert, melyet a IX. század elején igyekszik továbbadni Bernát nevű fiának, Septimania hercegének, s tanulmányait megalapozandó kézikönyvet szerkeszt számára.

A Nagy Károly környezetében jelentkező Karoling-reneszánsz meglehetősen körülhatárolt jelenség, és nem áll összhangban a róla kialakított ragyogó, sőt megigéző képpel. Mellesleg nemcsak komoly kulturális igények honosultak meg az udvarban, hanem játékos időtöltések is. Nagy Károly és főemberei palotaakadémiája valójában irodalmi játékok színtere: mindannyian az antikvitást idéző ragadványneveket viselnek. Érdekes megjegyeznünk, hogy nem csak görög és latin, de bibliai neveket is választanak: Alkuin Albinus vagy Flaccus, azaz Horatius; Engilbert Homérosz; Teodulf Pindaros; egy Maudoin nevű fiatal költő Naso, azaz Ovidius; Itáliai Pippin Julius, vagyis Caesar; mások viszont az Áron vagy a Sámuel nevet viselik; Adalard Ágoston; maga Nagy Károly pedig Dávid, a „békekedvelő király”. Mindez összhangban

áll Alkuin elképzeléseivel, aki Nagy Károly udvarát „Krisztus tanításán megnemesedett, a réginél is szebb Athénne” kívánja tenni.

Nagy Károly halála után, Jámbor Lajos, majd Kopasz Károly korában egy újabb tudósnemzedék folytatja és gazdagítja ezt a „reneszánszot”, melynek a császári palota mellett az újonnan alapított apátságok lesznek a központjai. Éginhard például a nem sokkal korábban létrehozott fuldai apátságban (Germánia) végezte tanulmányait, amelynek élén 822-től a nagy Rabanus Maurus áll.

Nem túlozzuk el e reneszánsz jelentőségét, ha azt állítjuk, hogy a Karoling-kori szellemi aktivitás az európai kultúra újabb rétegét alakította ki. Nagy Károly maga hangsúlyozza *De litteris colendis* című kapituláréjában a tudás fontosságát az ország kormányzása és tekintélye szempontjából.

A Nagy Károly és tanácsadói által meghonosított reformok nem egy esetben nagy jelentőségűek voltak. Ezek közé tartozik az írás megreformálása: az ekkoriban bevezetett világos, szabványosított, elegáns „karoling minuszkula” megkönnyíti mind az olvasást, mind az írást. Joggal tartják az első európai írásmódnak. A királyi és püspöki *scriptoriumok* kéziratmásoló szerzetesei körében Alkuin meghonosítja a szintén a szövegek jobb megértését szolgáló központosítást. Nagy Károly javításokat vezetett be a *Szentírás* szövegében is. A pontosság igénye hatja át majd a középkori nyugati világ biblíamagyarázó műveit is, amelyek szerzői úgy vélik, az eredeti szent szövegek tisztelete összeegyeztethető az ismeretek és az oktatás fejlődésével szükségessé vált javítások bevezetésével.

A Karoling-reneszánsz gazdag illusztrációi, színes miniatúrái ma is csodálatot keltenek. E remekművek általában evangeliáriumok vagy zsoltároskönyvek lapjait díszítik. A zsoltárok közkedveltségnek örvendenek a középkorban; ebből táplálkozik a biblikus költészet népszerűsége Európában, amely a mai napig tetten érhető.

Ugyanakkor – jórészt a Karoling hatásoktól függetlenül – kialakul egy divat, amely a középkor folyamán egyre nagyobb méreteket ölt, és napjainkban is tovább él. Az *Újszövevség* kanonikus szövegei közé nagy nehezen bekerült János jelenéseit a VI. szá-

zad után csak nagy ritkán forгатják a papok és a hívők, ám a VIII. század végén megjelenik egy munka, mely egy csapásra ráirányítja az általános figyelmet: a Santander közelében fekvő Liebana monostorában élő Beatus szerzetes 780 körül keletkezett *Kommentár* című művéről van szó, melynek képekkel kísért másolatai egyre nagyobb számban látnak napvilágot a IX. és a X. században. Ezek az illusztrációk arról árulkodnak, hogy a nyugati miniaturafestők mesterien jelenítették meg alkotásaikban a szorongást és a retteget. Beatus könyve volt Európa első nagy hatású *thrillere*.

A IX. század az európai egyházi építészet történetében is jelentős állomás. Két döntő újításról kell szólnunk, melyet az európai építészetre hagyományozott. A kereszthajó megjelenése szimbolikus értékű, amennyiben a régi római bazilika lineáris alaprajza ezután a kereszt alakját veszi föl. Ez figyelhető meg 800 körül Saint-Maurice-d'Angaune, vagy a kölni és a besançoni katedrális esetében. Ugyanebben az időben Saint-Riquier apátságában feltűnik egy másik újítás, amely nagy jövőnek tekint elébe: a nyugatra tekintő, tiszta kőből épült homlokzat, mely tornyaival a román és a gótikus templomok kapuzatát vetíti előre. Az újonnan épült saint-denis-i és a fuldai monostor, valamint a császári palota és az aacheni templom szolgálnak mintául az építetőknek. A megrendelők és a munkáscsapatok sokat utaznak, és a később művészekké váló építőmesterek egymással párbeszédet folytató monumentális épületekből fonnak dísz az eljövendő Európa számára.

Franciaország, Németország és Itália alkotják Európa magvát?

A birodalom egységét több dokumentum is az „Európa” szóval igyekszik kifejezni. A *Carmen de Carolo Magno* Nagy Károlyt „Európa nagytiszteletű fejeként”, vagy „Európa atyjaként” emlegeti. Nagy Károly 781-ben Aquitania királyává tette fiát, Lajost, majd 814-ben bekövetkezett halálakor rá hagyta birodalmát. Jám-

bor Lajos nem tudott ellenállni fiai sürgető nyomásának, miközben a hatalmas terület kormányzásának problémái is megoldatlanok maradtak, s így az ősi frank szokáshoz visszatérve felosztotta országát fiai között. Ezt a döntést erősítette meg halála után a 842-es, Kopasz Károly és Német Lajos között megejtett úgynevezett strasbourggi eskü (ekkor keletkezett egyébként az első nemzeti nyelven – északfrancia nyelvjárásban, illetve germán nyelven – szerkesztett hivatalos okirat), majd a verduni (843) és a mindeni (844) szerződéssel létrejött megegyezés a birodalom felosztásáról. E bonyodalmak nyomán az európai földrész legnyugatibb része két ország, Nyugati-Frankföld és Keleti-Frankföld között oszlott meg, s az ezek földjén élő népekből lettek aztán a franciák és a németek. A közöttük elterülő, északról délre nyúló hosszúkás alakú területet (itt feküdt a két főváros, Aachen és Róma) Lotaringia, illetve Itália alkotta. Hamar kiderült, hogy Lotaringia csak mesterséges képződmény, melyet nemigen lehet egyben tartani. A területi és a politikai realitásoknak megfelelően három meghatározó szerepű régió rajzolódott ki, amelyeket egy IX. századi dokumentum Európa három uralkodó részének (*prestantiores Europae species*) nevez: Itália, Gallia és Germánia. Ezek a képződmények sem pontosan megvont határokkal, sem szilárd intézményes struktúrákkal nem rendelkeztek, de az újkori és legújabb kori Európa jóval később kialakuló három nemzetének (Franciaország, Németország, Itália) kezdeti arculata bontakozott ki bennük. Ez a fejlemény elgondolkodtat bennünket Európa lassú történelmi kialakulásának kapcsán. Az európai kontinensen már nagyon hamar megjelentek olyan hatalmak, amelyek jóval erősebbek voltak a többinél. Így Európa jelenlegi építése során szembe kell néznünk a francia-német páros elvárásaival, melyek kétségtávolú jótékony szerepet játszanak Európa stabilitása szempontjából, de egyenlőtlenségeket és féltékenységeket szülnek az európai közösségben.

III. AZ EZREDFORDULÓ MEGÁLMODOTT ÉS LEHETSÉGES EURÓPÁJA

Ottó birodalmi Európája

A X. század közepén Nagy Károly egységes birodalmi álmát I. Ottó német király, I. Henrik és Szent Matild fia szőtte tovább. A 936-ban Aachenben megkoronázott Ottónak sikerült néhány területet országához csatolnia, és győzedelmesen verte vissza a betolakodókat; különösen emlékezetes maradt az a diadal, amelyet 955-ben aratott Lechfeldnél a magyarokkal szemben. 962-ben XII. János pápa Rómában császárrá koronázta. Ottó mindenáron hangsúlyozni akarta, hogy a bizánci császárral egyenlő méltóságot visel, ugyanakkor a kapcsolatok javítására törekedett Konstantinápolyval, ezért megszerezte fia számára Teophano bizánci hercegnő kezét. 968-ban a szlávok lakta területek szomszédságában létrehozta a magdeburgi érsekséget, s itt is temették el 973-ban bekövetkezett halálakor. Ottó politikai műve vesztett ugyan erejéből a későbbi századok során, ám európai távlatokban tekintve Nagy Károly birodalmával ellentétben sikerült hosszú távon fönnálló intézményt és hatalmat létrehoznia. Birodalma a sokatmondó „Szent Német-Római Birodalom” nevet viselte. Ez az elnevezés mindenekelőtt a császárság szent jellegére utalt. Ugyanakkor a Római Birodalom örökösének nyilvánította az új államalakulatot (a főváros Róma volt), és hangsúlyozta a németek kiváltságos szerepét. Ottó művében bizonyos fokig Jámbor Lajos elgondolása támadt föl, és folytatódott. A lehetséges Európa gerincét észak-déli irányban, az Északi-tengertől a Földközi-tengerig Németország és Itália alkotta. Az Alpok sohasem választották el ténylegesen Itáliát Európa északi részétől, és most az északi és a déli „európai” keresztény világ közötti összekötő kapocsként szolgáltak. A császárok itáliai útjai mintegy a középkori kereszténység politikai rítusai voltak. Járhatóbbakká tették a hágókat, kolostori vendégfogadókat alakítottak ki a zarándokok számára,

szorosabbra fűzték a kereskedelmi és a személyes kapcsolatokat: mindez az Alpoknak a középkori „európai” keresztény világ szívében elfoglalt fontos szerepéről tanúskodott. Az alpesi átkelőhelyeket – főleg a XIII. század második felében a Szent Gotthárd-hágótól északra fekvő Ördög-híd megépítése után – három kanton, Uri, Schwyz és Unterwalden vigyázta, amelyek egymással egyesülve 1291-ben létrehozták a Helvét Szövetséget, a távoli európai demokrácia e szerény és meglepő csíráját.

Az ezredforduló „új Európája”

I. Ottó fia, II. Ottó megszilárdította a birodalom szerkezetét, majd III. Ottó, akit apja 983-ban bekövetkezett halála után azonnal megkoronáztak Rómában, a nyugati keresztény világ ragyogó jövőjének letéteményeseként jelent meg a kor szemében. A háromévesen trónra jutó, és 1002-ben nagyon fiatalon, huszonegy évesen az élők sorából távozó császárt ragyogó képességei és fényes uralkodása okán *mirabilia mundinak*, a világ csodájának nevezték. Kitűnő neveltetésben részesült Rómában, ahol a száműzetésben élő Prágai Szent Adalbert, és a székéből elűzött reimsi érsek, Aurillaci Gerbert voltak a tanítómesterei. A kortársak kivételes tudású embert láttak Gerbert-ben, aki az arab világgal kapcsolatban álló Katalóniában elsajátította az aritmetikát, a geometriát, a zenét és az asztronómiát. A császár támogatásával 999-ben II. Szilveszter néven pápává választott Gerbert fejedelmi tanítványával közösen nagyralátó tervet dolgozott ki, amely a nyugati keresztény világ felemelkedését volt hivatott elősegíteni. Alekszander Gieysztor briliánsan mutatott rá, hogy III. Ottó és II. Szilveszter elképzelésében Európa nem sokkal korábban keresztény hitre térített népei, a szlávok és a magyarok is fontos szerepet kaptak. A korabeli miniatúrák a császár felséges személyét Róma, „Gallia” és „Germania” mellett „Sclavinia”, azaz a szlávok országa kíséretében ábrázolják. Mindez azt bizonyítja, hogy az ezredfordulókori a pápa és a császár egy keleti irányban terjeszkedő Európáról álmodoztak. A történelem többé-kevésbé valóra váltja

álmukat, és a szlávok egy része hozzákapcsolódik a nyugati keresztény világhoz, Európa előzményéhez. Csatlakozásuk napjainkban is fontos állomást jelent Európa egyesítésének folyamatában. Ez a probléma is a középkorban keletkezett.

Sokat vitatkoznak manapság arról, hogy az ezredfordulóval a középkori kereszténység valóban nagyarányú növekedésnek indult-e, vagy sem. Bizonyosra vehető, hogy 950 és 1050 között a keresztény világ gazdasági fejlődése felgyorsul, és ez a növekedés alkotja az ezredforduló vallási és politikai álmainak hátterét. A fejlődés úgyszólván az egész keresztény világot érinti. Sokat mondanak e tekintetben Raoul Glaber clunyi szerzetes szavai:

Ahogy közeledett az ezredévet követő harmadik esztendő, az egész földkerekségen, de főleg Itáliában és Galliában újjáépültek a templomok. Noha legtöbbjük esetében semmi szükség nem volt erre, hiszen erős építmények voltak, a keresztény közösségek versenyre keltek egymással, és mindannyian pompázatosabb templomot akartak maguknak, mint amilyenben szomszédaik dicsőítették az Urat. Úgy tűnt, mintha a föld megrázta volna magát, hogy levetkőzze régi ruháját, és templomok fehér palástját ölthesse magára. A hívek ugyanis újjáépítették a püspöki székhelyek és a különböző szentek nevét viselő monostorok templomait, csak úgy, mint a falvak apró kápolnáit.

E törekvés nyomán kiterelbélyesedtek mindazok a tevékenységek, amelyek e nagyarányú építkezéseket szolgálták, így az építőanyagok kitermelése és szállítása, a szerszámok gyártása, a munkaerő-toborzás és a munkálatok finanszírozása. Szaporodnak az építkezések, s ekkor nyilvánul meg először a keresztény világ azon dinamizmusa, amelyet később a román és gótikus templomokat építő Európára hagyományoz. A közmondás, miszerint „ha az építkezések jól mennek, minden jól megy”, az ezredforduló óta beigazolódik Európában. Ezt a lázas építő tevékenységet kollektív vallási és lelki nyugtalanság kíséri. Georges Duby briliánsan tárta föl az ezredforduló csodás eseményeit, kezdve az égbolton megjelenő jelekkel. Szaporodnak a bűnbánó és megtisztulási mozgalmak, terjed az ereklýe- és a csodakultusz, remények, elbizonytalanodások és álmok keverednek egymással. Amikor Európa szívverése felgyorsul, akkor ez az egész térségre hatással van, nyugattól keletig és északról délig. Az európaiak érzelmi élete sohasem korlátozódik elszigetelt területekre.

*Az „újonnan jöttek”:
skandinávok, magyarok, szlávok*

Vissza kell most térnünk az inváziók és a keresztény hitre térítés utolsó hullámához, amelyről III. Ottó uralkodása kapcsán szoltam. Európa lakossága még vegyesebb lett, amikor a szlávok megjelentek a keresztény világban. A VII. és a VIII. században a horvátok beszivárogtak az Adria és a Duna közti területekre, és így Róma és Bizánc közé ékelődtek. A 812-es aacheni béke nyomán frank uralom alá kerültek, de a latinok és a bizánciak között megőrizték identitásukat, és végül a latin világ felé fordultak: X. János pápa a 925-ös, illetve 928-as spliti zsinaton Horvátország királyává teszi Tomislavot, és országát Róma joghatósága alá helyezi, miközben érseki székhelyet létesít Splitben.

Az „újonnan jöttek” három csoportban érkeznek, és az ezredfordulót kísérő események közepette felgyorsul megkeresztelkedésük mindaddig lassan haladó folyamata.

Az első csoportot a skandinávok alkotják, akiket vikingeknek vagy normannoknak szoktunk nevezni. A VIII. század vége és a X. század közepe között a nyugati keresztények mindenekelőtt betolakodókat, fosztogatókat és erőszaktevőket láttak bennük, jöllehet rablóhadjárataikat sok esetben békés kereskedés követte. A X. században a dánok hatalmas királyságot hoznak létre, amely magába foglalja Norvégiát, és egészen Grönlandig uralja az Északi-tenger térségét. Izlandon sajátos társadalom alakul ki néhány család körül, mely az Althing elnevezésű, sajátos összetételű népgyűlés vezetése alatt plutokratikus oligarchiává szerveződik. Az izlandiak a X. század végén felveszik a kereszténységet, és az ezredforduló évében megszerkesztik alkotmányukat. Sikeresül megőrizniük függetlenségük jó részét a dánokkal szemben, és a középkorban létrehozzák a nyugati világ egyik legnagyobb irodalmi műfaját, a sagát. Ily módon az európai térség északnyugati szögletében kialakul egy tengerből élő társadalom és egy olyan civilizáció, mely sajátosan gazdagítja a középkori keresztény világot. Eközben a dánok a X. század végén a brit szigetek hódítására indulnak, amelyeket egy ideig sikerül is uralmuk alatt tartaniuk: Nagy Knut 1018 és 1035 között Britannia és Dánia

királya. Uralkodása alatt jelentősen megszaporodtak a monostorok Dániában, és tömegek tértek át a kereszténységre. Norvégiában az 1015 és 1030 között uralkodó Szent Olaf mozdította elő az Olaf Tryggvason király (995–1000) idején bevezetett kereszténység terjedését. Olaf szentté avatása arról tanúskodik, hogy a pápaság jutalmazni kívánta a térítő királyokat: a norvégok egyike voltak azon népeknek, melyek élén megtért, majd alattvalóit megtérítő király állt. Svédország első keresztény királya a XI. század elején trónra lépő Olaf Skötkonung volt. A skandinávok megkeresztelkedése kapcsán szólnunk kell a Rollon vezetésével a galliai partvidék később Normandiának nevezett szakaszán letelepedő normannokról, akik a Karoling-uralom elfogadása fejében hercegséget alkothattak, és áttértek a kereszténységre. Fattyú Vilmos herceg a pápaság áldásával vívta meg az 1066-os hastingsi csatát, mely megdöntötte az angolszász királyságot. Ekképp az északnyugati népek csatlakoztak a keresztény világhoz, azaz az eljövendő Európához.

A magyarok meglehetősen sajátos módon léptek be Európa közepén a keresztény világba. Nyelvük nem tartozik sem a román, sem a germán, sem a szláv nyelvcsaládhoz. Nyelvi különállásukat máig megőrizték, ami azt bizonyítja, hogy a nyelvek később tárgyalt jelentősége ellenére a nyelvi különbségek nem játszanak döntő szerepet egy adott kulturális vagy politikai egység kialakulásában. Ezt tanúsítja Svájc példája is. Az Ázsiából hosszú vándorút végén megérkező magyarok a IX. század végén Árpád fejedelmük vezetésével félnomád államot alakítottak ki maguknak a Kárpátokban, ahonnan gyilkos rajtaütéseket indítottak nyugati irányban, egészen addig, amíg 955-ben I. Ottó császár nem mért rájuk megsemmisítő vereséget Lechfeldnél. Ekkor mind keletről, mind nyugatról térítőpapok indultak országuk területére, s e vetélkedésből a római hittérítők – németek, itáliaiak, szlávok – kerültek ki győztesen. Szent István példája jól mutatja, milyen nagy jelentőségű volt a kevert népességű keresztény Európa létrejötte. A magyar királyra Voitech prágai érsek (Szent Adalbert), Gizella nevű bajor hitvese, II. Henrik császár nővére, és a velencei San Giorgio Maggiore monostorban tanult magyar Gellért, Csanád püspöke volt nagy hatással. Gellért megszervezte a magyarországi egyházat, de később az 1046-os pogány fölkelés

során mártírhálált halt. István 995-ben megkeresztelkedett, majd az ezredforduló évében Szent Márton feltételezett születési helyén megalapította a pannonthalmi bencés monostort. Létrehozta az első tíz magyar püspökséget, rendeleteket bocsátott ki, melyekben minden falut templom építésére kötelezett, s *Libellus de instructione morum* címmel útmutatást fogalmazott fia és utóda, a szintén szentté avatott Imre számára. Végül a jámbor királyok e kivételes nemzetségében László nevű utóda (1077–1095) is belépett a szentek közé.

Az ezredforduló táján a kontinensen végigvonuló térítő hullám nem kerülte el a nyugati szlávokat sem. Láthattuk az imént, amint a horvátok letelepednek az Adria-tengertől keletre eső térség északi részében. Most meg kell emlékeznünk egy kedvező és kedvezőtlen körülményeket egyaránt hordozó fejleményről: Cirill és Metód kísérletéről, akik a görögkeleti kereszténységre igyekeztek téríteni a cseheket és a morvákat. Ezek a bizánci szerzetesek, akik egyébként testvérek voltak, korán kapcsolatba kerültek a szláv uralkodó körökkel, és úgy akarták megtéríteni őket, hogy közben kulturális identitásukat is erősítik. E célból különleges ábécét, úgynevezett glagolita írást dolgoztak ki a szlávok számára. Térítő tevékenységük fő színtere Morvaország volt. Művük nyelvi és liturgiai téren jelentősnek és tartósnak bizonyult, de nem sikerült a cseheket és Morvaország népeit az ortodox egyházhoz csatolniuk, így Csehország és Morvaország a római latin kereszténység része lett. Kísérletük azonban óriási hatással volt a szlávokokra és Közép-Európa népeire, olyannyira, hogy II. János Pál pápa Norciai Szent Benedekkel együtt Cirillt és Metódot is Európa védőszentjévé nyilvánította.

Közép-Európa kereszténnyé válása – a magyar állam megjelenésétől eltekintve – komoly politikai viszontagságok közepette ment végbe. Szvatopluk fejedelem (870–894) létrehozta a nagymorva államot, amelyből 895-ben kiszakadt Csehország, majd az ezredforduló táján az időközben kereszténnyé lett Csehország és Lengyelország egyaránt magának követelte Morvaországot. 966-ban a Piastok dinasztiájából származó Mieszko fejedelem megkeresztelkedett. A keresztény Lengyelország hol ellenséges, hol baráti viszonyt tartott fenn a szomszédos német császársággal. 1000-ben Gnieznóban, Szent Adalbert temetkezési helyén már valódi

lengyel érsekséget alapítottak, és III. Ottó császár ebben az évben zarándokúton kereste föl a szent sírját. 1025-ben Vitéz Boleszláv lett Lengyelország királya. A XI. században az ország vallási és politikai központja áthelyeződött délre, és Krakkó lett a főváros. Jól látható, hogy a keresztényesítés folyamata egyidejűleg valósult meg egyházi és politikai téren. Az érseki székhelyek létesítése általában egybeesik a fejedelmek királyokká emelkedésével. Később ismét szembe kell néznünk azzal a kérdéssel, hogy a középkorban és a későbbi századokban beszélhetünk-e sajátos közép-európai helyzetről, vagy sem; most a keresztény világ kiépítése kapcsán csak azt jegyezzük meg, hogy a megszületőfélben levő Európa a kereszténység terjedése mellett a monarchikus államok megjelenését is nagymértékben elősegíti. Európa királyok gyülekezete volt. A kereszténység meggyökerezése Nyugat- és Közép-Európában (a XI. század végén már csak a poroszok és a litvánok maradnak meg pogánynak) nagymértékben átalakította a helyneveket, melyeket éppúgy átkereszteltek, mint az embereket. Ezek az átkeresztelések leginkább a zarándoklatok útvonalain figyelhetők meg, de az egész keresztény világban elterjednek. A XI. század végén Lengyelországtól Spanyolországig mindenütt „Márton” a leggyakoribb helynév.

Egy európai „békemozgalom”

Az ezredforduló világa harcias és erőszakos világ volt. Miközben a kereszténység terjedésével véget értek a pogányok elleni harcok, előbb helyi szinten, majd mind nagyobb méretekben váltak gyakorivá a keresztények közötti háborúságok. Ennek ellenhatásaként hatalmas békemozgalom bontakozott ki az ezredforduló körül a keresztény világban. A béke a kereszténység által hirdetett egyik legfontosabb eszmény, amely a liturgiában a békecsók formájában jelenik meg. Jézus dicsőően szólt a békeszerető emberekről, és a békét az egyik legfőbb keresztény értékévé tette. A X. század végén olyan békemozgalom szerveződik Franciaország déli részén, amely a következő században egész Nyugat-

Európára kiterjed, és amelynek megjelenése történelmileg a hűbériség megszületéséhez kapcsolódik. Kétségtelen, hogy – mint látni fogjuk – a hűbérurak hatalma különböző módokon szilárdulhatott meg, de a leggyakoribb út az erőszaké volt, mivel a központi hatalomnak az utolsó Karolingok alatt bekövetkező meggyengülésével semmi sem gátolta őket erejük alkalmazásában. A keresztény béke szentséges eszkatológiai fogalom, a paradicsomi békét vetíti előre. Ily módon az ezredforduló táján fellendülő békemozgalmak megnyilvánulási formáira döntően rányomta bélyegét a vallási fölbuzdulás. Kezdetben az egyház és a paraszti tömegek játszották a főszerepet, olyannyira, hogy egyesek az egyház által kiaknázott és kisajátított népi fölkelést látnak ebben a mozgalomban. Ezek a gyülekezetek, amelyeket az egyház világiak részvételével zajló zsinatokká szervezett, a keresztény világ új vallási elemeit, az ereklyék és a csodák kultuszát propagálták. Ugyanakkor megjelentek a gyengék védelmét biztosító első rendszabályok, melyek a parasztokat, a kereskedőket, a zarándokokat és a nőket óvták, valamint – mivel az egyház magától értetődően kihasználta a lehetőséget – az egyházi embereket. Ekképp a katonák Európájával szemben megjelent a „fegyvertelenek” Európája. De a hűbérurak és a politikai hatalmasságok is saját céljaik szolgálatába állították a békemozgalmat. Egyfelől a béke érdekében hozott rendelkezések nem zárták ki teljes mértékben az erőszakot, csak más mederbe terelték és szabályozták. Ez volt a *treuga Dei*, mely bizonyos időpontokban tiltotta a fegyverhasználatot. Másfelől a békéről és – kevésbé következetes módon – a fegyvernugvásról azok gondoskodtak, akik komoly katonai erővel rendelkeztek s ekképp rendfenntartó erővé alakulhattak, ugyanakkor kormányzási és következőképp béketeremtési legitimitást élveztek. 1024-ben egy a Maas mentén tartott gyűlésen Jámbor Róbert francia király és II. Henrik császár egyetemes békét hirdettek. Később a hatalmasságok kényszerítették ki a békét. Isten békéjéből a király békéje, vagy egyes vidékeken (így Normandiában) a herceg békéje lett. A béke eszméje volt az egyik leghatásosabb eszköz, amellyel a királyok megszilárdították hatalmukat országukban. A béke elveszítette az eszkatologikus és szent dicsfényt, amely az ezredforduló táján övezte, de megmaradt vallásos jellegű eszménynek, s a „nemzeti”, majd

az „európai” béke megteremtése egészen napjainkig az európaiak egyik leghőbb vágya maradt. IX. (Szent) Lajos francia király azért lehetett döntőbíró, békehirdető és béketeremtő a XIII. században, mert szentnek tartották, és ennek folytán másoknál könnyebben végezhetett el egy olyan feladatot, amely eredetileg szent feladat volt.

*Új európai szentély spanyol földön:
Santiago de Compostella*

Ugyancsak az ezredforduló környékén kezdődik meg – a később *reconquistának* nevezett hadjáratsorozat keretében – az Ibériai-félsziget felszabadítása a mohamedán uralom alól. A IX. század elején fontos esemény történt. A galíciai Compostellában a „Csillagmező” (*Campus Stellae*) elnevezésű dűlőn, egy hajdani vizigót temetkezési helyen szokatlan fények és más rendkívüli jelenségek közepette valamikor 820 és 830 között fölfedezték Szent Jakab sírját, akinek teteme az apostol mártírhalála után állítólag ide érkezett egy bárkán. Ezután egyre pompázatosabb szentélyek épültek a sír fölött, amely lassanként zarándokközponttá, pontosabban a XII. századtól Jeruzsálem és Róma után a harmadik legfontosabb keresztény zarándokhellyé vált. A mohamedánokkal vívott harcok idején Szent Jakab fokozatosan a keresztény katonák patrónusává lépett elő, és megkapta a *Matamoros* („mőrölő”) melléknevet. Santiago de Compostella a keresztény világ minden szegletéből vonzotta a zarándokokat, még ha egyesek nemrégiben azzal álltak is elő, hogy e zarándokhely fénykora nem a középkorra, hanem az újkorra esik. Mindenesetre a jelentős spanyolországi zarándokhely megjelenése is azt jelzi, hogy a középponttól távol eső területeknek is fontos szerep jut Európa létrehozásában.

Eközben a Spanyolország északi részében ellenálló keresztények, akiknek mohamedán rablóhadjáratok sorát kellett elszenvedniük (különösen Barcelona 985-ös és Santiago de Compostella 997-es, al-Manszur nevéhez fűződő kifosztása jelentett súlyos csapást), újjászervezték haderejüket annak érdekében, hogy

a jövőben a védekezés mellett támadásokat is indíthassanak a mohamedánok ellen. A X. században a pampelonai királyságnak sikerült erős katonai és politikai szervezetet kialakítania, és al-Manszur halála, majd unokája 1009-es meggyilkolása után a keresztények ki akarták használni a mohamedán megszállás alatt álló spanyol országrészben kitört válságot.

Európa megszilárdulása

Keleten azonban a Bizánchoz fűződő viszony megromlása miatt a római latin keresztény világ végleg elszakadt a Bizánci Birodalomtól. Pedig I. Ottó és leszármazottai mindent megtettek, hogy ezt elkerüljék. I. Ottó ugyan Rómában koronáztatta magát császárrá, de a megbékélés jeleként Teophano görög hercegnőt választotta 972-ben fia, II. Ottó hitveséül, aki azután 983 és 991 között, III. Ottó kiskorúsága idején régensként kormányozta a Birodalmat. Mellesleg jelentős bizánci befolyás érvényesült III. Ottó udvarában, és az ezredforduló keresztény Európája sem Bizánc-tól, sem az ortodox szláv világtól nem vált még el teljesen. I. Henrik francia király (1031–1060), Capet Hugó unokája még 1051-ben is ortodox orosz hercegnőt vett nőül Kijevi Anna személyében.

A Karoling-kor és az azt követő időszak folyamán, a IX. és a X. században keletkezett szövegekben meglepően gyakran bukkan fel az „Európa” szó, és a korábbi nézetekkel szemben nem pusztán földrajzi elnevezésről van szó – aminek egyébként nem is lenne értelme, hiszen a földrajzi elnevezések általában nem teljesen ártatlanok. Az „Európa” szó használata egy adott, már a kereszténység felvétele előtti időkből származó közösségi tudat meglétéről árulkodik, és a XI. századdal ez a kollektív identitás-tudat tovább erősödik az „európaiaknál”, ám többnyire egy másik kifejezés, a „keresztény világ” fejezi ki azonosságukat. A III. Ottó örökébe lépő II. Henrik császár (1002–1024) Bambergben őrzött ünnepi palástja a birodalmi álom kozmikus dimenzióiról árulkodik. Az állatöv jegyei között angyalok és szentek társaságában fel-

bukkan Krisztus és Szűz Mária alakja. A palást szegélyét díszítő latin felirat az uralkodót dicsőíti:

Boldogságos Henrik császár, Európa dicsősége! Az örökkévalóság Ura gyarapítsa birodalmadat!²

² E képről és értelmezéséről ld. Michel Pastoureau-Jean-Claude Schmitt: *Europe. Mémoires et emblèmes*. Éditions de l'Épargne, Párizs, 1990, 74–75. o.

IV. A HŰBÉRI EURÓPA (XI–XII. SZÁZAD)

A keresztény világ megszilárdulásának időszakában kezdődik meg az eljövendő Európa nagyarányú fellendülése. Ám ez a fellendülés könnyen megtorpanhatott volna, és nem szükségképpen tartott a későbbi Európa egységsülésének irányába. Most elsősorban azokat a közös vonásokat emelem ki, amelyeket ez a korszak hagyományoz Európára – azaz az európai civilizációnak a hűbériség korában kialakult rétegéről lesz szó.

A mezőgazdaság fejlődése

Most is egy alapvető tényből kell kiindulnunk: a hűbériség Európája a vidék, a föld Európája. Noha napjainkra a parasztok száma és szerepe erősen visszaszorult, a mezőgazdaság meghatározó szerepe továbbra is változatlan, és az egyik legégetőbb problémát jelenti az Európai Közösség számára. A közös mezőgazdasági politikának egy olyan közegben kell megvalósulnia, amely a középkorban gyökerezik. Ekkor következett be ugyanis a gabonatermesztés döntő térhódítása, s vele lett Európa a kenyér világa; ekkor honosodott meg két közkedvelt ital: a bor, amelynek elterjesztésében a római hódítás mellett a keresztény liturgia is közreműködött (olyannyira, hogy a szőlőtermesztés a számára éghajlati szempontból kedvezőnek ítélt területeken túl – így Észak-Franciaországban és Dél-Angliában – is meggyökeresedett), valamint a mai sör őse, az árpasör. A bor és az árpasör Európája élesen elválik egymástól. A XIII. században a ferences szerzetesek körében szokássá vált, hogy borbarát és sörbarát rendházakat különböztessenek meg rendük létesítményei között. Ugyanakkor egy harmadik Európa is megjelenik nyugaton, az almabor Európája. Az ezredforduló után a mezőgazdaság a helyi eltérések

ellenére meglehetősen egyöntetűséget mutat, ami az általános technikai fejlődésnek köszönhető. Növekszik az emberi munka hatékonysága, és pedig elsősorban a legalapvetőbb tevékenység, a talaj előkészítése terén. Az ősi faekét – főleg az észak-európai síkságokon – aszimmetrikus csoroszlyával és kormánylemezzel ellátott eke váltja föl, amely immár nem fából, hanem vasból készül. De a vontatás fejlődése is nagyban megkönnyíti a földművelők munkáját. Délen továbbra is a szamar és az öszvér, északon az ökör a leggyakrabban használt igásállat, ám az északi síkföldeken az ökröt kiszorítja a ló, mely a XII. században mindenhol megjelenik a flandriai parasztgazdaságokban. Nem vitás, hogy egyesek eltúlozták az állat húzóerejét megsokszorozó szügyhám bevezetésének állítólagos forradalmi jelentőségét, de az is kétségtelen, hogy már az elterjedése is a mezőgazdasági módszerek fejlesztésének szándékáról tanúskodik.

A kontinens északi részén egy olyan, nagy horderejű újítással kísérleteznek, amely nagyban hozzájárul majd a hozamok növekedéséhez és a növénytermesztés bővítéséhez. A hagyományosan kétnyomásos, a földterület felét parlagon hagyó gazdálkodást a hároméves vetésforgó váltja föl, amely teret enged a hüvelyesek termesztésének, miközben az évenkénti két betakarítással jelentősen növeli a terménymennyiséget.

Most, hogy a környezetvédelem és az éghajlatváltozás kérdései egyre jobban foglalkoztatnak bennünket, más szerzők nyomán nekünk is meg kell jegyeznünk, hogy az ezredforduló után bekövetkező fellendülésben szerepet játszhatott – Marc Bompaire kifejezésével – „az ég támogatása” is. Eszerint Európa 900 és 1300 között optimális éghajlati körülményeket élvezhetett: mindenhol egy-két fokkal emelkedett az átlaghőmérséklet és csökkent a csapadék, ami előnyös volt a gabonatermesztés szempontjából.

Sejtekbe zárkózás

Az ezredforduló táján és azt ezt követő évtizedekben döntően átalakul a keresztény világ társadalmi és politikai szerkezete.

Az ekkor kialakult struktúrák mély nyomot hagynak Európa területi elrendeződésén. Minthogy a hűbérurak várainak meghatározó szerep jutott az új szervezeti keretekben, a történészek kölcsönvettek egy olasz kifejezést Pierre Toubert-nek a középkori *Latium*ról szóló kitűnő munkájából, és *incastellamentó*ról (franciául: *enchâtellement*), azaz „várakba zárkózásról” beszéltek. Robert Fossier viszont olyan kifejezést keresett, amely az egész középkori tér vonatkozásában használható, ezért az *encellulement* („sejtekbe zárkózás”) szót javasolta. Melyek a létrejöu új szervezet legfontosabb sejtjei? Természetesen maga a vár, valamint három másik alapsejt: az uradalom, a falu és az egyházközség. Az uradalom a vár ellenőrzése alatt álló területeket foglalja magába, pontosabban azokat a földeket és azokat a parasztokat, amelyeknek, illetve akiknek az uraság a gazdájuk. Az uradalom tehát földeket, embereket és jövedelmeket jelent (utóbbiak részben termőföldek hasznosításából, részben paraszti szolgáltatásokból erednek), valamint jogok együttesét, amelyeket a hűbérúr *bannum*nak nevezett parancsolási jogából eredően élvez. Minthogy ez a szervezeti forma gyakorlatilag az egész keresztény világban megjelent, egyes történészek *hűbéri rendszer* helyett a *földesúri rendszer* terminust javasolták, arra hivatkozva, hogy a „hűbériség” valójában szűkebb szerveződést jelöl: az uraság vazallusként egy olyan hűbér birtokosa, amelyet fölöttes hűbérurától kapott, s a kifejezés csak szűk, jogi értelemmel bír.

A falu és a temető

Az uradalmakon belül a parasztok, illetve az alattvalók többnyire falvakba tömörülnek. Az ókor és a kora középkor elsórt vidéki településeit fölváltó falu a XI. században mindenhol elterjed a keresztény világban, s míg a mai Európában a vár már csak emlékként és jelképként – többnyire romhalmazként – van jelen a tájban, addig a középkori falu gyakran napjainkban is tovább él Nyugat-Európában. A falu a házak és a mezők számára két alapvető intézmény, a templom és a temető körüli tömörüléséből jött

létre. Robert Fossier joggal véli úgy, hogy kettejük közül a temető volt a fontosabb, amely ráadásul sok esetben a templom előtt keletkezett. A középkori társadalom egyik meghatározó, a későbbi Európára átörökitett vonására figyelhetünk itt föl. Az élők és a holtak viszonyáról van szó. Az egyik legfontosabb változás azzal ment végbe az ókoriból középkorivá átalakuló nyugati világban, hogy előbb a városiak, majd a falulakók is a település határain belül jelöltek ki nyughelyet a halottaknak. Az ókori világ félt, sőt irtózott a holttesttől, a halottak emlékét csak meghitt családi körben, vagy a lakott helyeken kívül, utak mentén ápolták. A kereszténység gyökeres változást hoz ezen a téren. Az ősök testét befogadó sírok a város területén belül helyezkednek el, és a középkor még szorosabbra fűzi az élők és a holtak közötti kapcsolatot. Ez részben egy harmadik túlvilági színtér, a purgatórium XII. századi megjelenésével magyarázható, de elsősorban azzal, hogy a clunyi szerzetesrend sugalmazására a pápaság a XI. században elrendelte, hogy a mindenszenteket követő napon, azaz november 2-án mindenhol emlékezzenek meg a halottakról. Ezen az ünnepen egymásra találunk a legnagyobb halottak, vagyis a szentek, és a többi holtak. A társadalom legelőkelőbb rétegeiben az ősök „kultusza” alapvető, nemzetségeket létrehozó és erősítő társadalmi kötelék. A XI. század végén például a felmenői sorát felidéző Mogorva Fulkó, Anjou grófja legrégebbi ismert őseihez érve így szól:

Az előttük élőkről mit sem tudok, mivel nem tudom, hol nyugszanak a földben.

Az uralkodó dinasztiák szinte azonnal illő temetkezési helyeket alakítottak ki maguk számára. Ilyen volt Bamberg Németországban, Westminster Angliában, míg az első Plantagenetek az anjou-i Fontevrault-ban, León és Kasztília királyai San Isidoro de Leónban, Flandria grófjai Saint-Bavon-de-Gand-ban, a francia királyok pedig Saint-Denis-ben leltek örök nyugalomra.

Az egyházközség

A temető mellett a templom a falu központja. A templom egyúttal egy másik, mind a falvakban, mind a városokban megtalálható alapvető sejt, az egyházközség központja is. Ez az intézmény csak a XIII. században ölt szilárd kereteket, de a XI. és a XIII. század között megoldásra váró kérdések jó része a XI. század falvaiban már megoldódott. Mindenekelőtt az egyházközség határai jelentettek problémát. Az egyházközségek kialakítása különösen a város-negyedekben és a nagy területeken elszórt apró településeken járt nehézségekkel. A falvakban a templom magától értetődően egyházközségként jelenik meg a falusiak szemében, akik a később plébánosnak nevezett pap vezetése alatt eleve hívőközösséget alkotnak. Az egyházközség létrejötte egy sor jog megjelenésével jár: a hívők jogában áll, hogy a szentségekből részesüljenek, a pap pedig járandóságok behajtására kap felhatalmazást. A szentségekből való részesülés az egyházközség tagjainak joga, ugyanakkor az egyházközség monopóliuma; ennél fogva minden falusit haláláig erős kötelék fűz mindennapi életében a templomhoz, a plébánoshoz és az egyházközség többi tagjához.

A társadalom felső rétege: a nemesség

A földbirtokosok csoportjából az ezredforduló után kiválik egy felső réteg, a nemesség. A nemesség hatalmat és gazdagságot jelent, de mindenekelőtt vérségi alapokon nyugszik. Tekintélyre törekvő osztály, amely állandóan ki kívánja nyilvánítani felsőbb-ségét, mégpedig elsősorban egy sajátos társadalmi és vallási gesztus, a bőkezűség révén. A nemesség az egyéneknek, de főleg a vallási közösségeknek, az apátságoknak, a szenteknek juttatott adományokban nyilvánul meg elsősorban.

Mit kell tudnunk a nemesség eredetéről? Egyesek szerint az ókori Róma örökölte az utókorra, mások viszont úgy vélik,

a középkor hozta létre: a nemesek a kiváltságos státuszt élvező szabad emberek utódai.

Mindenesetre a középkor folyamán az egész nyugati világban kialakult egy felső réteg, amelyről Léopold Génicot szavaival elmondható, hogy

büszkesége ősiségéből, ereje gazdagságából, családi kapcsolataiból, valamint az uralkodó rovására vagy annak támogatásával gyakorolt közszerepéből ered.

E csoport tagjai politikai és bírósági kiváltságokkal, valamint óriási társadalmi respekussal rendelkeznek. Tekintélyük, mint már említettem, elsősorban vérségi alapokon nyugszik; ennél fogva a királyok vagy a fejedelmek csak később és korlátozott mértékben avatnak nemessé közrendűeket és a kedvezményezettek nem élvezhetik a született nemeseknek járó megbecsülést.

A középkorban kialakult nemesség mára csak elszórtan, fozslányokban él tovább Európában, de a „nemes” és a „nemesség” fogalma kiemelkedő helyet foglal el a nyugati világ értékei között. A vérbeli nemesség mellett ugyanis már a középkorban megjelenik a jellem, a magatartás, az erény nemessége is. A moralisták mellesleg szívesen állítják szembe az ekképp szerzett nemességet a született nemességgel, amely sokszor nem mutatkozik méltónak erre a névre. Ez a szó gyakran előkerül abban a vitában, amely a férfiak és a nők értékének megítéléséről folyik Európában.

Lovagság és udvariasság

Ugyancsak az ezredforduló táján jelenik meg a lovagoknak a nemesség alatt elhelyezkedő, de világosabban kivehető és jóval nagyobb létszámú rétege. A mind a Római Birodalomban, mind a romanizált barbár közegeben harcosi funkciója alapján meghatározott *miles*ből kialakuló lovag fogalma az ezredforduló táján átalakul: immár egy katonai elit tagjait jelöli, akik többnyire egy várúr szolgálatában állnak, lóháton harcolnak, és az uruk zászlaja alatt vívott véres csaták mellett kedvelik a szórakozásukat és fel-

készülésüket egyaránt szolgáló foglalatosságot, a lovagi tornákat is. Az egyház ellenséges szemmel figyelte ezeket a tornákat, amelyekben a második indoeurópai funkciót betöltő emberek (*bellatores*) nemegyszer az egyház ellen irányuló agresszivitásának megnyilvánulását látta. A lovagok mindig készen álltak a vérontásra, ami tiltott dolog volt az egyháziak számára. Garázdálkodásaiknak minden bizonnyal jelentős részük volt abban, hogy az ezredforduló táján megjelent a korábban említett békemozgalom. Az egyháznak azonban végül sikerül „civilizálnia” a lovagságot. Mindenekelőtt igyekszik jámbor célok szolgálatába terelni erőszakosságukat: a lovagoknak kell gondoskodniuk a templomok, a nők és a fegyvertelenek védelméről, nem sokkal később háborúba indulhatnak a hitetlenek ellen a kereszténység határain kívül. Legkésőbb a XII. század végén az egyház viszonylagos győzelmet arat a lovagság fölött. A lovagságba való belépést egy szertartás szentesítette, amely beavatási és átmeneti rítusként jelent meg a serdülőkorból kilépő fiatalemberek számára. E szertartás során az ifjú harcos átvette fegyvereit, hűen a germán népek körében meghonosodott szokáshoz. Az egyház nem módosított a sarkantyúk átadásának tisztán világi rítusán, ugyanakkor bevezette a sajátosan lovagi fegyverek, a zászlóval ellátott lándzsa, a címerrel díszített pajzs és a kard kötelező megáldását, a ceremóniát megelőző fürdőt pedig a tisztaság keresztény szimbolizmusával vette körül. A XII. század végétől a lovaggá ütés aktusát teljes fegyverzetben történő virrasztás követte, melynek során a felavatott ifjú vallásos meditációkba merült.

A lovagság európai jövője szempontjából a legjelentősebb fejlemény a lovagi mítosz kialakulása volt, amelyet egy sajátos irodalom népszerűsített – ha nem is ő maga hozta azt létre. Meg kell jegyeznünk ennek kapcsán, hogy az irodalom kiváltságos helyet foglal el abban az örökségben, amelyet a középkor Európára hagyományozott. A lovagi mítosz kialakításáról a gesztaénekek szerzői gondoskodnak. A lovag két legfontosabb erénye, a katonai hősiesség és a jámborság már a XI. század végén megtestesül a *Roland-ének* két főszereplőjének, Roland-nak és Olivier-nek alakjában. A lovagok a királyok becses szolgálíként jelennek meg ezekben az alkotásokban, és erényeikben, elsősorban hadi vitézségükben hűbéruruk iránti odaadásuk mutatkozik meg. A gesz-

taénekek lovagai később olyan utódokra találtak, akik még náluk is több sikert arattak. Ezek voltak a kalandregények hősei. Az új műfaj két fő forrásból táplálkozott: az átszellemített ókori történetekből (elsősorban Aeneas, Hektor, Nagy Sándor tetteiből), és a breton mondakörből, azaz az inkább képzeletbeli, semmint történelmi kelta vitézek, mindenekelőtt a híres-nevezetes Artúr király hőstetteiből. Ez a legendavilág – amely a későbbi európai képzeletvilág meghatározó részévé válik – előbb a „kóbor lovag” mitikus személyét honosította meg a köztudatban, majd a XIII. században újabb, a lovagságot magasztaló témával állt elő, midőn egybegyűjtötte a legkülönbözőbb korokból származó hősöket. A „Kilenc Vitéz” viselt dolgaiból mintegy a lovagság szent története tárul elénk. Három ókori (Hektor, Nagy Sándor, Caesar), három bibliai (Józsuá, Dávid, Judás Makkabeus) és három keresztény (Artúr, Nagy Károly és Bouillon Gottfried) hőst találunk közöttük. A vitéz haditettekben bővelkedő, a gyengék (nők, elesettek...) odaadó oltalmazását dicsőítő lovagi legendavilág annál is inkább túlélhette a középkort, mert a „lovagi” melléknév – noha kezdetben az egyház töltötte ki tartalommal – világi értékeket is hordoz egy olyan Európában, amely eltávolodik a tulajdonképpeni keresztény értékektől. Mellesleg a középkori egyház távolságtartóan viszonyult az általa túlon túl barbárnak ítélt lovagi erényekhez. Jean Flori találó kifejezésével:

A bőkezűségnek semmi köze a könyörületességhez, az adománynak pedig az alamizsnához.

A lovagiasság szoros kapcsolatban áll a hűbéri világ egy másik viselkedésformájával, az „udvariassággal” (*courtoisie*). A lovagiasság és az udvariasság egyaránt jelen vannak a modern Európa hagyományai között. Az udvariasság, mint a szó etimológiája is jelzi, a királyi és a fejedelmi udvarokban követendő jó modorra utal. Érdekes, hogy ezek a fejedelmek nem csak férfiak, hanem asszonyok is lehetnek, s míg a lovagság kizárólag a férfiak világa, az udvariasság világában a nő mindenhol jelen van: hol maguk kívánnak előljárni például, s ilyenkor írókkal és művészekkel vesznek körül magukat, mint Mária champagne-i grófnő (1145–1198), vagy – ha hihetünk a legendának – Aquitaniai Eleonóra angol ki-

rálýné a XII. század végén, hol a társaságukat alkotó férfiak csodálatára és védelmére tartanak igényt. Érdemes összehasonlítani ezeket az értékeket és magatartásformákat azokkal az illendőségi szabályokkal, amelyek keletkezését a szociológus Norbert Elias a XII–XIII. századra teszi. *A civilizáció folyamata* című munkájában bemutatott illendőségi szabályok nagyrészt az étkezéseknél követendő magatartást érintették; némi higiéniai és kifinomultságot honosítottak meg abban a társadalomban, amely csak a középkor legvégén kezdett villát használni. Ne együnk másokkal ugyanabból a tálból, ne köpködjünk, mossunk kezet étkezés előtt és után: mindezek a máig érvényes szabályok a középkorban terjedtek el. De rendházakban is szert lehetett tenni jó modorra. Így például Hugó, a nagy nevelő, a Párizs egyik külvárosában fekvő nevezetes Saint-Victor monostor kanonoka (kb. 1090–1141) ír egy *De instructione novitiorum* című munkát, melyben – mint Jean-Claude Schmitt rámutatott – illő mozdulatokra, beszédre és asztal melletti viselkedésre oktatja az ifjú novíciusokat. Miközben az udvar a civilizált viselkedésformák fellelgvára volt, nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy a középkor az ókori hagyományt folytatva szembeállította egymással a városi emberek jó modorát és a falusiak faragatlanságát. Az urbánusság, a pallérozottság (*urbs* latinul, *polisz* görögül jelenti a várost) élesen elvált a *rustól*, a rusztikusságtól, a parasztiasságtól. Arról se feledkezzünk meg, hogy a rómaiak ágyon elnyúlva fogyasztották ételeiket, és csak a középkori európaiak honosították meg az asztali étkezést. Ebben is különbözünk a legtöbb ázsiaitól és afrikaitól.

A házasság átalakulása

Az érzésvilág és a viselkedésformák gyökeresen megváltoznak a hűbéri kor kezdetén. Különösen érvényes ez a szerelem új megjelenési formáira, melyek háttérében a házasság átalakulása áll. A Gergely-féle reform keretében – amelyre később még visszatérünk – a házasság új jellegct, új jegyeket ölt, és ezek úgyszólván napjainkig jórészt változatlanok maradtak. Az egyház megerősíti

a házasság monogám jellegét – miközben számos arisztokrata mindeddig *de facto* többnejűségben élt –, és felbonthatatlannak nyilvánítja. A hitves eltaszítása immár nehézségekbe ütközik. A Szentszék magának tartja fenn a házasságok felbontásának jogát, és gyakorlatilag csak a házasfelek vérrokonságát fogadja el indokként, melyet a negyedik nemzedékig terjesztenek ki, s amelyet az egyház szigorú figyelemmel kísér. Ezzel egy időben és a házasság szigorúbb szabályozásával összhangban kemény büntetés sújtja a házasságtörést, amely a korábbiánál nagyobb méreteket látszik ölteni. A legfontosabb változás kétségkívül abban áll, hogy a mindeddig polgári szerződésen nyugvó házasság egyre inkább az egyház ellenőrzése alá kerül és vallási jelleget ölt. Csökken az „elrendezett” házasságok száma, mivel az egyház ki nyilvánítja, hogy a frigy csak kölcsönös beleegyezéssel köthető meg; ennek folytán javulás következik be a nők helyzetében, jól lehet a családok és a férfiak ezután is többnyire maguknak tartják fenn a döntés jogát. A XII. században a házasság bekerül a szentségek közé, amelyekből csak papok részesíthetik a híveket. A vérrokonok közötti házasságkötések elkerülése érdekében az 1215-ös IV. lateráni zsinat elrendeli, hogy a szertartás színteréül szolgáló templomban előzetesen ki kell függeszteni a házasulandók nevét. Ám a házassági ceremónia még jó ideig a szentélyen kívül, azaz a templom előtt zajlik, és csak később – a XVI. századtól – kerül rá sor magában az épületben.

Az udvari szerelem

A nemek közötti viszony alakulása kapcsán mindenekelőtt a szerelemnek azok az új formái érdemelnek figyelmet, amelyeket általában az „udvari szerelem” – vagy korlátozottabb értelemben a *fin'amor* – kifejezéssel jelölnek. A szerelem eme új formái a hűbériség rítusait utánozzák. Látni fogjuk, hogy a hűbériség alapvető rítusa a vazallus által urának tett hűbéreskü. Az udvari szerelemben a nő, az úrnő foglalja el a hűbérúr helyét, a férfi pedig neki hódol, neki tesz hűségesküt. Az udvari szerelem kialakulásá-

ról és értelmezéséről rengeteg vita folyt. Annyi bizonyos, hogy a téma kezdetben a dél-francia trubadúroknál bukkant föl, talán az arab szerelmi költészet ihletésére, de úgy vélem, semmiképpen sem szabad eltúloznunk ezt a hatást. Sokatmondó tény, hogy a *fin'amor* és részben az udvari szerelem is csak házasságon kívül jöhet létre és teljesezhet ki, amit jól példáz Trisztán is Izolda szerelme is. Ez a szerelem tehát a házasság egyházi szabályozásával szemben követel jogokat magának, és olykor úgyszólván eretnek színezetet ölt. De a legfontosabb kérdés a következő: plátói vagy testi szerelemmel van-e dolgunk? És továbbmenve: valódi vagy képzeletbeli szerelemről van-e szó, vagyis az udvari szerelem a tényleges valóságban bontakozott-e ki, vagy csak az irodalomban? Nem vitás, hogy az udvari szerelem hatással volt a szerelmi életre és a szerelmi érzések konkrét kifejezési formáira. Ám úgy vélem, alapvetően egy eszményről van szó, amely nem igen járta át a valóságot. Ráadásul arisztokratikus szerelem volt, s ekképp valószínűtlen, hogy a tömegek körében is elterjedt volna.

Az egyik legfontosabb, nehezen eldönthető kérdés arra vonatkozik, mennyiben függ össze az udvari szerelem a nők társadalmi fölemelkedésével. Ennek kapcsán Jean-Charles Huchet és Georges Duby álláspontját teszem a magamévá. Huchet szerint a *fin'amor* „a nő szavak általi távol tartásának művészeteként” élték meg az emberek, Georges Dubytól pedig megtudhatjuk, hogy „ebben a játékban valójában a férfiaknak jutott az irányító szerep”. Az udvari szerelem tehát csak a hódolat illúziójával tűntette ki a nemesasszonyokat. De nemsokára szólunk Szűz Máriáról és a Mária-kultuszról is.

André le Chapelain tollából *Értekezés a szerelemről (Tractatus de amore)* címmel 1184-ben elkészült az udvari szerelem nagy hatású kézikönyve is. Azt mondhatjuk, hogy az udvari szerelemben, és különösen a *fin'amor*ban a magatartásformák csiszolódása tükröződik, amiről már a terített asztalnál való viselkedés kapcsán szóltunk. Egyébként Danielle Régnier-Bohler „a vágyon való uralkodás erotikájaként” határozta meg a *fin'amor*. Többen is rámutattak, hogy az érzések kifinomodása ellenére az udvari szerelem teret hagyott a vaskosságnak, sőt a trágárságnak, amint azt az első általunk ismert trubadúr, IX. Aquitaniai Vilmos (1071–1126) költeményeiben is láthatjuk. Mindenesetre Denis de Rou-

gemont az udvari szerelmet „a modern szerelemnek” tekinti híres könyvében. Irodalmi alkotások sora és alkalmanként zseniális zeneművek gondoskodtak arról, hogy az udvari szerelmesek Trisztán és Izolda alakjában megjelenő mintaképei hosszú életet éljenek Európában.

*Abélard és Héloïse:
két modern értelmiségi szerelmes*

E szerelmesek között ott található egy híres-nevezetes pár is, melynek története az udvari szerelem meglehetősen eredeti változatát példázza. Ám esetük igaz történet. Abélard-ról és Héloïse-ről van szó. Közismert e filozófus és tanár története, aki az érett férfikor küszöbére érve szenvedélyes szerelemre lobbant ifjú tanítványa iránt, és viszonyukból egy fiúgyermek is születik. Drámai, vagy, ha úgy tetszik, regényes események követik egymást: Héloïse hosszúszomjas családtagjai megfosztják Abélard-t férfiasságától, mire a szerelmesek kolostorba vonulnak: Abélard előbb Saint-Denis, majd a Bretagne-i Saint-Gildas-de-Rhuys lakója, míg Héloïse beáll egy a Szentléleknek szentelt champagne-i kolostor apácai közé. A két szerelmest megbonthatatlan szerelem fűzi össze halálukig, amit egyedülállóan szép, csodálatos levelezésük tanúsít. Abélard és Héloïse története választ ad néhány kérdésre, noha nem tudjuk, mennyire általános érvénnyel. Az nem kétséges, hogy a modern szerelem testi szerelem. Az is világos, hogy ez a szerelem gyakran házasságon kívül bontakozik ki. Abélard törvényesíteni szerette volna viszonyukat, Héloïse azonban meglepően modern felfogásról tesz tanúságot, amikor felsorolja azokat a nehézségeket, amelyekkel szerelmének dolgozni és érvényesülni vágyó családos „értelmiségiként” szembe kellene néznie. Az udvari szerelem kérdésköre egy másik XII. századi problémához, a modern értelmiség megszületéséhez vezet el bennünket. Mindenesetre az udvari szerelemmel a középkor olyasmit hozott létre az érzélemtér és az életstílus terén, ami rendkívül termékeny utókorra talál majd a modern Európában.

Csók a szájra

Akár az udvari szerelmet, akár a hűbériség jogi kifejeződését, a vazallusságot tekintjük, az e két területen megjelenő érzelmi kötelékek és gesztusok új érzésvilágot és új magatartásformákat teremtenek, melyek szintén hosszú életűek lesznek Európában. Amikor a hűbérúr kezei közé fogja leendő hűbérese kezét, amikor ez utóbbi hűbéresküt és hűségesküt tesz neki, vagy amikor a szerelmes meghódol és hűséget esküszik szíve hölgyének, akkor egy olyan aktus áll előttünk, amely az adott jogi és rituális kereteken túl hosszú időre elterjed a társadalom egészében. Az új típusú személyi kötelékek ereje jelenik itt meg, amelyet a „hűség” fogalma fejez ki. Alapvetően más személyi kötelékek alakulnak ki, mint az ókori társadalmakban. Az ókorban a legfontosabb kötelék az volt, amely egy *patronushoz*, egy hatalmassághoz fűzte alárendeltjeit, a *clienseket*, akik bizonyos esetekben szolgálni tartoztak urukat. A kliensség csak az alvilágban és a maffia szervezeti kereteiben támad majd föl; a középkorban a hűség váltja föl, ennek köszönhető, hogy az alárendeltségi viszonyok és az individualizmus békésen megférnek egymással az újkori Európában. Mielőtt búcsút mondanánk a hűség és a szerelem eme világának, feltétlenül utalnunk kell a köteléket létrehozó – és hosszú európai utóéletet élvező – rítusra, a szájra adott csókra, melyre sokáig férfiak között is sor került, sőt a kelet-európai kommunista vezetők körében még a XX. században is dívott. A béke és a meghódolás jeleként szájra adott csók egyben szerelmi kapcsolatot is kifejez. Ez utóbbi szerepében szép jövőndő vár rá Európában.

A katonai rendek: a militantizmus

A XI–XII. század hűbéri Európájában a keresztes hadjáratok nyomán új szerzetesrendek jelennek meg: a katonai rendek, melyek közül a legjelentősebbek a Templomos Rend, a Jeruzsálemi Szent János-templom Ispátályosainak Rendje, a teutonok Szent Mária-

rendje, az Akkoni Szent Tamás-templom angol rendje, valamint más, az Ibériai-félszigeten, spanyol és portugál területen tevékenykedő rendek. Ezek a rendek alapvetően azért jöttek létre, hogy karddal, imádsággal és téritéssel küzdjenek a mohamedánok és a pogányok ellen. Megjelenésük eltérést jelez attól a szabálytól, amely tiltotta a vérontást az egyházi emberek számára. Az újdonságokat többnyire elutasító cisztercita Szent Bernát is dicsérő szavakkal emlékezik meg a *nova militia* keresztes hadjárata kelt lovagjairól. De e sajátos katonai rendek léte a katonai erkölcsök általános keresztényesítési folyamatába ágyazódik. A vallásnak nincs ugyan militáris jellege, most viszont militánssá lesz. Ekképp jelenik meg egy újabb nagy jövőnek elébe tekintő magatartás, a militantizmus.

A Gergely-reform: egyháziak és világiak különválása

Már utaltam arra a nagy horderejű mozgalomra, amelyik a XI. században gyökeresen átalakította az egyházat és a keresztény világot. E mozgalmat később élharcosáról, VII. Gergely pápáról (1073–1085) nevezték el. A Gergely-reformmal a pápaság kezdetben arra törekedett, hogy megszabadítsa az egyházat a világiak uralmától és beavatkozásaitól, és mindenekelőtt kivonja a Szentiséket a német császár befolyása alól, de végül sikerült megvalósítania az egyháziak és a világiak, Isten és a császár, a pápa és a császár különválását is. Az ortodox keresztény Bizáncban érvényesülő cezaropapizmussal (ahol a császár egyben a vallási főhatalmat is gyakorolta), valamint a vallást és a politikumot egybeolvasztó, mindent Allah uralma és törvényei alá helyező iszlám kormányzati elvvel szemben a latin kereszténység – különösen a Gergely-reform nyomán – bizonyos fokú függetlenséggel és sajátos felelősséggel ruházza föl a világiakat. Ez az átalakulás megmarad a vallás keretei között, hiszen a világiak is részei az egyháznak, de a különválás megkönnyíti a reformáció korában, majd a XIX. század végén bekövetkező elvilágiasodást.

A Gergely-reform egyik vezéralakja, Humberto da Silva Candida így ír:

Ahogy az egyháziak és a világiak más és más helyet foglalnak el a templomi szertartásokkor, ugyanúgy külön kell válniuk a szentélyeken kívül ellátandó feladataik szerint is. A világiak kizárólag saját feladataikkal, a világ dolgaival foglalkozzanak, a papok pedig saját ügyüknek, azaz az egyház ügyének szenteljék magukat. Ennek értelmében mind a papokra, mind a világiakra külön szabályok vonatkoznak.

Az egyháziak és a világiak különválasztása mellett a Gergely-reform új szervezeti kereteket és előírásokat dolgozott ki és vezetett be a hívők számára. Ezek közé tartozott az egyházközségek létrehozása, a gyermekek megkeresztelése, a család új meghatározása, a keresztény házasság intézménye, a szentségekből való rendszeres részesülés, az örök kárhozatra való hivatkozás az erkölcsök megrendszabályozása érdekében, vagy a holtakért mondott imák (Hervé Martin). Jean-Claude Schmitt arra is rámutat, hogy ebben az időben a kísértetek is azért járnak vissza, hogy Gergely pápa elképzeléseit népszerűsítsék. Mindez a Gergely-reform mélyenható erejéről tanúskodik. Kevés mozgalom akadt, amely ekkora, és ilyen hosszú ideig érvényesülő hatással lett volna az európai kereszténységre.

*Az erények és a bűnök harca.
Az ördög mozgolódik*

A XI-XII. században olyan gyökeres változások állnak be a hitélet és a vallásgyakorlat terén, amelyek tartós nyomokat hagynak maguk után Európában. Az imént szoltam a harcosszellem térnyeréséről, amiben nyilvánvalóan nagy szerepet játszott a lovagi osztály felemelkedése. A hadakozás – jelképesen ugyan, de mélyrehatóan – áthatja a lelkeket és a vallásos érzületet is. Az emberek üdvözülése egyre inkább annak a csatának a végkimenetelétől függ, amelyet az erények és a bűnök vívnak. Az erényeket tetőtől talpig felfegyverkezett lovagokként, a bűnöket pogány

harcosok gyülevész seregeként képzelik el. A bűn világában az ördög az úr, akinek állandó támadásai halálos veszélyt jelentenek: „az emberi nem ellensége” féktelenül tombol ebben az időben, és egyre nagyobb félelmet kelt. Miközben a kora középkorban egyházilag betiltott színházművészet föltámadása még várat magára és a tánc egyenesen ördögi tevékenységnek számít, a keresztények lelke kaotikus színpaddá változik, ahol állandóan az ördög és katonái, a démonok kísértéseivel és támadásaival kell szembenézniük. A Sátán vezeti a táncot. A Gonosz az emberek testébe is beférkőzhet, és megszállhatja őket. A megszállottság e megnyilvánulásai az ősei azoknak a betegségeknek, amelyek a XIX. század végén Charcot és más orvosok, vagy a Freudhoz hasonlóan pszichoanalitikusokká lett pszichológusok előtt laicizált, „tudományos” formában jelennek meg, és felkeltik e modern ördögűzők kíváncsiságát. Jérôme Baschet szavaival

az ördögi univerzum lehetővé teszi a legkülönbözőbb fantazmák kifejeződését.

Az ördög állandóan gyötri, kínozza az embert: megjelenik előtte, hallucinációkat kelt, időnként állattá változik, vagy mindenféle képzeteket gerjeszt benne, s mindezzel a bűn útjára akarja sodor-ni, hogy aztán a pokol martaléka legyen. Persze az egyház harcot indít az ördög és a pokol ellen: az ördögűzés, az imádságok, a purgatórium védelemül szolgál a Sátán ellen. Ám, minthogy a világban a hatalom mindig birodalmi formában jelenik meg, a Sátán is császári méltóságra pályázik: Dante is *l'imperador del regno doloroso*ként emlegeti majd.

A népi kultúra

Az ördög Európája egyben olyan keresztény világ, amelyben a népi kultúra is megjelenik, vagy inkább feltámad. A kereszténység nem hatolt mélyen a tömegekbe, ez különösen igaz a parasztok esetében. Az egyház elítélt egy sor, részben a római korból, részben a barbár múltból érkezett hiedelmet és magatartásformát;

ezekre együttesen rásütötte a pogányság bélyegét, és harcot indított ellenük. A XI. századtól viszont az egyház küzdelmei már inkább az eretnekségek ellen irányultak, miközben a demográfiai és a gazdasági fellendülés nyomán megnőtt a világiak szerepe, és egyes hűbérurak várai kulturális központokká váltak, ahol a nemesek és a parasztok kinyilváníthatták a papsággal szemben saját identitásukat: vagyis megszületett, vagy inkább újjászületett a népi kultúra. Ezt a kultúrát jórészt azokból az egyházi iratokból ismerjük, amelyek elmarasztalóan szólnak róla. A „babonák” első átfogó lajstromát az 1000 és 1025 között Worms püspöki székében ülő Burchard *Dekrétuma* tartalmazza. Burchard a parasztok szexuális perverzióit taglalja, bemutatja esőcsináló szertartásait, valamint a gyermekekkel és a halállal kapcsolatos hagyományait. Egy példával illusztrálhatjuk, hogyan talál egymásra a régi pogány praktika és az újkeletű keresztény szokás:

Ha egy gyermek keresztség nélkül hal meg, néhány asszony felragadja a kis holttestet és titkos helyre viszi, ahol karóval szúriák át, azt tartván, hogy ellenkező esetben a gyermek feltámadhat, és sokaknak bajt okozhat.

Jean-Claude Schmitt rámutatott, hogy a kísértetektől való félelem nyomán olyan hiedelmek és rítusok láttak napvilágot, amelyekben a pogány szellemek mellett keresztény kísértetek is jelen vannak. A XII. század vége felé az egyház arra igyekszik felhasználni a purgatóriumot, hogy különválassza egymástól a jó és a rossz szellemeket. Ám azokon a területeken képtelen lerombolni a népi kultúrát, ahol ő maga nem tud kielégítő kulturális termékeket kínálni: tovább élnek tehát a táncok és az álarcos fölvonulások. Az egyháznak többnyire (de nem mindig) sikerül ezeket a tevékenységeket a templom falain kívülre – általában közvetlen szomszédságába – száműznie. A legendavilágban is tetten érhető a szörnyetegeket legyőző hős régi pogány témájának keresztényesítése: a Bièvre sarkányát leölő Szent Marcell párizsi püspök (V. század) emlékét ápolja még a XII. században is a párizsi Notre-Dame-nál tartott körmenet. Nem csoda, hogy egy olyan társadalomban, ahol még a szájhagyományé az uralkodó szerep, a felületesen keresztényesített népmesék beférkőznek a tudós kultúrába is. A XIX. és a XX. században az európai folklór témáit – minde-

nekelőtt Finnországban – feltérképező néprajzkutatók a középkorban keresik e feltételezésük szerint közös kincs gyökereit. Jean-Claude Schmittnél egy meghökkentő hiedelemről olvashatunk: a XIII. században mind Közép-Franciaországban, mind Észak-Itáliában elevenen élt egy gyermekeket oltalmazó szent kutya, Szent Guinefort legendája. Megjelennek a karneváli felvonulások, amelyeket az egyház a hívők nyomására kénytelen megtűnni; egy dokumentum érzékletes leírást közöl egy XIII. századi római ünnepegről. A XV. és a XVI. századra tovább terebélyesedik ez a népi kultúra, és egyre több ünnepet ül. A húsvétot megelőző időszakban rendezik meg a karnevál és a böjt csatáit, amelynek az idősebb Bruegel ad csodálatos képi kifejezést. Ez a népi kultúra korunk folkloristái szerint ténylegesen európai jellegű, de a kereszténység előtti kultúrák számos eleme is föllelhető benne. Elmondhatjuk tehát, hogy a népi kultúra fontos szerepet játszott az egység és a különbözőség sajátos dialektikájában, amely az európai történelem alapját alkotja. Ily módon a kelta, germán, szláv, alpesi vagy mediterrán kultúrák tovább élhettek középkori változataikban.

Pénzérmék és oklevelek

Robert Bartlett rámutatott, hogy az általa Európa középkori „európaiasodásának” nevezett folyamat a szentek és keresztnevek kultuszán – azaz „a személynévadás kulturális egyneműsödésén” – kívül a pénzverés és az okiratok elterjedésében is jelentkezik. A magam részéről úgy vélem, hogy a középkorban azért nem alakulhatott ki egységes európai gazdasági tér, mert a keresztény világ Nagy Károly kudarca után képtelen volt egységes pénznemet – vagy legalább kevesebb meghatározó pénznemet – bevezetni Európában. Ugyanakkor a forgalomban levő pénznemek sokfélesége nem feledtetheti, hogy milyen nagy jelentőségű volt a pénzhasználat meghonosodása azok között a népek között, amelyek a kereszténység felvétele előtt nem ismerték a pénzt. A Rajnától keletre 900 után kezdődött meg a pénzverés. A X. szá-

zad közepén a csehországi fejedelmek is átvették ezt a gyakorlatot, és példájukat 980 körül a lengyelek is követték. Magyarországon az első egyházi struktúrák kialakításával egy időben (1000–1001) jelent meg a pénz. Bartlett szerint

az ezredforduló körül egy sor új pénznem jelent meg a Duna középső folyásától a Baltikumig és az Északi-tengerig.

Ezzel egy időben egy másik tájékoztatási és hatalmi eszköz is elterjedt a keresztény világban: megkezdődött az okiratok kiállítása. Az írásos dokumentumok használata nagy szerepet játszott a keresztény világ egységesülésében. A könyv Európájáról később szólnunk majd. Most Robert Bartlett nyomán az okiratok jelentőségét emelném ki. Ezek a jogi érvénnyel bíró szövegek, amelyek különböző földekre, épületekre, személyekre, jövedelmekre vonatkozó jogokat állapítanak meg, és amelyek a jogrend, a gazdagság és a hatalom nélkülözhetetlen eszközei, az egész keresztény világban forgalomban voltak. Kétségtelen, hogy az okiratokat elsősorban egyházi emberek használták és szövegezték meg, de a városok fellendülése, majd – elsőnek a Földközi-tenger vidékén – a jegyzők megjelenése nyomán a világiak is bekapcsolódtak szerkesztésükbe. Az okiratok számának növekedése új intézményeket – kancelláriákat – hívott életre, amelyek azután jelentős szerepet tölthettek be a keresztény világban. Jól érzékelteti az okiratok jelentőségét, hogy Fülöp Ágost francia királyon pánik lett úrrá, amikor a frétévali csata során az angol király megkaparintotta az Oklevéltárat, azaz a francia monarchia okiratait tartalmazó ládát. Ekkor elhatározták, hogy az oklevéltárat egy épületbe telepítik, és Szent Lajos előbb a Szent Miklós-kápolnában, majd a királyi palotához tartozó Szent Kápolnában (*Sainte-Chapelle*) jelölt ki megszentelt helyet számára. Bartlett rámutat, hogy hamarosan a keresztény világ peremvidékein is szép számmal állítottak ki okleveleket. Mind az írásosság, mind a pénzhasználat vonatkozásában elmondható, hogy az okiratok (valamint a *cartularium*ok, vagyis az ésszerűségi és használati szempontok alapján fölállított okiratjegyzékek), és a pénzhasználat széles körű elterjedésével ezek az eszközök fokozatosan elveszítették szent jellegüket, és a gyakorlati élet részei lettek. Ekképp paradox

módon a keresztény világ szekularizálta a gazdagság és a hatalom e jelképeit az eljövendő Európa számára. A XII. században pedig a városi iskolák mellett 1194-ben a fejlődés és a hatalom új, Nagy Károly alatt csak kezdeti stádiumáig eljutott eszköze jelenik meg: az egyetem.

A zarándoklatok

A keresztény világ dinamikája nyilvánul meg a rendkívüli méreteket öltő zarándokmozgalmakban is. A hagyományos történetírás egy mozdulatlanságban élő középkor képét tárta elénk, ahol a parasztokat fogva tartotta a föld, és a legtöbb ember – a kis-számú úton lévő szerzetest és a keresztes hadjáratok kalandorait leszámítva – sohasem hagyta el szűkebb hazáját. Újabban azonban egy mozgékony, gyakran úton levő (*in via*) középkori ember-tömeg képe rajzolódik ki előttünk, ami nyilvánvalóan közelebb áll a valósághoz, és összhangban van az embert utazóként, zarándokként (*homo viator*) tekintő keresztény felfogással. A zarándoklat többnyire a kereskedelem kialakulását előzte meg az adott útvonalakon, jóllehet egyre gyakrabban ugyanazok az emberek bonyolították le mindkét tevékenységet, illetve zarándokok és kereskedők együtt haladtak az úton.

A zarándoklat, mint Michel Sot rámutatott, mindnekelőtt fizikai erőpróba volt, „út máshova”, amely a lélek üdvözülését, a bűnök bocsánatát, a test gyógyulását szolgálta. De a középkori zarándoklat vezeklés is volt, és amikor az ezredforduló után, főleg a XII. és a XIII. században a bűnbánat hulláma kerítette hatalmába a keresztény világot, a zarándokmozgalom újabb erős ösztönzést kapott. A zarándok hazátlan, önkéntes száműzött. Ez az aszkézis szellemíti át a kezdetben gyanús, később becsült hazátlanok megjelenését: a kereskedőket, majd az újabb és újabb iskolákba és egyetemekre igyekvő diákokét. De az utazás önmagában nem képvisel értéket: a zarándoklatnak szent cél felé kell irányulnia. Ekképp zarándokutak valóságos hálózata szötte át a keresztény világot, és rangsor is kialakult azon úticélok között, ahol a zarán-

dokok lelki találkozást kerestek Istennel, illetve meg akarták érinteni valamelyik nagy tiszteletben tartott szent sírját, vagy kegyeletüket kívánták leróni halála színhelyén. 333-ban galliai zarándokok megszövegeztek egy *Út Bordeaux-ból Jeruzsálembe* című füzetet, és 384-ben Egeria spanyol apáca tollba mondta szentföldi útjának eseményeit. A legfontosabb zarándokhely természetesen Jeruzsálem volt: ki vitathatta volna el az emberré lett Krisztus és a Szent Sír elsőségét? De nem mindenki vállalkozhatott a jeruzsálemi útra: a cél messze volt, az utazás rengeteg időt és pénzt emésztett föl, ráadásul a rómaiak, majd a bizánciak, a perzsák és végül a muzulmánok által egyaránt birtokolni kívánt Palesztina állandó harcok színtere volt.

Sokan tehát a második legfontosabb úticélt, Rómát választották, ahol a két egyházalapító szent, Péter és Pál holtteste nyugodott, és ahol a katakombák és a város körüli temetők rengeteg keresztény mártír sírját őrizték. Ráadásul gyönyörű freskókkal díszített, pompázatos templomok fogadták a zarándokokat, közöttük a vatikáni Szent Péter-templom, az Ostiában vezető úton emelkedő S. Paolo fuori le Mura, vagy az ugyancsak fontos római útvonalakon emelkedő San Lorenzo és Santa Agnese. De ekkoriban már a város falain belül megépült a San Giovanni in Laterano, az Esquilinus-dombon pedig a Santa Maria Maggiore temploma is. A pápák fel kívánták gyorsítani a településeken belüli temetkezés sajátosan keresztény szokásának elterjedését, ezért a IX. század közepéig számos szent tetemének Róma falai között jelöltek ki nyughelyet. A római zarándoklatok ösztönzésére külön épületeket emeltettek zarándokok számára, amelyeket a kora középkorban főleg írek és angolszászok leptek el tömegesen. Ennek kapcsán egy kronológiai ugrást kell tennünk, amikor megemlítjük, hogy a római zarándoklatok – és a Szentszék ösztönző tevékenysége – csúcspontja az 1300. esztendőben érkezett el, amikor VIII. Bonifác pápa először hirdette meg a szentévet. A bűnbocsánat reményétől hajtott zarándokok özönlése nemcsak a középkori zarándokmozgalom erejéről tanúskodott, hanem mintegy azoknak a támadásoknak az előérzetéről is, amelyek a XVI. században érik majd a reformáció részéről.

Harmadikként a keresztény világ peremvidékén, a spanyolországi Galíciában fekvő Santiago de Compostella is a legjelen-

több zarándokhelyek közé emelkedett a középkorban. A IX. század elején bukkantak itt rá Szent Jakab tetemére, amely egy bárkában tette meg az utat Palesztinától a galíciai partokig. A zarándokutak csak a X. században öltöttek nagyobb méreteket, elsősorban a legnagyobb keresztény rend, Cluny ösztönzésére. 1130 és 1140 között látott napvilágot *A Santiagóba tartó zarándok kalauza*, amelyet sokan forgattak.

A zarándokútvonalak az egész keresztény világot behálózták. Rengetegen keresték föl Tours-ban a 397-ben elhunyt Szent Márton sírját. Ez a keresztények körében rendkívüli népszerűségnek örvendő szent a városba vonzotta a hatalmasságokat is Nagy Károlytól Fülöp Ágostig és Oroszlánszívű Richárdig. Szent Lajos háromszor látogatott el Tours-ba. De óriási tömegeket vonzottak azok a helyek is, ahol Szent Mihály állítólag megjelent. Az arkangyal, aki után nem maradt holttetem és ereklye, különösen a magaslati helyeket kedvelte, és az ég felé törekvő emberiség jelképévé vált. Kultusza az V. század végétől már meghonosodott a dél-itáliai Monte Garganon. Normandiában a Mont-Saint-Michel vonzotta a híveket, annál is inkább, mert fekvése lenyűgözően hatott a tengertől akkoriban még rettegő emberekre; hamarosan meg is kapta a Saint-Michel-au-Péril-de-la-Mer („a tengeri veszéllyel dacoló Szent Mihály”) nevet. A százéves háború során a Mont-Saint-Michelt védő francia helyőrség mindvégig kitartott az angolokkal szemben, s ennek következtében Szent Mihály úgyszólván francia nemzeti szentté vált. A XIV. századtól gyermekzarándoklatok is indultak a Mont-Saint-Michelre: ekkortól fordult ugyanis több figyelem a gyermekek felé, s ekkor kezdődött a középkorban a gyermek Jézus kultusza is. A XI. századtól rendkívül népszerűvé vált a Mária-kultusz, és ez a zarándokútvonalakra is hatással volt. Chartres-ban Mária ingét keresték föl a hívek, és egy sor Krisztus anyjának emlékét ápoló szentély épült ebben az időben: a franciaországi Boulogne-ban és Liesse-ben, a spanyolországi Montserratban, belga földön Halban, az angliai Walsinghamban, a németországi Aachenben vagy az ausztriai Mariazellben ezrek keresték föl Miasszonyunk templomát. A Mária-kultusz által életre hívott zarándoklatok népszerűségét jól példázza a cahors-i egyházmegyében található Rocamadour XII. századi látogatottsága. A lenyűgöző látványt nyújtó, százhusz méterrel

az alatta fekvő apró völgy fölé emelkedő szirtfal csúcsára eljutni szándékozó híveknek 197 lépcsőfokot kellett megmászniuk, még-hozzá úgy, hogy csak térden állva haladhattak, miközben a kezükben rózsafüzért tartva imádkoztak. Ez a zárandokhely II. Plantagenet Henrik angol király két látogatását (1159, 1170) és a Szűz Mária csodáiról szóló, 1172-ben szerkesztett könyvecske megjelenését követően került előtérbe. Királyi zárandokhelynek számított, és a francia királyi ház tagjai is gyakran felkeresték. IX. Lajos (Szent Lajos) 1244-ben látogatott ide anyja, Kasztíliai Blanka, valamint fivérei, Poitiers-i Alfonz, Artois-i Róbert és Anjou Károly kíséretében; 1303-ban IV. (Szép) Fülöp, 1323-ban IV. (Szép) Károly és hitvese, Luxemburgi Mária, 1336-ban VI. Fülöp, 1443-ban és 1464-ben XI. Lajos keresték föl Rocamadourt. De a kasztíliai királyok, elsősorban VIII. Alfonz, Kasztíliai Blanka apja, valamint hitvese, Angliai Eleonóra, II. Plantagenet Henrik angol király lánya is megfordultak itt, majd 1181-ben a rocamadouri Boldogságos Szűz Máriának adományoztak két Burgos közelében fekvő falut. De a XII. században már egész Európából, még a balti országokból is özönlöttek a zárandokok erre a szent helyre.

Hűbéri szétagoltság és királyi központosítás

Politikai szempontból a XI–XII. századi kereszténység látszólag ellentmondásos képet nyújt, amely úgyszólván napjainkig jellemzi Európát, és amely most bizonyos tekintetben a decentralizációs politikai törekvésekkel születik újjá. Egyfelől kialakul a hűbéri társadalom, amelynek egyik meghatározó vonása a Karolingok alatt legalább ábrándképként meglévő központi hatalom eljelentéktelenülése; ezzel egy időben a hatalom feldarabolódik a hűbérurak között, akik kisajátítják az úgynevezett királyi jogokat, így (az ekkoriban még nem túl jelentős) pénzverés, és főleg az igazságszolgáltatás és az adószedés jogát. Másfelől a rövid életű Karoling-kísérlet kudarca után a keresztény világ népei olyan fővezérek körül tömörülnek, akik képesek a hatalom maradványait a hűbéri szétagoltság közepette is érvényesíteni.

A történészek korábban mindenekelőtt a központosított állam és a hűbéri szétagoltság kibékíthetetlen ellentétét hangsúlyozták. A valóság azonban sokkal rugalmasabb volt, hiszen olyan kompromisszumon nyugvó politikai képződmények alakulhattak ki, amelyeket hűbéri monarchiáknak nevezhetünk. Ezek a monarchiák súlyos örökséget jelentenek az eljövendő Európa számára; mindenesetre létrejöttük néhány alapvető körülményt feltételez. A hűbéri kor keresztény világa két, a monarchiák királyai fölött álló hatalmat ismer el: a pápát és a császárt. A pápai hatalom kapcsán újabb látszólagos ellentmondással találjuk szembe magunkat: ez a hatalom egyre erősebbé válik a szóban forgó időszakban. Azt is mondhatjuk, hogy e korszak végén, III. Ince (1198–1216) idején a pápaság számít a legerősebb keresztény monarchiának. Hatalmas hálózatot alakított ki magának: a Szent-szék mindenkor engedelmességet tanúsító központi szervei az egész keresztény világban megerősödtek, miközben a keresztény államokban behajtott adók jóvoltából a pápaság kincstára gazdagabb, mint bármely monarchiáé. Ugyanakkor viszont a Szentszék és az egyház tiszteletben tartja a Gergely-reform végső eredményeit, noha maga VII. Gergely igyekezett egyházi hatalom alá vonni a világi államokat. A lelki hatalom és a világi hatalom egyszer s mindenkorra elvált egymástól, noha alkalmanként – így a vérfer-tőzőnek tekintett házasságok esetén – az egyház általában érvényre tudja juttatni akaratát. Ráadásul a Szentszék és az egyház hamarosan a monarchiákkal való politikai együttműködés útjára lép, és jelentős támogatást nyújt ezeknek a rendszereknek.

A császár tekintélye és gyengesége

A hűbéri monarchiák hatalmát és megerősödését elvben egy világi, az uralkodók fölött álló személyiség hátráltathatta volna: a császár. De a Szent Német-római Birodalom ura nem rendelkezett elegendő erővel ahhoz, hogy akaratát a fiatal, életerős monarchiákra kényszerítse. Az új királyok közül néhányan elvi hűség- esküt tesznek ugyan a császároknak, de a kor egyik legjellem-

zőbb politikai fejleménye kétségkívül az uralkodóknak a birodalomtól való függetlenedése. E folyamat azután olyan kijelentésekkel zárul, mint amelyet Fülöp Ágost francia király tett a XIII. század első éveiben:

A francia király fölött senki más nem áll saját országában.

Egy évszázaddal később Szép Fülöp szavai még egyértelműbben hirdetik a francia monarchia jogait:

A király császár saját országában.

A francia királyok hangoztatják a legkövetkezetesebben a birodalomtól való függetlenségüket, de a XII. század elejére gyakorlatilag ugyanez a helyzet alakult ki a keresztény világ legtöbb országában.

A középkori király

A középkori király sajátos vonásai nagy figyelmet érdemelnek, ami nemcsak a szóban forgó korszak megértése szempontjából fontos, hanem azért is, mert ezek a jegyek a későbbi köztársasági vagy demokratikus kormányzati formákra átörökölt szerepként vagy képként gyakran tovább élnek. A hűbéri kor királya Isten képmása, *Rex imago Dei*. Ez a felfogás természetesen szétoszlik a XIX. században, de a modern európai országok vezetői gyakran rendelkeznek olyan előjogokkal – ilyen például a kegyelem joga, vagy mentességük a jogi felelősségre vonás alól –, amelyek mind e szent tisztség folyományai. Egyébként a középkori királyok háromfunkciós uralkodók, azaz személyükben egyesítik a három indoeurópai funkciót, amelyek az emberek három csoportra osztásával biztosítják a társadalom működését. A királyban testesül meg az első, vallási funkció, mivel – jóllehet ő maga nem pap – gyakorolja e funkció leglényegesebb összetevőjét, az igazságszót. A második, katonai funkciót nemesként, harcosként

látja el (nem annyira katonai, mint inkább politikai szempontok okán a köztársasági elnök ma is a hadsereg főparancsnoka). De a király a harmadik funkciót is gyakorolja, amelyet viszont már nehezebb meghatározni. Ez a funkció a középkori felfogás szerint a munkát jelenti. Ebben az esetben elsősorban jólétet és szépséget létrehozó tevékenységről van szó. A király tehát felelős a gazdaságért, azaz országa felvirágoztatásán kell munkálkodnia, ugyanakkor bőséges alamizsnát osztva könyörületes tevékenységet is kell folytatnia. E harmadik funkció – noha rejtettebben van jelen – különleges mecenaturát ír elő az uralkodó számára: elő kell mozdítania templomok építését.

A középkori királynak a tudás és a kultúra területén is meg kell nyilvánulnia. Salisburyi János, Chartres püspöke 1159-ben a monarchiát tárgyaló, *Policraticus* című nevezetes traktátusában átveszi Malmesbury Vilmos 1125-ben papírra vetett gondolatát: *Rex illiteratus quasi asinus coronatus* („az írástudatlan király olyan, akár egy koronás szamár”).

De a király személye más lényeges vonásokkal is gazdagodott ebben az időszakban. A római jog és a római történelem örökségeként két hatalom – az *auctoritas* és a *potestas* – birtokosa, ami meghatározza hatalmának természetét és a gyakorlásához szükséges eszközöket. A kereszténység a *dignitasszal* is fölrüházta, amely az egyházi vagy kiemelkedő funkciót betöltő személyeket illette meg. A hűbéri korszakban – talán visszahatásképpen – újjászületett a római jog, és az új királyok hatalmának megerősítése érdekében nagy hangsúlyt kapott a *majestas* római fogalma. A *majestas* két újabb jogosultságot eredményezett számukra: a már említett kegyelmi jogot, és a *crimen majestatis*, azaz a felségsértés bűnével szembeni védettség még fontosabb jogát. A középkori király azonban nem abszolút uralkodó. Egyes történészek fel is vetették a kérdést: nem inkább alkotmányos uralkodót kellene látnunk benne? Erre természetesen nemmel kell válaszolnunk, hiszen egyetlen olyan okiratot sem ismerünk, amelyet alkotmánynak lehetne tekinteni. Leginkább még a *Magna Charta* állna ehhez közel, amelyet a nemesség és a főpapság kényszerített III. Henrik angol királyra (1215), ez azonban meglehetősen sajtóságos dokumentum, voltaképpen csak az európai alkotmányos rendszerekhez vezető út egyik első állomása. Közelebb

járunk az igazsághoz és a lényeghez akkor, ha a középkori királyban szerződéses uralkodót látunk. A felszentelés és a koronázás során tett esküjével elkötelezte magát Isten, az egyház és a nép iránt. A két előbbi szerződés meglehetősen ingataggá vált a történelem folyamán, a harmadik viszont a hatalomnak a nép – vagy az őt képviselő szerv – általi ellenőrzése felé mutat. Tegyük még hozzá, hogy a hűbéri kor királya elméletileg és gyakorlatilag mindenekelőtt két dologért volt felelős: az igazságosságért és a békéért. A béke helyett a „rend” szót is használhatnánk, itt azonban olyan rendről van szó, amely nem csak a földi élet háborítatlanságát jelenti, hanem az üdvözülés felé tartó menetelést is. Mindenesetre elmondható, hogy a hűbéri monarchia arra az útra terelte a keresztény világot, amelyet ma a jogállamiság útjának nevezünk. A szélesebb távlatokban tekintett európai történelem szempontjából kisebb jelentőségű az a tény, hogy a hűbéri monarchia arisztokratikus monarchia, és – minthogy a király a legelső nemes – a nemesség hatalmát a vér minősége alapján legitimálja. Ez mai szemmel csak történelmi furcsaságnak tűnik, a középkorban viszont biztosította a királyi dinasztiák folytonosságát és stabilitását. Ugyanakkor például Franciaországban a nőknek az uralkodói hatalomból való kizárása – aminek indoklására csak a XIV. században ássák elő a száli törvényt – hozzájárult a monarchia szilárdságához, mivel biológiai véletlenek sorozata folytán a X. század vége és a XIV. század eleje között minden királynak született fiúgyermek.

Ebből a szempontból mondhatjuk azt, hogy a hűbéri monarchia egy hosszú távú európai fejlődésbe illeszkedik. A XII. század *a jogtudomány fényes százada* volt. A római jog régóta hangoztatott újjászületésénél is jelentősebb fejleménynek számít azonban a kánonjog kidolgozása. E vállalkozás kiindulópontját a bolognai Gratianus szerzetes 1130–1140 körül szerkesztett *Dekretuma* jelzi. A kánonjog megjelenése nemcsak a jogi felfogás és az igazságszolgáltatási szervezet keresztényesítéséről, valamint az egyháznak a társadalomban játszott uralkodó szerepéről árulkodik, hanem egyúttal jogszerűvé teszi mindazokat az elemeket, amelyeket a társadalom fejlődése és az új típusú problémák jelentkezésének nyomán – így például a házasság vagy a gazdasági élet terén – be kellett vezetni a jogrendbe.

A hűbéri monarchiák

Ám nem minden hűbéri monarchia jutott el a fejlődés és a stabilitás kellő fokára, így nem tudtak mindannyian szilárd alapokat kialakítani a későbbi európai nemzetek számára. Az északi skandináv világban, Közép- és Kelet-Európa szláv és magyar keresztény országaiban a monarchiák nem rendelkeztek szilárd területi keretekkel. Németországban és Itáliában szétaprózódott a hatalom, elsősorban városok között, melyekről később még szólunk. Vagyis csupán Anglia, Franciaország, és az Ibériai-félszigeten egyedül Kasztília esetében beszélhetünk megszilárdult monarchiákról. De ide kell sorolnunk még egy sajátos monarchiát, az épp ekkoriban kialakuló dél-itáliai és szicíliai, úgynevezett „kettős királyságot”, amely csak a XIX. századig maradt fenn, ám emléke jelen van az Európa hosszú távú fejlődéséről kialakult képben.

Anglia

Az angol királyság a XI–XII. században viszontagságos eseményeket élt át, ezek azonban nem gyengítették, hanem éppen ellenkezőleg: megerősítették intézményeit. Már az angolszász időszak is nyomot hagyott az ország berendezkedésén, elsősorban a IX. században élénk szellemi és irodalmi tevékenységet is folytató Alfréd király, majd Hitvalló Edward (1042–1066) uralkodásának köszönhetően. Az angol monarchia megerősödése akkor kezdődött, amikor Vilmos normann herceg 1066-ban meghódította az országot. Az angliai normann királyok kormányzása egy különös könyvre, a *Domesday Book*ra (pontos címe: *Domesday Survey*) támaszkodott, amely részletesen és pontosan felsorolta az angol korona javait. Amint címéből is kitűnik, *Az utolsó ítélet könyve* az uralkodókra váró számadás, a világvége közeledte és az üdvözülés érdekében tett erőfeszítések perspektívájából szemléli a XI. század végi Angliát. E könyv szerint a királyok ésszerű nagyságú földeket és jövedelmeket juttattak a hódító normann arisztokráciának, és ösztönözték az ország gazdasági fejlődését, aminek jelentős része volt abban, hogy Anglia az első nagy euró-

pai monarchiává válhatott. Mellesleg a normann királyok a normandiai hercegséget is birtokolták, ahol X–XI. századi őseik a korban egyedülálló államigazgatási szerkezetet alakítottak ki, és kisvártatva Angliában is érvényt akartak szerezni központosító és hatalomkiterjesztő szándékuknak. A grófságokba királyi tisztviselőket, sherifeket küldenek, a királyt pedig szakemberek csapata veszi körül, akik között fontos helyet foglalnak el az Échiquier³ körül buzgólkodó tisztviselők.

A XII. század közepén tovább gyarapodott az angol monarchia. Az I. Henrik 1135-ös halálát követő viszályok után az elhunyt uralkodó lánya, Matild feleségül ment Plantagenet Gottfriedhez, Anjou grófjához, és II. Henrik (1154–1189) néven trónra lépő fiuk nemcsak Anglia királya lett, hanem hatalmas francia területek ura is, amelyek magukba foglalták Anjou-t, Poitou-t, Normandiát és Guyenne-t. II. Henrik Angliája volt a keresztény világ első „modern” királysága. Egyesek „Anjou-birodalmat”, vagy „Plantagenet-birodalmat” emlegettek, de a „birodalom” szó használata itt nem indokolt. Az egyébként figyelemre méltó Henrik királlyal szembeszegült hitvese, Aquitaniai Eleonóra, valamint két fia, Oroszlán-szívű Richárd és Földnélküli János,⁴ miközben az államigazgatási apparátus földuzzadása következtében a megszelídített nemesek sarjai lepték el udvarát, melyet a kortársak valóságos pokolként írtak le. A monarchikus Európa, az udvarok Európája született itt meg csillogásával, intrikáival és konfliktusaival. Ezek az udvarok azután évszázadokon át jelképezték az európai monarchiákat.

³ Ezzel az eredetileg sakktablát jelentő szóval jelölték a normandiai hercegek kincstárát, mivel a számadásokat egy kockás asztali szőnyegen elhelyezett figurákkal végezték el. Az angol pénzügyminisztert azóta is *Chancellor of the Exchequer*nek nevezik. (– *A ford.*)

⁴ János azután született, hogy a királyi birtokokat már felosztották az apja előtt elhalálozó Ifjabb Henrik és Richárd között. Angliában ekkor még fennállt a hűbéri szokás, amelynek értelmében a királyságot feldarabolták az uralkodó fiai között. Franciaországban viszont a Capetingek *apanázs*sokat juttattak a trónörökös után született fiaiknak, amelyek birtokosuk halála után visszatértek a koronához.

Franciaország

Az angol mellett a francia monarchia szilárdult meg a leghamarabb. Ereje mindenekelőtt az uralkodó dinasztia állandóságából eredt: 987 óta a Capetingek ültek az ország trónján. De kedvezően hatott az a körülmény is, hogy a nőket kizárták az uralkodásból, miközben szerencsés véletlenek folytán egészen 1328-ig minden királynak született fiúörököse. Ezzel jelent meg az elsőszülöttségi jog Európája. A francia királyok kezdetben csak arra törekedhettek, hogy letörjék a királyi birtokokon féktelenkedő kis hűbérurak engedetlenségét. Ezután a papság és a kismanes-ség soraiból választott tanácsosokkal vették körül magukat, hogy az arisztokráciát távol tartsák a hatalomtól. Végül palotát építettek maguknak a fővárosi rangra emelt Párizsban, és ezzel megszilárdították hatalmi székhelyüket. Ez a fővárosok Európájának csírája. A közelben fekvő Saint-Denis nagy kisugárzású Benedek-rendi apátsága is a Capeting királyok hatalmát erősítette, sőt uralkodásukat dicsőítő historiográfiai központként is működött. A XIII–XIV. században nagylélegzetű nemzeti krónikák születtek a falai között. Ezzel elérkezünk a történelem és a történetírás Európájába.

A Capeting monarchia ügyesen élt a rendelkezésére álló hathatós eszközökkel. Ilyen volt a királyok reimsi koronázási szertartása, amely a frank monarchia különleges voltát hirdette, arra emlékeztetve, hogy ezt a monarchiát Klodvig személyében a galamb alakját öltő Szentlélek által hozott csodás olajjal keresztelték meg, amely azután a királlyá szentelés olajává változott. De a Capetingek erőt merítettek Szűz Mária növekvő nimbuszából is. Mária kultusza óriási méreteket öltött a XI. és a XIII. század között, a francia királyok az ő kultuszából kölcsönözték a lilium jelképét és a kék színű palástot. A lilium már Jámbor Róbert (996–1031) uralkodása alatt rákerül a királyi pecsétre. Míg az angol királyok Becket Tamás canterbury érsek meggyilkolásával (1170) elidegenítették maguktól az egyházat, a trón és az oltár, az egyház és a királyság szövetsége a francia politikai stabilitás egyik legfontosabb állandó tényezője volt.

Kasztília

A harmadik monarchia a politikailag megosztott Ibériai-félszigeten alakult ki. A *Reconquista* folyamán, midőn a keresztények mind délebbre szorították a mohamedánokat, az eközben kialakult királyságok egy része betagozódott Kasztíliába, amely előbb Navarrával egyesült, majd megszerezte Leónt, miután Ferdinánd, Kasztília grófja 1017-ben legyőzte León királyát. Ferdinánd 1037-ban felszenteltette magát Leónban, és felvette a Kasztília és León királya címet. A két terület egysége azonban csak 1230-ban vált véglegessé. Kasztília királyainak számolniuk kellett a katonai nemességgel, elsősorban Rodrigo Diaz de Vivarral, a katonai és lovagi mitológia legendás hőisévé emelkedett Ciddel (1043–1099), aki a későbbi kasztíliai királlyal, II. Sanchóval nevelkedett együtt, és a félsziget ellentmondásos helyzetének megfelelően hol a keresztény királyok, hol a mohamedánok oldalán küzdött (róla később még szólni fogok).

A kasztíliai királyok azzal szilárdították meg hatalmukat, hogy az arisztokrácia helyett a kasztíliai városi oligarchiákkal szövetkeztek, gyűlésekre (*Cortes*) támaszkodtak, és kiváltságleveleket (*fueros*) adományoztak városi és nem nemes közösségeknek. VI. Alfonz 1085-ben visszafoglalta ugyan Toledót a mohamedánoktól, de a kasztíliai királyok inkább Burgost igyekeztek megtenni fővárosnak. A burgosi püspökség 1104-től mentességet (*exemtio*) élvezett, a város pedig a XIII. század közepén hivatalosan is elnyerte a „Kasztília feje és királyainak kamarája” (*Cabeza de Castilla y cámara de los reyes*) címet.

A normannok

E három legfontosabb, a monarchikus Európát előrevetítő királyság mellett meg kell említenünk egy váratlanul felbukkanó királyságot, amelyet alapvetően a középkorban normannoknak nevezett skandinávok diaszpórája hozott létre. Az egyébként meglehetősen instabil skandináviai monarchiáknak búcsút mondvá (Norvégiában a XIII. században látott napvilágot *A királyi fejedelem tükre*) a vikingek egy része a franciaországi Normandiá-

ban telepedett le, majd a XI. század első felében Nagy Knut (†1035) vezetésével rövid időre meghódította Anglia egy részét. A XI. század végén e meglepően tetterős diaszpóra más csoportjai dél-itáliai királyságot hoztak létre. Ez az államalakulat a bizánciaktól 1041 és 1071 között visszafoglalt Calabriától és Pugliától (Robert Guiscard 1071-ben vette be Barit, s 1087-ben tengerészek ideszállították Szent Miklós holttestét, amelyet egy gyönyörű bazilikában helyeztek örök nyugalomra; innen kiindulva honosodott meg egész Európában Szent Miklósnak, a gyermekek és a diákok védőszentjének kultusza) 1137-ben már Nápolyig terjedt, miközben magába tagolta Szicíliát is (Palermót 1072-ben, Siracusát 1086-ban foglalták el).

A szicíliai normann királyok és a pápaság között sokáig feszült volt a viszony, olyannyira, hogy Róma I. Roger királyukat (1031–1011) az ókori tirannusokra emlékeztetve „zsarnoki” címmel illette. De a felek később megbékültek egymással, és a bizánciaktól és a mohamedánoktól elragadott dél-itáliai és szicíliai királyság az egész európai kereszténység egyik legtündöklőbb monarchiájává vált. 1130-ban II. Roger (kb. 1095–1154) lép a trónra, és Palermóba teszi át a hatalom székhelyét.

Szicília utolsó normann királya, II. Vilmos (1154–1189) gyermek nélkül hal meg, és Konstancia nevű nagynénje öröklí a koronát férjével, Barbarossa Frigyes fiával együtt, aki 1191-ben VI. Henrik néven a császári trónra lép. A fiatalon, 1197-ben elhalálozó Henrik fiára, a későbbi II. Frigyesre hagyja a nápolyi és szicíliai királyságot. II. Frigyes folytatja és megszilárdítja normann elődei országépítő művét, és sikerül királyságát az egyik legjobban szervezett hűbéri monarchiává alakítania. Palermo lesz a keresztény Európa egyetlen városa, amelyik képes fölvenni a versenyt a bizánci és a mohamedán nagyvárosokkal. A kultúra és a művészetek területén pedig az ekkoriban készült rengeteg fordításnak, valamint a keresztények, zsidók és mohamedánok közötti állandó együttműködésnek köszönhetően Palermo a keresztény Európa egyik legragyogóbb – egyben kivételnek számító – fővárosává emelkedett. Ha a dél-itáliai és szicíliai királyságot a XIII. század végén nem hódították volna meg előbb a franciák – 1268-ban Anjou Károly (1227–1285), Szent Lajos fivére foglalta el a trónt –, majd jóval hosszabb időre a franciákat az 1282-es úgy-

nevezett „szicíliai vecsernye” során lemészároltató aragóniaiak, könnyen elképzelhető, hogy a keresztény világ e sajátos, mediterrán szelete függetlenné válhatott volna, vagy a Bizánci Birodalomba, illetve a mohamedán világba tagolódott volna. E monarchia példája jól érzékelteti, hogy Európa sorsa sem földrajzilag, sem történelmileg nem volt előre megírva.

A XII. század európai reneszánsza

A XI–XII. század folyamán gyökeresen átalakul a keresztény Európa. Charles Haskins amerikai történész nyomán 1927 óta beszélünk „XII. századi reneszánszról”. De a keresztény világ ekkori átalakulása jóval túlnő az ókori kultúra pusztta újjászületésén; ráadásul, mint láthattuk, a középkoriak általában valamilyen ókori eljárás „újráfelfedezésének” álcázták újításait. Széles európai történelmi távlatban tekintve mindenekelőtt azt kell hangsúlyoznom, hogy új kultúra és új gondolkodásmód alakul ki és terjed el ebben az időben. Elsősorban arra kell fölfigyelnünk, hogy a női alakok és a fájdalom kultusza ekkoriban kerül előtérbe a keresztény vallásban. Óriási méretekben terjed a Mária-kultusz, miközben a halált legyőző Krisztus helyett a szenvedő, a megkínzott, a keresztre feszített Krisztus válik imádat tárgyává.

Megkísérlem bemutatni azt az új, tényleges tartalmakat hordozó európai humanizmust, amely ekkoriban alakul ki, hogy azután a hosszan érlelődő nyugat-európai humanizmus egyik rétegét képezze. Az ember már nem csupán az eredendő bűn súlya alatt görnyedő bűnös, hanem Isten képére teremtett lény is. Ugyanakkor az átalakult, de továbbra is elevenen élő hit mellett a XI., de elsősorban a XII. század hosszú időre szóló érvénnyel értelmez át két, a nyugat-európai gondolkodást alapvetően meghatározó fogalmat: a természet és az értelem fogalmát.

Végül megvizsgálom Robert I. Moore nemrégiben közzétett elgondolásait, aki szerint a szóban forgó századokban zajlik le „az első európai forradalom”, amely a gazdaság fellendülésében, a társadalom és a tudás fejlődésében ölt testet, egyúttal azonban

a rend helyreállításával valósul meg, és ennek folytán megjelenik az üldöztetés és a kirekesztés Európája.

A Mária-kultusz terjedése

A középkori kereszténységben gyökeres változásokat hozott a Mária-kultusz rendkívüli elterjedése, amely a XI. és a XIII. század között következett be. Az „Isten anyjaként” tisztelt Szűz Mária imádata már nagyon korán megjelent az ortodox görög kereszténységben, de a nyugati világban csak lassan honosodott meg. Természetesen már a kora középkorban – főleg a Karolingok időszakában – itt is tisztelet vette körül, de kultusza csak a XI. századdal foglalja el központi helyét a Nyugat hitvilágában és vallásgyakorlatában. Kultusza a XI. század közepe és a XII. század közepe között véghezvitt egyházreform egyik leglényegesebb eleme. Terjedése összefügg a Krisztus-imádat, és elsősorban az eucharisztikus kultusz térnyerésével. Mária Isten emberré válásának nélkülözhetetlen közreműködője, és egyre nagyobb szerepet játszik az emberek és Krisztus közötti viszonyban: a halandók szinte egyedüli szószólója isteni eredetű fia előtt. Miközben a szentek többnyire egy-egy betegség vagy egy adott társadalmi baj gyógyítására szakosodtak, Mária csodatévő általános orvosként jelenik meg. Értően viszonyul a férfiak és a nők minden problémájához, sőt: hatásosan kezeli is őket. Akkorra szerepet játszik az emberek üdvözülésében, hogy vitatható, sőt egyenesen elítélendő esetekben is számítani lehet a segítségére. Oltalmazza a bűnözőket, a tízparancsolat ellen vétőket, jóllehet bűneik megbocsáthatatlannak tűnnek. Közbenjár érdekükben, Krisztus pedig eleget tesz anyja kéréseinek, bármilyen túlzóak legyenek is azok.

Minden jel arra mutat tehát, hogy Mária ekkoriban egyedülállóan magas rangra emelkedik. Mintegy a Szentháromság negyedik személyének tűnik számomra. A kereszténység három nagy ünnepet szentel neki: Mária Tisztulása, az Angyali Üdvözlés és Mária Mennybemenetele ünnepét. Mária Tisztulásának ünnepe (február 2.) a természet feléledése és a barlangból kijövő medve

régi pogány ünnepének a helyébe lép, ugyanakkor a szülés utáni első templomba menetel időpontjaként a szülést követő negyvenedik napon tartott zsidó rítus továbbélése. Ez az ünnep egyébként a gyermek Jézus templomi bemutatását is fölidézi, és a megtisztulás ünnepeként fölvet egy kérdést, amely különösen a XIV. században foglalkoztatja majd a keresztényeket: kiterjed-e Máriára, mint emberi lényre, mint a terhességgel és a szüléssel tisztátalanná lett asszonyra az eredendő bűn? A szeplőtelen fogantatás eszméje ugyan csak a XIX. században jut majd diadalra, nézetem szerint azonban a középkori emberek azon törekvéséről tanúskodik, hogy Máriát isteni fiával megegyező rangra emeljék.

Az Angyali Üdvözet (március 25.) napja Isten fiának közelgő eljövétét tudatja Máriával és rajta keresztül az emberiséggel; ekkor kezdődik a prófétai párbeszéd Mária és Gábiel arkangyal között. Az emberiség történelmének egyik legfontosabb eseményét örökíti meg ez az ünnep, és mint arra Erwin Panofsky 1927-ben, vagy – még mélyrehatóbban – Daniel Arasse 1999-ben rámutatott, az Angyali Üdvözet témájával jelent meg a perspektíva az európai festészetben Ambrogio Lorenzetti e címet viselő, 1344-ben Sienában készült képén.

Mária Mennybemenetele augusztus 15-re esik, és Krisztus mennybemenetelével áll párhuzamban. Földi halála után Mária is a Paradicsomnál magasabbra emelkedik az égben: Isten trónusa mellé érkezik, ahol fia illeszt koronát fejére.

A Máriát ünneplő vallásos irodalom óriási méretekben felduzzad a XII. század után. Az *Ave Maria* neki szentelt imádsága a *Miatyánkéhoz* hasonló rangra emelkedik ekkoriban. 1215 után ez az ima többnyire mindig szerepel az évi gyónást követően a hívekre kirótt penitenciákban, így módon a Mária-kultusz a keresztény vallásosság alapvető összetevője lesz. Hadd utaljak most két figyelemre méltó, Máriának szentelt műre. Gautier de Coincy (1177–1236) Mária 58 csodáját gyűjtötte egybe könyvében, melyeket jámbor énekek és verses szentbeszédnek kísérek. X. (Bölcs) Alfonz kasztíliai király (1221–1284) pedig gyönyörű miniatúrákkal ékesített, az Ibériai-félsziget költői nyelvén, galíciaiul írott vallásos költeményt ajándékozott Krisztus anyjának *Cantigas de Santa María* címmel.

A Mária-kultusz elterjedésében nagy szerepe volt a rendkívül

gazdag képi ábrázolásoknak. A hihetetlen mennyiségű miniatúra és szobor révén Mária képe állandóan a hívők szeme előtt volt, és lelkükbe is bevésozott. A Mária-ábrázolás fő témái átalakultak a középkor folyamán. A román korban főleg anyaként jelenik meg, amint térdén tartja Isten fiát. Később a nő szépség előtti hódolat kifejezésére szolgáltat alkalmat. Fontos szerepet kap a fájdalom kultuszának elterjedésében: a keresztről levett fiát ölében tartó Mária (Pietà) mind gyakrabban jelenik meg az ábrázolásokon. De könnyörületessége is nagy hangsúlyt kap: köpenye redőiben egyénileg vagy inkább csoportosan találhatnak óvó menedékre a hívek. A reformáció megszünteti ugyan kultuszát, de Mária hosszú évszázadokra az emberiség anyja és szószólója lett az egész európai világban. A művészetben a Krisztus-ciklushoz kapcsolódva kibontakozik egy Mária-ciklus is, olyannyira, hogy végül a Mária-ábrázolások kerülnek az előtérbe. A hóraskönyvek divatba jöttével a Mária-imádat elsősorban a női, illetve az egyéni vallásosságot hatja át. Mária a történelem legnagyobb cseményében, Isten emberré válásában működött közre. Mint azt minden jelentős történelmi jelenség kapcsán láthatjuk, kultuszának színterei behálózzák az egész nyugati világot. Nemcsak a már említett, ereklyéket őrző szentélyekről és zarándokhelyekről van itt szó, hanem arról is, hogy a keresztény világ legtöbb székesegyháza Miasszonyunk nevét viseli. Ez sok esetben névváltoztatás eredménye: a párizsi székesegyházat eredetileg Szent Istvánnak szentelték, csak később vette föl Szűz Mária nevét (Notre-Dame).

A Mária-kultusz kapcsán még egy kérdés fölmerül a történész előtt. Vajon javult-e ekkor a nők helyzete a földi világban? Hozzájárult-e Mária kultusza a nők társadalmi fölemelkedéséhez a középkori nyugati világban? Nem könnyű a válaszadás, a történészek véleményei is megoszlanak e tekintetben. A magam részéről úgy vélem, hogy a bűnös asszonnyal, Évával szemben Mária a becsületét visszanyert, üdvözítő asszony képét tárja a nyugati világ elé. Ha figyelembe vesszük, hogy a Mária-kultusszal egy időben vált szentséggé a házasság, hogy ekkoriban fordult több figyelem a gyermek felé, és hogy ekkor jelent meg a „modern” (a szülőkből és gyermekeiből álló) család – amit a Krisztus születését ábrázoló képek is tanúsítanak –, akkor Máriában mindenképpen a nők földi helyzetének nagy hatását jobbitóját kell lát-

nunk. Helyzetük javulását természetesen az udvari szerelem térhódítása is elősegítette. Miasszonyunk alakjában a lovagok imádott „úrhölgye” ölt magasztos alakot, és sugárzó nőisége egyaránt betölti a középkor isteni és emberi univerzumát.

A szenvedő Krisztus kultusza

A vallásosságnak a Mária-kultusz térnyerése nyomán bekövetkező elnőiesedését a fájdalom már említett kultusza kíséri. Isten képe a történelem folyamán többször is átalakult, és az antik héroszok hagyományához hűen ábrázolt győzedelmes, a halálon diadalt arató Krisztust a szenvedő, fájdalmas Krisztus váltja föl ekkoriban. Nincs könnyű dolgunk, ha megpróbáljuk nyomon követni ezt az átalakulást, és fel akarjuk tárni okait. Annyi mindenestre bizonyos, hogy Krisztus alakjának – mondjuk így: – „lefegyverzését” az a felfogás idézte elő, mely a katonai diadalt nem tekintette többé a kiválasztottság jelének, s ekképp Krisztus sem jelent meg többé győzedelmes hősként. Másfelől a Szentháromság három tagja és Mária között mind jobban megoszlottak a szerepek, és a felségesség képze a földi királyok hatalmának növekedésével egy időben egyre inkább az Atya alakjához társult. Ugyanakkor a XIII. század elején szerveződő kolduló rendek hatására az egyház több testvéri szeretetet mutat az egyszerű emberek, a betegek és főleg a szegények iránt. Az evangéliumi szellemnek az egyházban és egyes világi körökben tapasztalható újjáéledése a „mezítelenül kövesd a mezítelen Krisztust” jelszó jegyében megy végbe. A képi ábrázolások ezen a téren is egyszerre játszanak tanúságtevő és ösztönző szerepet. A Kereszt a kereszténység kezdete óta a keresztények jele, ám a XI. századdal megjelenik a keresztre feszített Krisztus képe is.

Ily módon a kínszenvedés Krisztusa, a szenvedő Krisztus kerül előtérbe. Ezt szolgálják a korabeli képi ábrázolások, amelyek szimbolizmussal elegy realizmussal a kínszenvedés eszközeit is bemutatják. A keresztre feszítés mellett Krisztus sírba tétele is gyakori téma; ezzel megjelenik a holttetemek fölötti elmélkedés,

amely a XIV. századdal keríti hatalmába a halál témáira fogékony érzékenységet. A holttest, majd hamarosan a halálfej Európája jelenik meg az egész keresztény világban.

*Az Isten képére teremtett ember.
A keresztény humanizmus*

A kereszténység azonban mindenekelőtt új felfogást honosít meg a hívek között a XII. századtól az embernek Istenhez fűződő viszonyáról. A kora középkor embere porig sújtottan, aláztatosan, megsemmisülten állt Isten előtt, akárcsak Jób, akit Nagy Gergely állított példaképnek a VI. és a VII. század keresztényei elé. Canterbury Szent Anzelm (1033–1109) *Cur deus homo* („Miért lett Isten emberré?”) című teológiai művének megjelenésével viszont fordulat következik be. Új bibliaolvasatok keletkeznek, elsősorban a Teremtés könyve kapcsán: teológusok, kánonjogászok, prédikátorok figyelnek fel arra a passzusra, amely szerint Isten saját képére és saját hasonlatosságára teremtette az embert. Isten eme emberi képmása az eredendő bűn bélyege ellenére tovább él. Az üdvözlésre vágyó embernek már a földi világban azon kell lennie, hogy megtestesítse Istennel való hasonlatosságát. A keresztény humanizmus ettől fogva ezen a hasonlóságon alapul. Két tényezőhöz folyamodik, amelyek körül a kereszténység kezdetei óta – beleértve az egyházatyák és magának Szent Ágostonnak a munkásságát is – nagy zavar honolt: a Természethez és az Értelemhez. A kora középkorban a természet szimbolikus felfogása uralkodott. Szent Ágoston hajlamos a természetet a természetfeletti világba tagolni, és még a XII. században is akadnak jogtudósok, köztük Gratianus, akik a természetet Istennel azonosítják („a Természet, azaz Isten”). De a természet ekkor, vagyis a XII. században kezd elválni a természetfeletti világtól, ekkor kezdik a természetet különálló anyagi és kozmológiai világnak tekinteni. Ez főleg zsidó és arab gondolkodók hatására következik be, akik egyúttal megismertetik a nyugati világgal az elfeledett görög antikvitás műveit, mindenekelőtt Arisztotelész filozófiáját és

„a Hold alatti” általa bevezetett fogalmát. A természet eszméje ettől fogva meghatározza az emberi gondolkodást, sőt az emberek magatartásformáit is. Ez az oka annak, hogy – később még visszatérünk erre – a mostantól „természet elleni bűnnek” tekintett homoszexualitást keményebb ítélet sújtja, mint korábban.

A természet mellett az emberi léthelyzet ennél is sajátosabb összetevője, az Értelm is magasabb rangra emelkedik a XII. században. Az értelem felfogása is homályos, zavaros és többértelmű az Egyházatyák, különösen Szent Ágoston munkásságában. A XII. század hajnalán Szent Anzelm az értelem pontosabb meghatározását tartja kíváncsnak. A *fides quaerens intellectum* („az értelmet kutató hit”) elvét kínálja a keresztények számára, azt az értelmet, amelyet a viktorinus teológus Szent Viktor-i Hugó ugyanebben az időben a transzcendens realitások felé forduló magasabb rendű értelemre, és az anyagi, földi világra irányuló alacsonyabb rendű értelemre osztott. Chenu atya briliánsan világított rá, hogy a teológia XII. századi fejlődése a szövegelemzési módszerek (grammatika, logika, dialektika) fejlődésével párhuzamosan ment végbe. A kereszténység tehát a skolasztika útjára lépett.

A XII. századi humanizmus az emberek belső életének fejlődésével is kapcsolatban áll. Megjelent egy sajátos keresztény szokratizmus, amely az „ismerd meg keresztény önmagad” elvét alkalmazta. Ismeretes, hogy ez a szokratizmus a bűn új fölfogásán, a szándék erkölcsiségén alapul, és a IV. lateráni zsinaton 1215-ben meghirdetett önvizsgálat felé mutat. Ez az olykor egymástól nagyon is különböző, sőt egymással ellentétes törekvéseken keresztül megnyilvánuló humanizmus Abélard-tól Szent Bernátig, Conches-i Vilmostól Salisburyi Jánosig a XIII. század minden jelentős gondolkodójánál tetten érhető.

Ez a humanizmus annak az általános átrendeződésnek a kerekei között kelt életre, amelyet Robert I. Moore a X. és a XIII. század között kibontakozó „első európai forradalomnak” nevezett. Moore szerint Európa nem az első, hanem csak a második évezredben született meg. Véleményem szerint a kora középkor rovására túlon túl nagy szerepet tulajdonít Európa születése tekintetében a XI–XIII. századnak. Igyekszem bebizonyítani, hogy Európa létrejüte szempontjából két egyformán lényeges, ha nem is döntő jelentőségű réteg kialakulásáról van szó. Moore szerint

ragadozó hajlamuk, kíváncsiságuk és leleményességük egyaránt arra sarkallta az európaiakat, hogy mind intenzívebben használják ki földjeiket és munkásaikat, hogy egyre jobban kiterjesszék kormányzati intézményeik hatalmát és befolyását, s hogy ezáltal megteremtsék tőkés gazdálkodásuk, iparuk és birodalmaik fejlődésének feltételeit. Nem pusztán az európai történelem, hanem a modern egyetemes történelem legfontosabb fejleménye áll előttünk, minden előnyös és káros hozadékával együtt.

A szerző eltúlozza ugyan a dolgokat, mégis úgy vélem, olyan figyelemre méltó meglátással van dolgunk, amely rávilágít Európa építésének egyik nagy fordulópontjára. A következő, a XIII. századnak szentelt fejezetben visszatérek e fordulópont vizsgálatához, mivel úgy vélem, csak a XIII. században ragadható meg teljes mélységében Európa építése, amely elsősorban a városokra támaszkodik, de amely ugyanakkor kénytelen szembenézni a XII. században, a nyugati világ forrongásának eme időszakában oly erőteljesen jelentkező fellendülés lelassulásával.

Az üldöztetés Európájának születése

Úgy vélem, már e korszak kapcsán be kell mutatnom ennek fellendülésnek, szellemi pezsgésnek a kártékony következményeit és torz hajtasait is. Itt is Robert I. Moore lesz a segítségünkre, aki éleslátóan rámutatott az „üldöztetés társadalmának” megjelenésére. Mi történt? A sokáig törékeny létű, a bizonytalanság érzésétől gyötört nyugati keresztények mind anyagi, mind vallási és szellemi tekintetben biztonságban érezték magukat. Még ha nem is osztotta mindenki Freisingi Ottó véleményét, aki szerint a keresztény világ úgyszólván eljutott a tökéletesség állapotába, az embereket önbizalom járta át, aminek következtében terjeszkedő, sőt agresszív hajlamok lettek úrrá rajtuk. Mindenekelőtt a szilárd és sikeres keresztény világot éktelenítő szennyfoltokat igyekeznek eltüntetni. Ekképp az egyház és a világi hatalmak számos mozgalmat hívnak életre annak érdekében, hogy elszigeteljék a zavarkeltőket és az erkölcsök bemocskolóit, és szükség esetén kirekesszék őket a keresztény világból. Ezek az üldöztetések elsősorban

az eretnekek ellen irányulnak, de a zsidók, a homoszexuálisok és a leprások is célpontjaikul szolgálnak.

Az eretnekek

Az eretnekség szinte a kezdetektől kíséri a kereszténység történetét. Az új vallás fokozatosan, elsősorban a zsinatok révén határozza meg hivatalos tanait, és ezen ortodoxiával szemben különböző „választások” merülnek föl (ez az „eretnekség” szó eredeti görög jelentése), melyeket az egyház hamar elítél. Ezek az eretnekségek olykor maguknak a tanoknak a kapcsán merülnek föl: így például egyesek nem tekintik azonos rangúnak a Szentháromság minden tagját, illetve Jézusnak hol isteni, hol emberi lényegét nem ismerik el. Más eretnekségek az egyházi erkölcsök ellen tiltakoznak, és kifejezetten szociális jellegűek; ilyen az Észak-Afrikában jelentkező donatizmus, amely ellen Szent Ágoston folytatott elszánt harcot. A Karoling-korban trinitárius eretnekségek is felütik a fejüket, majd nem sokkal az ezredforduló után eretnekségek valóságos áradata zúdul Európára, melyeket hagyományosan a tudós eretnekségek és a népi eretnekségek két csoportjára osztunk. Ezt az eretnekségi hullámot általában a hívek nagyobb erkölcsi tisztaságra való törekvésével, vagy a változtatásnak a XI–XII. századi Gergely-reformot előkészítő általános igényével szokás magyarázni. A Karoling-időszak hosszú politikai és társadalmi stabilitása után a bizonytalanság és a zűrzavar kora következik, amelyben két törekvés érvényesül: egyfelől az egyház igyekszik kikerülni a világi hatalmasságok uralma alól, másfelől a világiak megpróbálnak minél nagyobb függetlenségre szert tenni a papokkal szemben. A középkori társadalom és civilizáció az egyház – lelki és világi – hatalmán nyugszik. Az általa elutasított eretnekségek valójában e kettős hatalmát veszélyeztetik. Ez mutatkozik meg Orléans-ban, Arrasban, Milánóban és Lombardiában a XI. század elején. Az egyházreformáló célzatú vagy eretnekké vált, a hivatalos egyházzal szembehelyezkedő mozgalmak Lotaringiában, a jelenlegi Franciaország délnyugati

és délkeleti részein, Észak-Itáliában és Toscanában jelentkeztek a legnagyobb erővel. Megjelenik tehát a vita Európája. Az egyház nehezen talál magának utat a szükséges reformok bevezetése és az eretnokségek felszámolása között. Az egyháziak reformja a szentségek árulásának, a szimóniának, valamint a cölibátust be nem tartó papoknak (legtöbbjük ekkoriban házasságban, vagy vadházasságban élt) az elítélésével valósul meg. Ugyanakkor egyre nő azoknak a világiaknak a száma, akik nem hajlandók rossz erkölcsű papoktól, sőt általában klerikusoktól átvenni a szentségeket.

Voltak olyan eretnekek, akik elvetették a feszület, sőt a Kereszt imádatát. A clunyi szerzetesek kezdeményezésére az egyház egyre több figyelmet szentelt a holtakért mondott imádságoknak és az értük rendezett szertartásoknak, valamint az ezeken közreműködő papok javadalmazásának. De sok világi szembeszegült ezzel az új gyakorlattal is. Akadtak olyanok, akik nem tekintették szentnek azokat a temetőket, amelyeket az egyház szentelt meg. Egyesek vitatták, hogy csak egyháziaknak áll jogukban felolvasni az evangéliumból, illetve annak szövegéből idézni a prédikációkban. Végül pedig az egyház köreiben tapasztalható egyéni és kollektív meggazdagodások váltottak ki heves kritikákat. Az egyház hamarosan ostronlott várhoz hasonlított. Mindenekelőtt igyekezett elnevezni és meghatározni ezeket az eretnokségeket, hogy hatékonyabb harcot folytathasson ellenük, de gyakran a kései ókor eretnekmozgalmainak a szövegekben talált elnevezéseit aggatta rájuk, ami nem állt összhangban a fenyegető valósággal. Többnyire manicheusnak tekintették őket, akik élesen elválasztják egymástól a Jót és a Rosszat. Vagy a fundamentalizmus vádját szögezték nekik.

Az eretnokségek elleni harcot a kereszténység vezető intézménye, a clunyi szerzetesrend készítette elő, amely egyébként a keresztes hadjáratok kezdeményezője is volt. Cluny egyik legjelentősebb személyisége, az apáti méltóságot 1122 és 1156 között betöltő Petrus Venerabilis (1094 k.–1156) három értekezést szerkesztett a keresztény világra leselkedő, általa legveszélyesebbeknek tartott fenyegetések ellen, ezek mintegy a keresztény ortodoxia kézikönyveivé váltak. Az egyik egy Pierre de Bruys nevű eretnek ellen irányult, aki az Alpok egyik magaslati falvának plé-

bánosaként elvetette a holtakat megillető szentségeket és imákat, és a Keresztől való irtózást hirdette hívei számára; a második – a keresztény világban elsőként – a boszorkánysággal vádolt Mohamedet és követőit támadta; a harmadik pedig a zsidókat nyilvánította istengyilkosoknak. 1140 után az egyház általános támadásba lendült, és az új természetfelfogásnak megfelelően az eretnekségeket betegségeknek – leprának vagy pestisnek – nyilvánította. Óva intett a fertőzés veszélyétől, minek folytán az eretnekségek rettenetes veszélynek tűntek az emberek számára.

Franciaország déli részén egyre terebélyesedett a kathar mozgalom (a szó „tisztát” jelent görögül, belőle származik a német *Ketzerei* szó, mely eretnekséget jelent). 1163-ban Kölnben és Flandriában is felütötte a fejét. 1167-ben állítólag egy eretnek zsinati gyűlésre is sor került a toulouse-i gróf saint-félix-de-caramani birtokán. A kathar eretnekség a languedoci, illetve általában a délfancia nemesség, sőt az arisztokrácia köreiben is hívekre talált, elsősorban azért, mert szembehelyezkedett az egyház vérokonok házasságát tiltó – ekképp a földbirtokok felaprózódását eredményező – rendelkezésével. A katharizmus manicheista tanokat hirdetett, szakítani kívánt az anyaggal és a testiséggel, és a hivatalos kereszténységtől gyökeresen eltérő szertartásokat és magatartásformákat vezetett be. A katharok közül kivált a Tökéletesek elitje, melynek tagjai életük vége felé egy szentség-szerűségben, a *consolamentumban* részesültek. Úgy vélem, a katharizmus nem keresztény eretnekség volt, hanem új vallás. Jelentőségét meglehetősen eltúlozták; ezért részben az egyház okolható, amely mindenáron föl akarta számolni, részben pedig a XX. századi regionalista mozgalmak, amelyek sajátos örökséget véltek fölfedezni benne. Nem az egyházi megtorlás könyörtelenségét kívánom mentetgetni, amikor azt gondolom, hogy a katharizmus – egyébként nehezen elképzelhető – győzelme esetén fundamentalista Európa jött volna létre.

A XII. század második felének nagy vallási forrongásában feltűnt Lyonban egy Pierre Valdès nevű kereskedő, aki világi személy léte szegénységet, alázatot és evangéliumi életet hirdetett. A jelek szerint a valdensek eredetileg nem eretnekmozgalmat, hanem csak reformmozgalmat hoztak létre, amely nem kérdőjelezte meg az egyháziak hatalmát, csak nagyobb szerepet igényelt

a világiak számára a vallási életben. 1184-ban a császár támogatását élvező III. Lucius pápa Veronában közzétette az *Ad abolendam* kezdetű dekretáliát, amely egy kalap alá vett minden eretnekséget, és könyörtelen elfojtásukra szólított föl („a katharok, a patarénusok, a magukat hazug szóval lyoni megalázkodottaknak vagy szegényeknek nevezők, a jozefinisták, az arnoldisták...”). Ám ezek a csúsztatások nem tudták elleplezni az egyház tanácstalanságát az eretnekségek – Monique Zerner kifejezésével – *átlátszatlansága* előtt.

Az eretnekellenes megtorlások legfőbb szervezője III. Ince (1198–1216) pápa volt, aki már 1199-ben a felségsértés bűnével azonosította az eretnekséget; ennek értelmében az eretnekek javait elkobozták, kizárták őket a közhivatalokból, és nem örökölhettek semmilyen vagyont. III. Ince kiterjesztette a keresztes hadjárat fogalmát az eretnekek ellen vívandó harcra is, és 1208-ban háborút indított ellenük világi keresztesek részvételével. Felhívására tömegesen öönlöttek a földtelen észak-franciaországi kisenemesek, s Béziers kifosztásával és lakosainak a város templomában való lemészárlásával hamarosan meg is kezdődött a hadjárat. Az „albigensek” elleni keresztes háború csak 1229-ben, a toulouse-i gróf, a délfancia nemesek és városok meghódolásával ért véget.

Eközben a IV. lateráni zsinat (1215) eretnekellenes eskü tételére kötelezte a keresztény fejedelmeket, a zsidókat pedig arra kényszerítette, hogy a ruházatukon hordott – többnyire piros szövetből varrt, kerek – jellel különböztessék meg magukat. Ebből alakult ki a későbbi sárga csillag Európája. A legtöbb világi kormányzat nem tartotta be ezt a határozatot. Igaz, uralmának vége felé, 1269-ben Szent Lajos – feltehetően meggyőződése ellenére – kénytelen volt bevezetni az intézkedést. 1232-ben IX. Gergely pápa a püspöki inkvizíció mellett létrehozta a pápai inkvizíciót is, amely az egész keresztény világban mondott ítéletet az egyház és a pápa nevében az eretnekek fölött.

A „vádálátámasztó” (*accusatorius*) helyett új, „nyomozásos” (*inquisitorius*) igazságszolgáltatási eljárást követő inkvizíció kifaggatta a gyanúsítottakat, hogy rávegye őket bűnösségük beismerésére. Ekképp létrehozta a beismerés Európáját, de ezeket a beismerő vallomásokat hamarosan már kínzásokkal csikarták

ki az emberekből. A kora középkor nemigen élt a kínzás eszközeivel, amelyet az ókorban is csak a rabszolgákkal szemben alkalmaztak. Az inkvizíció azonban újra elővette, hogy világi férfiakat és nőket sújtson vele. Ez az egyik leggyalázatosabb oldala a Robert I. Moore által említett „üldöztetések Európájának”.

Az inkvizíció sok embert máglyahalálra ítelt, noha az áldozatok tényleges számát nem lehet megállapítani. Az inkvizíció bíróságai által elítéltek kivégzését a világi hatalom hajtotta végre. Társadalmi tekintetben a katharizmus főleg a nemességben, a városokban, valamint a takácsok és más kézművesek között talált hívekre. A kegyetlen megtorlás következtében a mozgalom a XIII. század második felére mindössze néhány hegyi közösségre redukálódott: ilyenek voltak a mai Ariège megyében található Montaillou falvának lakói, akikről Emmanuel Le Roy Ladurie írt példaértékű könyvet.

A zsidók üldözése

Az egyház és a keresztény fejedelmek által üldözöttek második csoportját a zsidók alkották. A zsidók jelenléte sokáig nem zavarta különösebben a keresztényeket: a X. század előtt csak kevés zsidó közösség működött a nyugati világban. Ezek főleg kereskedőkből álltak, akik más keletiekkel (libanoniak, szíriaiak, stb.) együtt biztosították a kereszténység és a Kelet közötti csekély áruforgalom lebonyolítását. Időközben azonban az egyház kidolgozza a zsidókhoz való viszony elméletét és gyakorlatát. Kivételt képez a spanyolországi vizigót királyság, ahol az uralkodók és a püspökök könyörtelen antijudaista törvényeket vezetnek be: Léon Poliakov szerint ekkor született meg az európai antiszemitizmus. De azután a mohamedánok meghódították az Ibériai-félsziget legnagyobb részét, és viszonylagos türelmet tanúsítottak mind a zsidók, mind a keresztények iránt.

Nagy Károly és utódai nem üldözték a zsidókat, jóllehet Agobard lyoni érsek heves támadásokat indított ellenük. A keresztények Szent Ágoston nyomán a LIX. zsoltárban megfogalmazott elvet alkalmazták a zsidókkal szemben:

Ne öld meg őket, hogy népem meg ne felejtkezzék; bujdosókká tedd őket a te hatalmaddal, és alázd meg őket [...]

Ekképp álszent módon keveredett egymással a türelmi, sőt a védelmi szándék – ám ennek igazolásául az szolgált, hogy a zsidók alkották a kereszténység előtti idők élő emlékezetét –, valamint a kirekesztésükre és meghódoltatásukra irányuló törekvés. Amikor a hűbéri berendezkedés gyökeret vert a keresztény világban, a zsidók státusza a szolgákéval lett azonos. E jogállásuk alapján kerültek a zsidók a hűbérurak, és elsősorban a keresztény fejedelmek hatalma alá. E hatalmasságok hol türelmet tanúsítottak irántuk és gondoskodtak védelmükről, hol üldözték őket. Ez elmondható a pápák, a császárok és egyes királyok magatartásáról, így franciaországi IX. (Szent) Lajosról, aki győlölte ugyan őket, de mintegy „külső püspöküknek” tekintette magát.

A keresztény irodalomhoz hasonlóan a középkori zsidó irodalomban is központi helyet foglal el Nagy Károly legendás személyisége. Az ezredforduló körül mintegy négyezer zsidó él német földön, de a XI. század végén, az első keresztes hadjárat előestéjén már közel húszczerre emelkedett a számuk. A keresztény fejedelmek olykor maguk fordultak zsidókhoz bizonyos gazdasági szakfeladatok ellátása érdekében, amelyeket nem tudtak kellőképp hozzáértő keresztényekre bízni. A keresztény világban az ezredforduló után beköszöntő gazdasági fellendülés tehát a zsidók számának növekedését eredményezte, ami viszont nem sokkal később üldöztetésükhöz vezetett. De a XI. században zsidók és keresztények többnyire még békében éltek egymás mellett. A keresztények szemében a zsidók voltak az egyedüliek, akik rajtuk kívül „törvényes vallást” gyakoroltak (még ha ez a kifejezés nem is létezett akkoriban), míg a mohamedánokat pogányoknak tekintették. A tudós klerikusok olykor rabbikkal folytattak eszmecseréket a *Szentírás* értelmezéséről. A zsidók nem csak zsinagógákat, hanem iskolákat is építhettek maguknak. Az első keresztes hadjáratral viszont alapvető fordulat következett be.

A X. század folyamán Jeruzsálem egyre erősebben foglalkoztatta a keresztényeket. Jeruzsálem felszabadításának eszméje volt az egyik legfontosabb ösztönzője a Clunyből jött II. Orbán pápa által 1095-ben Clermont-ban meghirdetett keresztes hadjáratnak,

amely a város 1099-es elfoglalásával, majd a mohamedán lakosság lemészárolásával zárult. Jeruzsálem felszabadításának gondolata, valamint a zsidók áldozataként kínhalált halt Krisztus emléke óriási zsidóellenes gyűlölet- és erőszakhullámot keltettek – annál is inkább, mert a XI. század végén élő keresztényeknek téves képzeik voltak a történelmi időről, és azt hitték, Krisztus halála saját korukban következett be. Vagyis a Megváltó hóhérain akartak bosszút állni. Miközben a hatalmasságok és a gazdagok tengeri úton, Marseille-ben vagy Genovában bérelt hajókon igyekeztek eljutni a Szentföldre, a szegény, nincstelen keresztesek tömegei, akik többnyire Remete Péter és más fanatikus prédikátorok hívó szavára indultak útnak, Közép-Európán átvonulva jutottak el a Közel-Keletre. Számos zsidó közösség akadt útjukba, amelyek tagjait, ha tehették, könyörtelenül lemészárolták. Ez volt az európai pogromok első nagy hulláma.

A XII. és a XIII. századi zsidóüldözéseknek más indíttatásai is voltak. Két mítosz terjedt el ekkoriban. Egyfelől hitelt adtak a rituális gyilkosságokról szóló szóbeszédeknek, miszerint a zsidók keresztény ifjakat ölnek le, hogy vérüket felhasználják szertartásaikon. Ezek a híresztelések azután majdnem mindig pogromokhoz vezettek. A jelek szerint az első ilyen vád 1144-ben Norwichban fogalmazódott meg. A XII. század második, és a XIII. század első felében többször elhangzott még ez a vád Angliában, és a mézárhlások sem maradtak el. Ez történt 1255-ben Lincolnban is, ahol a helybeliek állítása szerint a zsidók kínozták halálra az egyik akkoriban meghalt kisfiút; a város zsidóit Londonba hajtották, ahol tizenkilencet fölakasztottak közülük, s csak a király fivére, Cornwalli Róbert közbeavatkozásának köszönhető, hogy a többi kilencven nem jutott erre a sorsra.

A vádak, kivégzések és mézárhlások a kontinensen is elterjedtek. Szent Lajos uralkodása (1226–1270) alatt azonban nem került sor pogromra francia földön. Egy másik híresztelés is napvilágot látott ebben az időszakban: a keresztények újabb okot találtak a zsidók üldözésére, amikor azzal vádolták őket, hogy megszenteltelenítik, bemocskolják a megszentelt ostyákat. E vád megfogalmazására az oltáriszentség kultuszának terjedésével egy időben kerül sor (1264-ben vezették be Úrnapja ünnepét).

A zsidók üldözése gyakran az országból való tömeges kiűzésük-

kel végződött. Ez történt 1290-ben Angliában, vagy 1306-ban Franciaországban. Ám a zsidók később lassan visszaszivárognak Franciaországba, ezért 1394-ben végleg kitiltják őket az országból. Az új üldöztetési hullám a XIV. században bekövetkező súlyos csapások nyomán indul útjára. 1321-ben a leprásokkal együtt azzal vádolják őket, hogy megmérgezik a kutakat. Pogrom pogromot követ ekkor. Ennél is súlyosabb következményekkel járt az 1348–1350-es pestisjárvány, amelynek okozóit – elsősorban Németországban – a zsidókban látták: a keresztény Európa egyre inkább a fertőzések terjesztőinek tekintette őket.

A zsidók elszigetelése egyre szigorúbb formákat öltött a XII–XIII. században, minek folytán kiszolgáltatottságuk is növekedett. Nem rendelkezhetek földtulajdonnal, és a földművelés mellett a legtöbb mesterség űzése is tilos volt számukra. A száműzetés az Ibériai-félszigeten, Granada, az utolsó spanyolországi mohamedán királyság 1492-es felszámolása után érintette a legnagyobb zsidó tömegeket. A Katolikus Királyok minden más keresztény uralkodónál eltökéltebben ügyeltek országaikban a vér tisztaságára (*Limpieza del sangre*). Később azokban az országokban – így a pápai államokban és Németország közvetlenül a császár által birtokolt területein –, ahonnan nem tiltották ki őket, elrendelték gettókba zárásukat: ezzel az intézkedéssel nemcsak védelmüket, hanem fogva tartásukat is megvalósították.

A rengeteg tilalom közepette a zsidók megtartották pénzkölcsönző szerepüket, de csak a mindennapi családi szükségletek fedezésére folyósíthattak kisebb összegeket. Az egyház és az uralkodók uzsorásokként üldözték őket, de kiváltották mindazon keresztények gyűlöletét is, akik nem tudtak meglenni anyagi segítségük nélkül. Ugyanakkor rendkívül járatosak voltak az orvostudományban, ami miatt a hatalmasságok és a gazdagok gyakran igénybe vették őket. A pápák és a keresztény uralkodók (köztük maga Szent Lajos is) általában zsidó orvosokat alkalmaztak.

Az üldöztetések Európájában kétségtől a zsidóellenes megnyilvánulások öltötték a legtartósabb és a leggyalázatosabb formákat. Nem szívesen hivatkozom itt rasszizmusra, mert ez a szó magában hordozza a faj fogalmát, és különböző áltudományos állítások is tapadnak hozzá. A középkorban nem beszélhetünk fajüldözésről. A keresztények zsidóellenes érzületei alap-

vetően vallási indíttatásúak voltak ugyan, csakhogy a középkorban a vallás volt minden (olyannyira, hogy a szóban forgó fogalom csak a XVIII. században alakult ki), ezért az „antijudaizmus” szó nem elegendő magatartásuk jellemzésére. A középkor keresztény társadalma elvetette az európai antiszemitizmus csíráit.

A szodómia

Az üldözöttek és kirekesztettek harmadik csoportja a homoszexuálisoké. A kereszténység magáévá tette a homoszexualitást szigorúan elítélő *Ótestamentum* tabuját, s Szodoma lakosainak bűnét szexuális eltévelyedésnek tekintette. Ám a jelek szerint a szodómia viszonylagos türelmet élvezett, elsősorban szerzetesi körökben. A XII. századot ugyan „Ganümedész koraként” emlegették, de a reformok szele a szodomitákat is érintette, annál is inkább, mivel a természet fogalmának módosulásával a szexuális bűnök elbírálása súlyosbodott: immár a természet ellen elkövetett bűnnek tekintették őket, és a homoszexualitást az elítélés mellett hallgatás is sújtotta („kimondhatatlan bűn” lett belőle). Gyakran gyanúsították szodómiával azokat a férfiakat (a leszbikuságról kevés szó esik ebben az időben), akiknek rossz hírért akarták kelteni, és akikre a legkeményebb büntetéseket (így a halálbüntetést) kívánták mérni. Ekképp homoszexualitással vádolták a mohamedánokat, vagy később a templomos rend szerzetes-katonáit: a rendet felszámolták, nagymesterét, Jacques de Molay-t pedig több társával együtt a XIV. század elején máglyahalálra ítélték. Ugyanakkor a hatalmasságoknak többnyire elnéztek a szodómiát: ezt láthatjuk három, vagy inkább két angol király esetében: arra ugyanis nincs bizonyíték, hogy Oroszlánszívű Richárd ténylegesen homoszexuális lett volna. Mindenesetre Veresarcú Vilmost (1087–1100) és főleg II. Edwardot (1307–1327) illetően nincs helye vitának; utóbbit egyébként letaszították trónjáról, majd kegyencével együtt megölték.

A XIII. század közepétől a szodómiát más devianciákkal együtt az inkvizíció hatáskörébe utalták, és számos homoszexuális mág-

lyán fejezte be életét. De hellyel-közzel türelmet is tanúsítottak irántuk, mindenekelőtt a XV. századi Itáliában, és elsősorban Firenzében.

A lepra kétarcúsága

Talán meglepő, hogy az üldözöttek és kirekesztettek köre a XII. században egy újabb csoporttal, a leprásokkal bővül. A középkori keresztények kettős magatartást tanúsítottak a leprásokkal szemben. A leprásnak adott krisztusi csók képe ott él a lelkekben, és a legnagyobb szentek közül többen azzal is tiszteletet vívtak ki maguknak, hogy Krisztust követve enni adtak a leprásoknak, sőt olykor megcsókolták az orcájukat. A leghíresebb közülük Assisi Szent Ferenc, de Szent Lajos francia király is ott található a sorukban. A lepra egyébként csak a IV. században jelent meg a nyugati világban. A leprásokat egyfelől felebaráti szeretet és könyörületesség fogadja, másfelől viszont fizikai és erkölcsi iszonyt váltanak ki. Ebben a társadalomban ugyanis a test a lélek képe, s ekképp a lepra a bűn jele lesz. A leprás visszataszító alakként tűnik föl az udvari irodalomban: gondoljuk csak arra a szörnyű epizódra, amikor Izolda leprások közé érkezik. Azt tartják, hogy a leprások a bűn testet öltött gyermekei: olyan szülők nászából fogantak, akik nem tartották be a szexuális érintkezésre bizonyos időszakokban vonatkozó tilalmakat. Velük szemben nyilvánul meg a legteljesebben a Michel Foucault emlegette „nagy elzárás”. A XII. századtól egyre inkább lepratelepeken zárják el őket, amelyek névlegesen kórházak, a gyakorlatban azonban a városokon kívül kialakított börtönök. Ezek a telepek a védőszentjükké lett Magdolna nevét viselik, és a leprások csak ritkán hagyhatják el őket; ilyenkor kereplőt kell rázniuk, hogy az egészséges keresztények kitérjenek útjukból. A lepra a középkori Európa tipikus, jelképes tartalmakat hordozó betegsége, amelyet emblematisztikus félelem vesz körül. A leprásoktól való rettegés a XIV. század elején öltötte a legnagyobb méreteket, amikor kútmérgezéssel vá-

dolták őket. A lepra ezután hamarosan eltűnt a nyugati világból, és a szimbolikus üzenetű betegségek élén hamarosan a pestis váltotta fel.

Elszabadul az ördög

Mindezek a fertőző lények olyan ellentársadalmat alkotnak, amely folyamatos veszélyt jelent a jó és hűséges keresztények lelki tisztaságára és üdvözlésére. Közös vezérük is van Sátán személyében, aki vagy a szó szoros értelmében beléjük költözik, vagy csak engedelmességre szorítja őket. Az ördög a kereszténységgel jelent meg Európában, hogy azután uralma alá hajtsa a görög-római pogányságból vagy a különböző népi hiedelmekből itt maradt démonok sokaságát. De valójában csak a XI. században veszi át a Rossz hadoszlopainak főparancsnokságát: ekkortól táncolnak az ő zenéjére azok, akikre kárhozat vár. Nem minden férfi és nő enged csábításának, de mindnyájuknak szembe kell nézniük fenyegetéseivel és kísértéseivel. Az egységes keresztény világ egységes hatalommal ruházza föl „az emberi faj ellenségét”. Egyik fegyvere az eretnekség, amellyel az egyház az inkvizíciót állítja szembe. De még sokáig nem távozik a színről, és ártó művének sem szakad vége. Megszületett az ördög Európája.

A hűbéri Európa peremvidékei

A XII. század végén a hűbéri intézmények apróbb különbségekkel mindenhol megszilárdultak a keresztény világban. Érdekes megjegyeznünk, hogy olyan sajátos peremvidéki hűbéri berendezkedések is kialakultak, amelyek többé-kevésbé megőrizték végvidéki jellegüket, miközben továbbra is komoly szerepet játszottak a keresztény világban. Ezt mondhatjuk el Írországról,

amely a kora középkorban a kereszténység és a civilizáció egyik fellegvára volt, és amely most is vitathatatlanul őrzi keresztény jellegét, noha földjén tovább él, sőt virágzik a gael kultúra, olyannyira, hogy nagy hatással van a walesiekre és az angolokra is. Utóbbiak megvetik ugyan az általuk barbár keresztényeknek tartott íreket, de hiába próbálják meghódítani és kifosztani őket. Írország Európában található.

Bretagne helyzete hasonló Írországhoz, egyszersmind azonban különbözik is tőle. A IV. századtól szállták meg a brit szigetekről érkező bretonok, akik azután a középkor folyamán jelentős autonómiát élveztek: a félsziget a Karoling-korban királyságot, a Capeting-korban hercegséget alkotott. A breton hercegek bonyolult egyensúlyozó politikát folytatnak a franciák és az angolok között. Bretagne hercege elnyeri a „Franciaország pairje” bizonytalan jelentésű címet, és a XV. században a tényleges függetlenség útjára tereli a hercegséget. Ugyanakkor Bretagne kihasználja földrajzi helyzetét és jelentős hajóparkot épít ki, rengeteg tengerésszel és kereskedővel.

Ha a kelta tájakról a Földközi-tenger felé vesszük utunkat, azt látjuk, hogy a XII. század utolsó éveitől mind az Ibériai-félsziget, mind Szicília és Észak-Itália számára döntő változásokat hoznak. Spanyolországban egyre gyorsabb ütemben halad előre a *reconquista* hadjárata, és 1085-ben jelentős állomáshoz érkezik, midőn Kasztíliai és Leóni VI. Alfonz beveszi Toledót, ezt a páratlan kisugárzású várost, ahol nagyszámú keresztény, mohamedán és zsidó tudós dolgozik együtt görög, héber és arab szövegek fordításán, s amely ekképp a keresztény Európa szellemi felemelkedésének egyik központja lesz. Szicíliában és Dél-Itáliában a normann királyt német uralkodók (1194-ben VI. Henrik, majd 1198-ban II. Frigyes) váltják föl, aminek következtében megnő a régió súlya a keresztény világon belül, miközben Palermo többkultúrájú fővárosként egyedülálló szerepet játszik a kontinensen.

Közép- és Észak-Európa felé fordulva mindenekelőtt a Horvátország területével gazdagodott keresztény magyar királyság megszilárdulását tapasztaljuk. III. Béla király (1172–1196) jó viszonyt tart fenn Bizánccal, miközben megszilárdítja a keleti országhatárokat a nomád népek betöréseivel szemben, és VII. Lajos francia király egyik leányával kötött második házassága révén szoro-

sabbra fűzi kapcsolatait a latin kereszténységgel is. Csehország és Lengyelország is nagy jövőre hivatott fejedelemségként, illetve királyságként jelenik meg ekkor. A Przemysl-ház hercegei a császár támogatását élvezve apátságok alapításával és morvaországi apanázsok létesítésével teszik mindenki számára érzékelhetővé hatalmukat. Lengyelországban a Piaszt-monarchia anyagi bázisául szolgáló falvak szervezett gazdasági fellendítésének köszönhetően III. Ferdeszájú Boleszláv (1086–1138) megszilárdította hatalmát, majd leigázta Pomerániát. Boleszláv püspökségeket alapított Włocławekben, Lubuszban és Wolinben, és támogatta a Benedek-rendi és a premontrei szerzeteseket is. Ám végrendeletében felosztotta Lengyelország tartományait fiai között, és ezzel megkezdődött a lengyel monarchia hanyatlása.

Egyes történészek szerint a Szovjetunió összeomlása után most a középkori Közép-Európa támadt új életre 1989-ben. Ez Klaniczay Gábor magyar történész álláspontja is, aki középkortudományi tanszéket szervezett az új budapesti Közép-Európai Egyetemen. Klaniczay összehasonlító vizsgálatot folytatott a középkori latin, görög, szláv és keleti kereszténységek történelméről, miközben figyelemmel kísérte az európai civilizáció fokozatos térhódítását a szóban forgó térségekben. Olyan mai Közép-Európa képe alakult ki előtte, amely középkori elődjéhez hasonlóan nyugati minta szerint szerveződő, nyitott, szerteágazó tevékenységeket folytató, kreatív laboratórium egy határtalan keleti világ számára – a történész kifejezésével valódi európai „utópia”.

Északon Skandinávia követelt magának egyre nagyobb szerepet a keresztény világban. Izlandon a XII. század végén kezdik írásba foglalni a sagákat, ezeket az oly eredeti elbeszélő műveket, amelyek a középkori keresztény irodalom legszebb hajtásai közé számítanak majd.

A politikai és államigazgatási stabilitás viszont nem valósul meg a középkori Skandináviában. Dánia, Norvégia és Svédország nemigen mutatnak még egymástól élesen elváló arculatot, sőt a dánok a XI. század elején rövid ideig Anglia fölött is uralkodnak, miközben a két másik skandináv királyságot és Izlandot is igyekeznek leigázni.

A vallási központ szerepét kezdetben a lundi, akkoriban még dán érsekség töltötte be, amely 1103–1104-től az egész skandináv

kereszténység élén állt. 1152-ben viszont a norvégiai Nidarosban (Trondheim) is érsekséget alapítottak. Norvégia a Valdemárok uralkodása (1157–1241) alatt éli meg legdicsőségesebb évtizedeit. Svédországban Uppsala válik 1163–1164-ben érseki székhelyé, és a ciszterek révén a szerzetesség is megjelenik az országban. A politikai helyzet azonban egyre bizonytalanabbá válik: 1156 és 1210 között öt király hal erőszakos halált. Ugyanakkor a harművészet átalakulásával (a nehézlovasság és a várak döntő szerepével) valódi nemesség alakul ki és válik uralkodó osztállyá. A kereszténység fölvételével – és a latin nyelv ismeretével – megnyílik az út a magasabb kultúra felé, amelyet a skandináv ifjak külföldi iskolákban, a németországi Hildesheimben, az angliai Oxfordban és elsősorban Párizsban sajátítanak el. Ám Skandinávia még so-
káiig Európa archaikus peremvidékének számít.

Európa keresztes hadjáratra indul

A XI–XIII. században egy látványos, a történelemtkönyvekben mind a mai napig fontos helyet elfoglaló fejlemény dűlja föl a keresztény Európa életét: a keresztes hadjáratok. Ez a nem a középkorból származó, csak a XV. század végén fölaltat terminus (igaz, a „keresztes”, a „keresztes vitéz” kifejezés már a XII. században megjelent) azokat a hadműveleteket jelöli, amelyeket a keresztények Palesztinában folytattak Krisztus jeruzsálemi nyug-helye, a Szent Sír, valamint a kereszténység szűlőföldjének tekintett területek elfoglalása érdekében. A középkori keresztények szemében a *Reconquistához* hasonlóan a keresztes hadjáratok e földek *visszahódítását* szolgálták a mohamedánoktól. Jeruzsálem ugyanis a római uralom alól előbb Bizánc fennhatósága alá került (és csak ebben az időszakban állt keresztény uralom alatt), majd a mohamedánok foglalták el. Ám a kereszténység szent helyein sohasem alakult ki keresztény politikai államalakulat, ráadásul itt volt a judaizmus fellegrára is (igaz, a római hódítás következtében a zsidóság szétszóródott, és csak kevesen maradtak közülük a városban), sőt később az iszlámé is (Mohamed

a Mórija-hegy tetején található Sziklatömről szállt föl a paradicsomba). Láttuk, hogy Jeruzsálem hamar a legfontosabb zarándokhellyé vált a nyugati keresztények számára. A XI. századtól viszont már más céllal indultak a Szentföldre, amit a törököknek a térségben való megjelenésével szoktak magyarázni. De nem ez volt a leglényegesebb indíték. A keresztes hadjáratok vallási és ideológiai összetevői két hosszú távú történelmi folyamat találkozási pontján jelennek meg.

Az egyik – a kettő közül kétségkívül a fontosabb – változás abban állt, hogy a kereszténység egyre inkább katonai jelleget öltött. Az evangéliumi kereszténység pacifizmus volt, amely eltökéltelen elutasította a háborút, maga Jézus sem egyszerűen békeszerető, hanem békehirdető magatartást prédikált. A római császárok többek között azért üldözték a keresztényeket, mert azok megtagadták a katonai szolgálatot. A keresztények ugyanis nem csak a császárnak teendő esküt utasították el, hanem a vérontást is. Álláspontjuk a IV. század végén, a birodalom kereszténnyé válásával kezdett megváltozni: ettől fogva a hamarosan egytől egyig kereszténnyé lett alattvalóknak a keresztény birodalom védelmét kell szolgálniuk. Azonban a háborútól való idegenkedés sokáig kísérte még a kereszténységet. A fegyverviselés és az ezzel járó vérontás azután is tilos volt a püspökök és általában a klerikusok számára, hogy a háborúban való részvételre vonatkozó felfogás megváltozott. Csak igen ritkán akadtak kivételek. Egyedül azok az egyház által dicsőített katonai rendek mentesültek a tilalom alól, amelyek a szent helyek védelmére jöttek létre, valamint azok a szerzetes-katonákból álló csapatok, amelyek a XII. századtól magában a nyugati világban folytattak harcokat, így például az Ibériai-félszigeten, vagy – mint a teuton lovagok – Poroszországban és Litvániában. A legfontosabb változást azonban az igazságos háború eszméjének megjelenése jelentette, amelynek alapjait még Szent Ágoston dolgozta ki. Ezt a háborút nem egy helyi hatalmasság kezdeményezésére vívták, hanem egy legfelső hatalommal felruházott személyiség irányításával: ilyen volt a keresztény császár, és ilyenek lesznek majd a középkori fejedelmek és királyok. Egyébként a háború nem lehetett támadó jellegű: a kereszténység következetesen elutasította a megelőző háború gondolatát, a keresztények mindig csak valamilyen

támadással vagy igazságtalansággal szemben ragadhattak fegyvert. A háború nem szolgálhatta a hódítást vagy a zsákmányszerzést, a katonáknak ügyelniük kellett a fegyvertelenek (nők, gyermekek, szerzetesek, kereskedők stb.) sértetlenségére. A keresztények számára mindenekelőtt a pogányok, illetve a pogányokhoz sorolt mohamedánok elleni háború számított igazságosnak.

De még valaminek meg kellett változnia ahhoz, hogy az igazságos háború szent háborúvá alakuljon. A kiindulópontot az a történelmi tény jelentette, hogy a pápaságnak korábban katonai szövetségesekre volt szüksége: ilyenek voltak a frankok, akik Nagy Károly idejében a longobárdokkal, a XI. században pedig a szicíliai normannokkal szemben nyújtottak védelmet. Emellett a pápaság igyekezett szent háborúnak nyilvánítani azoknak a keresztény népeknek a harcát, amelyek szembeszegültek a Róma ellen irányuló császári támadásokkal. Azonban, mint Paul Alphandéry és Alphonse Dupront rámutattak, Jeruzsálem gondolata egyre inkább tűzbe hozta a XI. századi keresztényeket. Különböző okok és szándékok bonyolult együttese vezetett ahhoz, hogy a XI. század végén megjelent a keresztes háború eszméje. Hatalmas demográfiai és gazdasági fellendülés következett be a keresztény világban, és – mint Georges Dubytól megtudhattuk – a lélekszám növekedése folytán egyre nőtt azoknak a lovagi családokból származó ifjaknak a száma, akiknek se földjük, se feleségük nem volt. Ugyanakkor a jelentősen meggazdagodott nemességnek módja nyílt jobb fegyverzet beszerzésére és nagy-szabású katonai expedíciók indítására.

Eközben folytatódott a háborúnak a barbárok megtérítésével elkezdődött keresztényesítése: a megkeresztelt kard immár az egyház áldásával csaphatott le az ellenségre. Paradox módon a keresztes háború nagyrészt az ezredforduló táján kibontakozott békemozgalmakból jött létre: az igazságos háború az igazságosság és a béke helyreállítását szolgálta az egyház szemében, amely ugyanakkor igyekezett úrrá lenni a lovagi társadalom erőszakosságán. A döntő szerepet a pápaság játszotta, amely egyszerre több célt is el akart érni azzal, hogy a kereszténység harci erejét a mohamedánok ellen fordítja. A keresztes háború kétségkívül a Jeruzsálem és Krisztus személye iránt egyre erőteljesebben megnyilvánuló kultusz eredménye is. Egyúttal lehetőséget kínált

arra, hogy a pápaság a fiatalok kielégítetlen harci késztetését a hitetlenek ellen fordítsa, miközben önmagát az egész keresztény világ fölé helyezi, lévén, hogy ennek az egyszerre vallási és politikai megfontolásokból vívott háborúnak a vezetése a legfőbb vallási vezetőt illette meg, és a pápa természetszerűen erre a szerepre pályázott. S az sem volt véletlen, hogy a keresztes hadjáratot meghirdető II. Orbán clunyi szerzetes volt: ez a háború jól szolgálhatta a clunyi szerzetesközösség törekvéseit, amely saját képére szeretne volna formálni az egész keresztény világot.

A pápaság kezdeményezésére megjelent tehát a szent háború gondolata, amelyet a keresztesek mellén viselt kereszt alakú szövetdarab jelképezett. Ekképp a keresztény Európa valójában utánozta az iszlámot, amely kezdettől, a Korán megjelenésétől a szent háborút, a *dzsihad*-ot tette meg a hívek egyik legfontosabb kötelességének.

Nem szándékozom itt bemutatni a keresztes háborúk részletes történetét. Az első hadjárat Jeruzsálem 1099-es bevételével és a mohamedánok borzalmas lemészárlásával végződött. Keresztény államok jöttek létre Palesztinában, melyek közül a legjelentősebb a jeruzsálemi latin királyság volt.

Miután 1144-ben a mohamedánok elfoglalták Edesszát, Szent Bernát meghirdette a második keresztes hadjáratot, amelyet III. Konrád császár és VII. Lajos francia király vezetett. A vállalkozás kudarccal végződött. 1187-ben Szaladin kurd szultán hatalmas mohamedán sereg élén Hattinnál szétverte a jeruzsálemi király hadát, majd elfoglalta a várost, sőt Tyr kivételével az egész országot. A harmadik keresztes hadjárat során Barbarossa Frigyes szárazföldi utat választott, és balszerencsés körülmények között belefutott egy anatóliai folyóba. Oroszlánszívű Richárd angol és Fülöp Ágost francia király viszont hajóra szálltak, és ők meg is érkeztek a helyszínre. Ám kudarcot vallottak, és Jeruzsálem mindörökké elveszett a keresztények számára.

A XIII. században már erősen megcsappant a keresztes háború iránti lelkesedés. II. Frigyes császár a hatodik hadjáratot (1228–1229) a mohamedánokkal kötött egyezményrel zárta le, amit az európaiak többsége szégyenletesnek tartott. A nem annyira hódító, mint inkább térítő szándékú keresztes hadjárat anakronisztikus ábrándja sugalmazta IX. Lajos (Szent Lajos) francia király

szerencsétlenül végződött egyiptomi és palesztinai (1248–1253), illetve észak-afrikai expedícióját (utóbbi 1270-ben a király halálával végződött Karthágó falainál). Nem sokkal később Tripoli (1289), Akkon és Tyr (1291) elestével az utolsó szentföldi keresztény helyőrségek is mohamedán kézre kerültek.

Mindazonáltal a kereszties hadjárat eszméje egészen a XV. századig elevenen élt egyes uralkodók és az egyszerű keresztények gondolatvilágában. 1453-ban viszont a törökök elfoglalták Konstantinápolyt, és létrejött az oszmán birodalom, aminek következtében gyökeresen új helyzet állt elő a keresztények Jeruzsálemhez fűződő viszonyában. De, mint Alphonse Dupront rámutat, Jeruzsálem mítosza átalakulva tovább élt, olyannyira, hogy az amerikaiak és a mohamedán fundamentalisták merőben más természetű konfliktusa kapcsán szerencsétlen módon egyesek napjainkban ismét felmelegítik a kereszties háború gondolatát.

A kereszties hadjáratok tágas történelmi perspektívában tekintett mérlegét sokféleképpen vonták meg. A nyugati történészek egészen a legutóbbi időkig az egyesült Európa csíráit és a középkori nyugati világ életterejének kifejeződését látták ezekben a vállalkozásokban. Ez a felfogás azonban egyre inkább háttérbe szorul. Jean Flori kitűnően világított rá „a kereszties hadjáratok ellentmondásaira”.

Első ellentmondás:

Ezeket a háborúkat keresztények indítják egy eredetileg békehirdető vallás nevében mohamedánok ellen, akiknek a vallása viszont már kezdettől beillesztette tanai közé a *dzsihádot*, jöllehet az általuk meghódított területeken élő népek viszonylag széles körű türelmet élvezhettek.

Második ellentmondás:

A kereszties hadjáratok a keresztények lakta területek felszabadításáért folytatott háborús erőfeszítések csúcspontját jelzik. A háború a spanyolországi hadműveletek során ölti először magára a szent háború vonásait, és ez a jellege tovább erősödik, midőn Jeruzsálemnek és Krisztus sírjának elfoglalása lesz a cél. A hódítás nyugaton teljes sikerrel jár, a Közel-Keleten viszont kudarcra végződik, ráadásul kiváltja a mohamedánok ellentámadását, akik 1453-ban elfoglalják Konstantinápolyt, és ettől kezdve az oszmán birodalom folyamatos veszélyt jelent Kelet-Európára.

Harmadik ellentmondás:

A keresztes háborúnak eredetileg az volt a célja, hogy megsegítse a kereszténység szülőföldjén élő keresztényeket, és visszahódítsa a Bizánci Császárság számára a mohamedánok által megszállt területeket. Mindez a két egyház egyesülését lett volna hivatott előkészíteni. A valóságban azonban a keresztes hadjáratok elmélyítették és véglegessé tették a nyugati és a keleti kereszténység közötti szakadékokat.

Negyedik ellentmondás:

II. Orbán Palesztina felszabadításáért indított expedícióként és a Szent Sírhoz tartó zarándoklatként hirdette meg a keresztes hadjáratot. Azonban az egyház, pontosabban a pápaság hamarosan eltérítette a háborút eredeti céljától, és a keresztény seregeket saját külső és belső ellenségei (eretnekek, szakadérok, politikai riválisok) ellen vívott harcainak szolgálatába állította.

Nézetem szerint a keresztes háborúk nem pusztán megmérgezték a viszonyt a keresztény Európa és az iszlám, illetve Bizánc között. Napjainkban a mohamedánok, akik pedig szent háborúk tekintetében semmit sem róhatnak föl a keresztényeknek, történelmi sérelemként vágják utóbbiak fejéhez az egykori keresztes hadjáratokat. Ugyanakkor úgy vélem, a keresztes hadjáratok az európai kereszténység egyik illúziójának szertefoszlását jelzik, amelynek engedve Jeruzsálemet kívánták megtenni a kereszténység fővárosának. Ebből a szempontból a keresztes háborúk kudarcra kedvezően szolgálta Európa egységét, hiszen hosszú időre mintegy szentesítette Európa és a keresztény világ egybeesését. Ami pedig Bizáncot illeti, kétségtelen, hogy a keresztes háborúk kiszélesítették a szakadékokat Nyugat-Európa és Kelet-Európa, a latin Európa és a görög Európa között, különösen azután, hogy 1204-ben a Palesztinába tartó negyedik hadjárat résztvevőit eltérítették úticéljuktól, hogy Konstantinápoly elfoglalásával és kifosztásával rövid életű latin császárságot hozzanak létre. És az is tény, hogy a keresztes hadjáratok káros következményekkel jártak Európa, a nyugati világ számára is. Nem a keresztény államok egységét segítették elő, hanem éppen ellenkezőleg: kiélezték a köztük folyó vetélkedést, amit Franciaország és Anglia viszálya is érzékeltet. De az is világos, hogy a jövőt előkészítő erők, az itáliai és a katalán kereskedők nemigen vesznek részt a fegyveres ex-

pedíciókban, hanem e hadjáratok nyomán, illetve azoktól függetlenül igyekeznek gazdasági előnyökhöz jutni a Keleten. Ugyanakkor a keresztes háborúk az európai lélekszám csökkenéséhez és a gazdasági erőforrások elapadásához vezettek. Valamikor azt írtam, hogy a sárgabarack volt a keresztes háborúk egyedüli hozadéka a nyugati világ számára. Ma sem gondolom másképpen.

A keresztes háború mint az európai gyarmatosítás kezdete?

Még egy fontos kérdést kell felvetnünk az általunk vizsgált széles történelmi távlatban. Vajon a XVI. században már egyértelműen megkezdődő európai gyarmatosítás első megnyilvánulásait kell látnunk a keresztes hadjáratok során létrehozott közel-keleti latin államokban, így a jeruzsálemi latin királyságban? Számos kitűnő történész osztja ezt a nézetet, köztük az izraeli Josuah Prawer. Én viszont más véleményen vagyok. A palesztinai latin államok csak nagyon kis mértékben tekinthetők gazdasági célokat vagy betelepítést szolgáló kolóniáknak. A földközi-tengeri keresztény városok nem a keresztes háborúk révén tettek szert gazdasági erejükre, hanem többnyire azért, hogy viszonylag békés módszerekkel rátették a kezüket a bizánciak és a mohamedánok erőforrásaira. A keresztények csekély számban vándoroltak ki a Közel-Keletre. Miközben a modern gyarmatosítás korában gyakran meglazultak, és olykor el is szakadtak a gyarmatokat az anyaországhoz fűző kötelékek, a szentföldi államok és az európai keresztény államok között sohasem léteztek ilyen jellegű kapcsolatok. A keresztes hadjáratok idején létrehozott rövid életű államalakulatok középkori képződmények voltak.

V. A VÁROSOK ÉS AZ EGYETEMEK „SZÉPSÉGES EURÓPÁJA” (XIII. SZÁZAD)

A XIII. századi Európa eredményei

Sokak szerint a középkori nyugati világ a XIII. században jut el fejlődése legmagasabb fokára. A tetőpontok és a hanyatlások vitatható kérdéskörétől most eltekintve le kell szögeznünk, hogy a XIII. században szilárdult meg a keresztény világnak az előző századokban kibontakozott személyisége és ereje. És ekkor alakul ki az is, amit tágas történelmi perspektívában európai modellnek nevezhetünk. Tény, hogy ez a modell sikereivel és problémáival együtt európai. Az eredmények négy fő területen jelentkeznek. Az első ilyen terület a városok fellendülése. Míg a kora középkor a falusi Európa kialakulásának időszaka volt, addig a XIII. században megkezdődik a városias Európa építése. Európa mindenekelőtt városokban ölt testet. Itt megy végbe a legnagyobb arányú népességekveredés, itt jelennek meg az új intézmények, itt alakulnak ki a gazdasági és a szellemi élet gócpontjai. A második fontos eredmény a kereskedelem föltámadása és a kereskedők növekvő szerepe, ami egyébként egy sereg, a pénzhasználat térnyerésével összefüggő problémát hív életre a gazdaságban és a társadalom életében. A harmadik terület a tudás területe, ahol az előrelépés a nagyjából a mai elemi és középfokú tanintézeteknek megfelelő városi iskolák alapításával egyre több keresztényt érint. Az iskolák száma eltéréseket mutat az egyes régiók és városok szerint, de sok helyütt a városi gyermekek legalább hatvan százaléka látogatja őket, miközben egyes városokban – így például Reimsben – a lányok előtt is megnyílnak kapuik. Vizsgálódásunk szempontjából azonban mindenekelőtt a „felsőoktatási központoknak” nevezhető intézmények, az egyetemek gyors sikere érdemel figyelmet. Diákok seregeit vonzzák, akik gyakran híres, olykor európai tekintélyű tanárok előadásait hallgatják, és a XII. századi

stúdiumok megkoronázásaként itt alakul ki az új tudás, a skolasztika is. A negyedik – a másik három szféra fejlődését is gyakran elősegítő – terület pedig a szerzetesrendeké. Új, városi székhelyű és elsősorban a városokban munkálkodó kolduló szerzetesrendek jöttek létre, amelyek mintegy harminc év alatt óriási méretekben kiterjesztették tevékenységüket: ők alakítják az új társadalmat, midőn átformálják az általa vallott keresztény vallást.

1. A városok fellendülése: a városlakók Európája

Láthattuk, hogy a középkori város ókori elődjétől még akkor is gyökeresen különböző arculattal és főleg más szerepkörrel rendelkezik, amikor egy ókori település helyén jön létre. A középkori város csak másodlagosan tölt be katonai funkciókat: ezeket mindenekelőtt a hűbérurak várai látják el. Az ókori városok gazdasági szerepe nem mondható jelentősnek, mivel Rómát és néhány keleti várost leszámítva viszonylag kevesen éltek falaik között, s így fogyasztási központokként is jóval kisebb szerepet játszottak, mint középkori utódaik. Ugyanakkor azonban piacaikkal és vásáraikkal élénk kereskedelmi élet színterei voltak. A középkori város több központúnak mondható, de ezek közül kétségtelenül a piac a legszembeötlőbb és legfontosabb. Emellett – ez is újdonságnak számít – az ókori nagybirtokok műhelyeit fölváltó iparosműhelyek révén a középkori város a termelésből is erőteljesen kivette részét. A „Tímárok utcája”, „Posztógyártók utcája” és más, napjainkig fennmaradó elnevezések ezekre a középkori tevékenységekre utalnak. Emellett a középkori város megőrzi, sőt tovább erősíti a városias mentalitást, ami sajátos jellegének és hatalmának egyik fontos összetevője. A városnak és a falunak a civilizáció és a barbárság közötti különbségre utaló szembeállítás már a római korban is gyakori volt, de a középkorban különös hangsúlyt kapott, mivel a parasztokat akkoriban az egész keresztény világban „bugrisoknak” (*vilanus*) nevezték, s még sokáig – rabszolgaként, majd szolgaként – „nem-szabad” stá-

tusszal rendelkeztek, miközben a városlakók szabad jogállást élveztek. A középkorban keletkezett az a német közmondás, miszerint „a városi levegő szabaddá tesz” (*Stadtluft macht frei*).

A kereszténység egyébként átvette és továbbfejlesztette az Arisztotelészről és Cicerótól származó ókori városfelfogást, amely szerint nem a falak, hanem az ott lakó emberek alkotják a várost. Két nagy kisugárzású szellem, Szent Ágoston és később Sevillai Izidor jóváhagyásával ezt a felfogást teszi magáévá a középkor. Ez tükröződik a Domonkos-rendi Nagy Albert (Albertus Magnus) számos, Augsburgban a XIII. század közepén latinul és németül elmondott, figyelemre méltó szentbeszédében, amelyek mintegy a város teológiáját és spiritualitását vázolják föl: a keskeny, sötét utcák a pokolra, a tágas terek a paradicsomra utalnak. Láthatjuk tehát, hogy a XIII. századi városi mentalitás urbanisztikai látásmódot foglalt magában.

Ugyanis miközben a középkori utak korántsem voltak olyan megbízható minőségűek, mint az ókoriak, és immár csak a haladási irányt jelezték, a városok a XII. századtól egyre nagyobb gondot fordítottak a tisztaságra, utcáikat gyakran kikövezték, szabályozták a szemét és a szennyvíz eltávolítását, és olyan monumentális építményeket emeltek, amelyek nem csak a hatalmasok erejét jelképezték, hanem a szépséget is igyekeztek hirdetni. A középkorban a város volt az egyik legfontosabb színtere a szépség, méghozzá a modern szépség eszméje megjelenésének, amely más volt, mint az esztétikum korábbi háttérbe szorulásával gyakorlatilag eltűnt antik szépség. Umberto Eco mesterien tárgyalja a középkori szépségideál megjelenését, amely a városi skolasztika elméleti alapjain e monumentális épületekben ölt testet.

Roberto Lopez olasz származású amerikai történész joggal nevezi „lelkiállapotnak” az európai várost. A városnak egy olyan aspektusáról is szólnunk kell itt, amelyben anyagi realitások és szellemi képzetek egyaránt megtestesülnek a középkorban. A falakról van szó. Az ókor magas falakkal övezett városokat örökítette a középkorra, amelyek – mint a III. századi Rómában – a barbár támadások elleni védelmet szolgálták. De a legtöbb fal ekkoriban már romokban hevert. A középkoriak helyreállították a falakat, vagy újakat emeltek helyettük, és pedig nem kizárólag saját védelmük érdekében, hanem főleg azért, mert a fal volt

a város legfőbb jelképe. Csak az a város volt méltó e névre, melyet falak vettek körül. Amikor a városok jogi személlyé válnak, az általuk használt pecséten ott látható a fal képe. A falak kialakítása nyomán a kapuk különös jelentőségre tettek szert. Emberek, állatok és áruk haladtak át rajtuk, s ekképp mintegy a belső és a külső világ dialektikája testesült meg bennük, amelynek a keresztény középkor nagy figyelmet szentelt, s amely mély nyomot hagyott egész Európán. A belső világ területi, társadalmi és lelki szempontból egyaránt maga mögé utasította a külső világot. A belsőlegesség, a „belsővé tétel” európai hagyománnyá, európai értékévé vált.

Püspöki városok

Az európai városok első meghatározó típusát a püspöki városok alkották. A püspök jelenléte a városiasság legfőbb jele volt, mivel minden nagyobb embercsoport élén püspöknek kellett állnia, aki biztosította az új vallás szertartásainak lebonyolítását, melyekre a városokon belül épült templomokban került sor. A keresztény, hívő városi lakosság érzékenységeiben látványos forradalmi változás következett be azzal, hogy a halottakat immár befogadták a városfalak közé. A holttest már nem töltötte el iszonyattal az embereket, mint az ókorban, a kereszténység áthelyezte a meglévő temetőket a városba, és újakat is kijelölt. A halottak városa az élők városán belül kapott helyet.

A „nagyvárosok”

A XIII. század középső évtizedeiben számos közepes nagyságú és kisváros keletkezett, miközben egy-két nagyváros növelte méreteit. A középkori latin Európa városait természetesen nem a modern világ metropoliszainak, vagy a bizánci, illetve mohamedán Kelet nagyvárosainak mintájára kell elképzelnünk. A jelentősebb nyugati nagyvárosok lélekszáma tíz- és húszezer között mozgott. Palermo és Barcelona a maguk mintegy ötvenezer lakosával, a közel hatvanezres lélekszámú London, Gent és Genova,

illetve a mohamedán területen fekvő Cordoba kivételnek számítottak. Bolognát hatven-hetvenezren, Milánót hetvenötezen lakták. A lélekszám csak Firenzében és Velencében érte el – vagy haladta meg – a százezret. Az első hely vitathatatlanul Párizst illette meg, melynek falai között 1300 körül mintegy kétszázezer ember élt.

A városi irodalom

A városok fellendülése és növekvő tekintélye sajátos irodalmat hívott életre, amely – természetesen csak a kézíratos könyvek olvasói körében – nagy sikert aratott. Ezt az irodalmat mindenckelőtt városi krónikák, a várost dicsőítő művek alkották. Egy olyan korban, amikor a hegyeknek és a tengerpartoknak még nem akadtak csodálói, és a „táj” fogalma sem létezett, a földrajzi valóság csak a városokkal ejtette bámulatba az embereket. A városok nagyszámú lakosságukkal, jelentős gazdasági tevékenységükkel, impozáns épületeikkel, a lakosaik által űzött sokféle mesterséggel, a kultúra elterjedtségével, templomaik szépségével és számával, és – mivel uralkodtak a környező falusi világon – termékeny földjeikkel keltettek elragadtatást. Tekintélyüket növelte még legendásnak beállított múltjuk, a városalapítás vagy a városalapító hős körül kialakult mítoszok – akárcsak az ókorban, melyet a középkor igyekezett e tekintetben utánozni. A város volt azon tényezők egyike, amelyek révén kialakulhatott a történelmi érzék, az európai történetírás: az első történetírók munkái főleg városokról és apátságokról szóltak. A városdicsőítő művek közül kétségkívül kiemelkedik a milánói pedagógus, Bonvesin de La Riva *Milánó városának csodái (magnalia: „nagy dolgok”)* című latin nyelvű traktátusa (1288).

A fővárosok

A városok nemcsak lélekszámuk szerint alkottak rangsort, hanem a politikai életben betöltött szerepük alapján is. E tekintetben két várostípus jelenik meg. Az elsőbe a fővárosok tartoznak, a legfel-

só hatalmi entitás székvárosai. A középkorban csak kevés város emelkedett fővárosi rangra, ráadásul ez a fogalom nem ugyanazt takarta akkoriban, mint napjainkban. Vegyük London esetét. G. A. Williams ezt az alcímet adta kitűnő, a középkori Londonról szóló munkájának (1963): *A községtől a fővárosig*. Azonban a középkori emberek kizárólag a *City of Westminster*-t tekintették fővárosi székhelynek. Róma más, ugyancsak meglepő helyzetet mutat. Noha rendes körülmények között itt volt a pápaság székhelye (még ha a rómaiak többször is elűzték a pápát), és a pápa rezidenciája a Vatikánban, illetve a IX. században IV. Leó által falakkal körülvett, úgynevezett *città Leoninában* helyezkedett el, Rómát csak a császári kancellária hivatalos irataiban nevezték *caput mundi*-nak, azaz fővárosnak, mivel úgy tartották, hogy a császári koronázóvárosul szolgáló Róma továbbra is a birodalom, sőt az egész keresztény világ fővárosa. A legnagyobb büszkeség a párizsiakat tölthette el, ezt azonban a 987-ben trónra jutott Capeting-dinasztia türelmes hatalomkiterjesztő erőfeszítéseinek, és elsősorban a francia királyok temetkezési helyéül szolgáló saint-denis-i apátság tekintélyének köszönhették. Azonban a francia nemzeti szellemet formáló saint-denis-i krónikások Párizs mellett Saint-Denis-t is fővárosként emlegették. A valóságban Párizs és Saint-Denis együtt alkottak fővárost. A középkori Európában néhány kivételtől eltekintve valójában nem működtek fővárosok. Magának a kereszténységnek sem volt fővárosa, még Rómában sem.

A városállamok

A fejlett városok másik típusát azok alkották, amelyek fokozatosan terjeszkedve végül államokká alakultak át. Ezt főleg Itáliában tapasztalhatjuk. Yves Renouard három szakaszt különböztet meg ezeknek az itáliai városoknak a X–XIV. századi fejlődésében. Az első fázisban kialakul egy arisztokrata vezetésű kommuna, mely elragadja a hatalmat a gróftól vagy a püspöktől, majd – mint-hogy a hatalomra jutott arisztokrácia egymással szemben álló pártokra szakadt (a fő ellentét a guelfeket és a ghibellineket választja el egymástól) – egy korlátozott jogkörrel felruházott idegent,

podesztát állítanak a város élére. Végül a kereskedő- és iparoselit céheinek, a „módos népnek” (*popolo grosso*) a kezébe kerül a kormányzat, akiknek a legszegényebb rétegek növekvő elégedetlenségével kell szembenézniük. Az előkelő nemzetségek és családok mindenhol – főleg Genovában, Milánóban, Firenzében, Velencében, sőt Rómában is – állandó harcot vívtak a hatalomért. Politikájuk, illetve az irányításuk alatt álló tanácsok politikája oda vezetett, hogy a környező területek a város uralma alá, illetve tulajdonába kerültek. Ezzel kezdődött meg e városok városállamokká alakulása, amire Velence, Milánó és Firenze szolgáltatják a legszembetűnőbb példát. De a középkori városok Európájában a városias Itália határesetet és kivételt képvisel. Gondoljunk csak arra, hogy Itáliában városokban élnek a nemesek, Európa többi országában viszont vidéki várakban, még ha a leggazdagabbak városi rezidenciákkal is rendelkeznek.

A városok és a hűbériség

A középkori városokat gyakran szembeállították a hűbéri világ valóságával, és a hűbériségtől idegen, vele ellenséges, a hűbéri berendezkedést végső soron romboló tényezőt láttak benne. Rodney Hilton Franciaország és Anglia példájával igazolta, hogy a középkori városok nem pusztán alkalmazkodtak a hűbéri struktúrákhoz, hanem azok részeit alkották. Látnunk kell ugyanis, hogy – noha a francia forradalom jórészt felszámolta a hűbéri rendet – a középkor olyan gazdaságot és társadalmat örökölt Európára, amely a városok és a falvak közötti kapcsolatrendszeren alapul, és ezeket nem a kulturális szembenállás jellemzi elsősorban, hanem az egymást kiegészítő tevékenység, illetve a városoknak a falvak fölött gyakorolt kizsákmányoló uralma. A városok növekedése annak köszönhető, hogy parasztok telepednek meg nagy számban a falaik között: azt is mondhatnánk, hogy a városi lakosságot jórészt paraszti származású tömegek alkotják. A városok iparosi és gazdasági tevékenységét a mezőgazdasági termékfelesleg táplálja. A kezdetben egyértelműen hűbérúri kormányzat alatt álló város később olyan kormányzati formákat alakít ki magának, amelyek jól illeszkednek a hűbéri struktúrákhoz.

Az európai város személyisége

A középkori várost mindenekelőtt az jellemzi – s e vonása a modern Európában is tovább él –, hogy olyan társadalmat és kormányzatot alakított ki, amelyek összhangban vannak ugyan a hűbéri szerkezettel, de jelentős különbségeket mutatnak, és sajátos fejlődési utat követnek. E folyamat a XI. században kezdődik, és a civil funkciókat kisajátító püspökök, illetve a többnyire a császárok által a városok élére kinevezett grófok hatalmának fölszámolásához, vagy legalábbis jelentős korlátozásához vezet. Mellesleg gyakran előfordult, hogy a püspökök hivatalosan ellátták a grófi funkciókat is. A lázadások többnyire békésen zajlottak le, de olykor erőszakos formát öltöttek, mint például Laonban, ahol a felkelő csöcselék 1116-ban meggyilkolta a város püspök-grófját. A hűbérurak a legtöbb esetben jogszokások és mentességek formájában juttatták kiváltságokhoz a városlakókat. A városiak gyakran *kommunának* nevezett önkormányzati formát követeltek maguknak, ezt azonban nem mindig kapták meg. A hagyományos történetírás teremtette meg a kommunamozgalom mítoszt, holott Itáliától eltekintve ritkán fordult elő, hogy a városlakók ily módon jutottak volna szinte teljes függetlenséghez. Ugyanakkor a lorrisi jogszokások (1155) szolgáltak mintául számos, a francia királyi birtokon fekvő város számára. Toulouse grófja 1147-ben „szabadságjogokat” adományozott a toulouse-iaknak, 1198-ban pedig hozzájárult ahhoz, hogy Nîmes lakosai szabadon válasszák meg konzulaikat. Arles érseke 1142-ben beleegyezett a konzuli testület létrehozásába, 1155-ben pedig elfogadta a város alkotmányát. Angliában I. Henrik 1100 és 1135 között szokásjogokat ajándékozott Newcastle-upon-Tyne városának, II. Henrik 1155-ben királyi kiváltságlevelet adományozott Londonnak, 1171–1172-ben pedig szabadságlevelet juttatott a dubliniaknak. Itáliában Barbarossa Frigyeset legyőzték a longobárd liga városai, és az 1183-as konstanzi békében kénytelen volt elismerni szabadságjogaikat. 1232-ben Aragónia királya mentesítette Barcelona lakosait az árucikket sújtó minden illeték alól.

A városlakók önkormányzati törekvései egyebek mellett két mély, hosszú ideig megmaradó nyomot hagytak az európai váro-

sokon. Egyfelől *jogtudósokat* vettek igénybe, akik többnyire nem rendelkeztek ugyan komolyabb jogi képzettséggel (ezt később, az egyetemeken szerzik majd meg), de a városlakók mindennapi problémái iránt fogékony iskolákban megfelelő elméleti és gyakorlati ismeretekhez juthattak. Kétségtelen, hogy ez a folyamat előkészítette a jogi csűrés-csavarás és a bürokrácia Európáját, ugyanakkor azonban meggyökerezett a társadalomban annak a nagyszabású jogi átalakulásnak az eredményeit, amely a XII–XIII. században a római jog újjáélesztésével, az uzsora és házasságok kapcsán magát egyedülilletékesnek nyilvánító kánonjog kidolgozásával, valamint az addig többnyire csak szóbeliségen alapuló hűbéri jogszokások írásos rögzítésével következett be.

A másik örökség az *adó*. A középkorban különböző természetű terhek nehezednek az emberekre. A parasztokat sajátosan hűbéri jellegű szolgáltatások sújtják. A XIII. században még csak itt-ott jelennek meg azok az adók, amelyeket a modern államokká alakuló monarchiák vetnek majd ki: ezek a királyi adók (ma állami adóknak neveznénk őket) hamar dühödt ellenállást váltanak ki a városlakókból, és ez napjainkban is így van. Az adóbevételek legnagyobb hányadát a városok által kivetett és behajtott adók alkották, amelyek között a *rovásadók* álltak az első helyen. Az adó Európája alapvetően a városokban alakult ki. A befolyt összeget olyan munkálatok finanszírozására fordították, amelyeket ma közhasznúaknak neveznénk, és amelyek megjelenése összhangban állt a közjó előmozdítását hirdető skolasztikus tanításokkal. Sajnos azonban az adónak ez a világa egyben az egyenlőtlenség és az igazságtalanság világa is volt.

A közös esküvel egyenlő emberekként szövetségre lépő városlakók egyenlősége – ez az eskü hozta azután létre a kommunákat, már ahol egyáltalán léteztek – csak rövid ideig tartott. A többé-kevésbé önállóvá vált városi társadalomban hamarosan kisebb-nagyobb egyenlőtlenségek mutatkoztak. Megjelentek a mai szóval városi előkelőségeknek vagy eliteknek nevezhető rétegek, amelyek gazdagságuk révén különültek el a többiektől. Vagyonuk ingó és ingatlan javakból, készpénzből, esetleg – az egyháziak mintájára – nemesfémből készült műtárgyakból állt. Az előkelő családoknak a városi hierarchiában elfoglalt helye attól is függött, hogy mióta rendelkeztek tekintéllyel és vagyonnal. Természetesen

nem beszélhetünk velük kapcsolatban nemesi nemzetségekről, de az tény, hogy polgári családfák is kialakultak, aminek révén nevezetes ősök tehetősnek nem mondható sarjai is bekerülhettek az előkelőségek közé. Másfelől bizonyos mesterségek gyakorlása nem csak anyagi gyarapodást, hanem tiszteletet is teremtett számukra. Az üzleti tevékenység során fölhalmozott pénz mellett egy adott foglalkozás presztízse is a városi előkelőségek közé emelhetett egyes embereket. Ez akkor fordulhatott elő például, amikor valaki jogi tudással rendelkezve olyan funkciót töltött be, amely a város és polgárai érdekeit szolgálta. A főleg kereskedelmi, iparosi vagy jogászai tevékenységek világában a mesterségekhez társuló régi értékrend jelentősegteljes átalakuláson ment át. A törvénytelennek tekintett – ily módon az egyház által is elítélt – mesterségek száma csökkent: a fogadósokat például az ókortól kezdve megvetés sújtotta, de most visszahelyezték őket is jogaikba. Csak az uzsorát és a prostitúciót ítélték el egyértelműen. Egyébként az uzsora, mint látni fogjuk, hamarosan korlátozottabb és jelentéktlenebb méreteken folyt, így például a többnyire zsidók által folyósított fogyasztási célú kölcsönök formájában. És a prostitúciót is megtűrték, ha nem is bátorították.

Az egyház az eredendő bűnben és az emberi test esendőségében gyökerező tényként elfogadta a prostitúciót. Ráadásul a Georges Duby által emlegetett „férfiközépkort” más társadalmaknál kevésbé botránkoztatta meg az a tevékenység, amelynek előnyeit a férfiak, hátrányait pedig a nők látták. A jámbor és szigorú Szent Lajos a XIII. században ki akarta tiltani a prostitúciót országból, mindenekelőtt fővárosából, Párizsból. Környezetének tagjai, köztük Párizs püspöke viszont beláttatták vele, hogy vállalkozása nemcsak eleve kudarcra van ítéelve, hanem a társadalmi rendet is veszélyeztetné. A prostitúció alkalmas volt arra, hogy levezesse egy olyan társadalom szertelenségeit, ahol az agglegények (azaz a klerikusok és az asszony nélkül élő fiatalok) száma magas volt. Ugyanakkor az egyház igyekezett jó útra téríteni az idős, vagy bűnbánó örömlányokat. A XII. századtól erényes cselekedetnek számított, ha valaki volt prostituáltat vett feleségül. Az egyház megalapította a Mária-Magdolna nevet viselő női rendet, melynek monostorai befogadták a prostituáltakat. Egyébként Észak- és Dél-Európa nem azonos módon viszonyult a prostitú-

cióhoz. Az északiak a jelek szerint nagy türelmet tanúsítottak a „lányok” és a bordélyosnők iránt, bár akadtak városok, ahol megkülönböztető ruházatot kellett hordaniuk, és nem viselhették ugyanazokat az öveket és ékszereket, mint a polgárasszonyok. De még nagyobb türelem honolt a déli tájakon, ahol olykor maguk a városi hatóságok tartottak fenn örömházakat, hogy hasznot húzzanak a bérleti díjakból, a jövedelmekből és a bírságokból. Az iparosság fellendülésével megnövekedett a szegény „munkás-lányok” száma, ami a prostitúció további terjedéséhez vezetett. Egyes mesterségek – melyek nem estek ugyan tilalom alá – gyanússá váltak, így például a gőzfürdőkben vagy a fürdőházakban nyújtott szolgáltatások: ezek a létesítmények a tisztaságra vágyó férfiak igényeit voltak hivatottak kielégíteni, de alkalmazottaik – mint manapság egyes masszőzók – helyenként prostituáltak voltak. E türelemnek a városi társadalmak fejlődésével párhuzamos térnyerése azt eredményezte, hogy a XIII. században néhány kánonjogász bizonyos feltételek mellett már hajlandó volt törvényes tevékenységként elismerni a prostitúciót. Akkor tartották elfogadhatónak, ha szegénység okán, létfenntartási céllal – vagyis nem a kény érdekeiben – folytatták. A lányoknak tilos volt megtévesztő eszközöket, így például arcukat túlságosan megváltoztató festékeket használniuk. A prostitúciót lassanként ugyanúgy szabályozták, mint a többi mesterséget. Ekképp született meg a prostitúció máig bíralt Európája.

A városi mesterségek hierarchiája

A városi társadalmon belüli egyenlőtlenség elsősorban a céhek között mutatkozott meg, amelyek lassanként minden hatalmat magukhoz ragadtak. Itáliában, ahol a szakmai szervezettség a legmagasabb fokot érte el, valóságos szakadék alakult ki a „nagy mesterségek” (*arti maggiori*) és a „kis mesterségek” (*arti minori*) között. A rendszer Firenzében valósult meg a legnagyobb tökélytel: itt nem csak azt látjuk, hogy a leggazdagabb kereskedőket tömörítő tizenegy „nagy mesterség” élesen különvált az ipa-

rosok által űzött lényegesen nagyobb számú „kis mesterségtől”, hanem azt is, hogy a tizenegy „nagy mesterségből” kiválik öt, mely kizárólag a nemzetközi kereskedelemben is részt vevő üzletembereket foglalja magába: azaz az úgynevezett „calimalai mesterségeket” űző, nagy volumenű behozatalt és kivitelt lebonyolító kereskedőket, a pénzváltókat, a gyapjúkereskedőket, a selyemkereskedőket (Por Santa Maria), és az azonos csoportba tartozó orvosokat, fűszereseket és rőfösöket, akik az akkoriban „fűszereknek” nevezett termékekkel kereskedtek, melyeknek egy korabeli kézikönyv 288 válfaját különbözteti meg. A városi elitek – vitatott terminussal – „patríciusságot” alkottak. Az viszont kétségtelen, hogy a középkori városokban a leggazdagabb és leghatalmasabb előkelőségek uralkodtak, és ezek a kereskedők közül kerültek ki. Nem szabad azonban elfeledkeznünk arról, hogy a középkori városok fellendülésének kezdeti hajtóereje nem a kereskedelem, hanem az iparosság volt. Különösen világosan áll ez előttünk egy másik európai régióban, Flandriában, melynek városai Észak- és Közép-Itália városai mellett a legfejlettebbeknek számítottak a középkorban. A „kereskedők vagy takácsok?” kérdésre válaszolva Charles Verlinden belga történész találóan jegyzi meg:

A népességnövekedés legelső oka az ipar fejlődése, s a flamand városok születése és felvirágzása ennek a következménye. Az ipar hozta létre a kereskedelmet, nem fordítva.

Az ipar alatt a posztóipart kell értenünk. A textilipar Európája hozta létre a kereskedők Európáját. Mielőtt azonban a kereskedőkről szólnánk, vissza kell térnünk a középkori városokra, amelyek Európa dinamizmusának legfőbb tényezői voltak.

Az európai város: Jeruzsálem vagy Babilon?

A szimbolikus képzeletvilág mindvégig alapvetően meghatározta a középkori emberek gondolkodásmódját, és a városért vagy a város ellen folytatott harc is a bibliai képzetek mezején folyt a XII. században. Ez a küzdelem két kijelentésben foglalható

össze. Amikor a tanárok és a diákok világa egyre nagyobb helyet foglalt el magának Párizsban (erről később még szólunk), Szent Bernát, a magányosságban ápolt szerzetesi kultúra bajnoka Párizsba jött, és a Szent Genovéa hegyen ezt vágta szemükbe:

Meneküljetek Babilon szívéből, meneküljetek és mentsétek meg lelketeket, fussatok mindnyájan a menedékadó városok, a monostorok felé.

Néhány évtizeddel később viszont Harvengti Fülöp apát ezt írja egyik fiatal tanítványának:

A tudomány szeretetétől vezettetve eljutottál Párizsba, ahol rátaláltál Jeruzsálemre, melyet oly sokan keresnek.

A XIII. században Jeruzsálem fölváltotta Babilont, noha a középkor végén a városok bajai is napvilágra kerülnek majd.

Város és demokrácia?

E bajok közül az egyik legnyilvánvalóbb a társadalmi egyenlőtlenség. Ellentét mutatkozik a „módos nép”, azaz a nagykereskedők és a „nagy mesterségek” művelői, illetve a „kisemberek” között. A „módosak” népesítik be a városi tanácsokat, amelyek Dél-Európában konzulok, Észak-Európában tanácsosok vezetése alatt állnak. Azonban a középkori város nem csak ösztönző szerepet játszik iparosai, piacai és a hamarosan bankárokká alakuló pénzváltók padjai (*banco*) révén Európa gazdasági fellendülésében, hanem a „kisemberek”, és különösen a szegények számának növekedése ellenére demokratikus modellt is kialakít. Roberto Lopez összehasonlította az európai középkori várost az ókori város mintájára működő bizánci várossal, az *umma*, azaz a híveknek a városfalakon túlnövő közössége ellenében soha egységet kialakítani nem képes mohamedán várossal, valamint a központ, sajátos arculat és önállóság nélküli kínai városokkal, és arra a következtetésre jutott, hogy

az európai városi valóság összességében életerősebb, szerteágazóbb, forradalmibb, sőt megkockáztathatjuk, demokratikusabb volt, mint bárhol másutt a világban.

Európa történelmi fejlődését a városok fémjelzik. A hűbérúri hatalom alatt álló burgusokból, vagy kezdetleges kereskedelmi központokként működő városmagokból (ilyenek voltak a Lengyelországban és a szláv területeken kialakult *grodok*) kifejlődött városok mindenütt megjelentek, és az európai keresztény világ jelképeivé és legfőbb hajtóerejévé váltak. Ez mondható el a kelták, a germánok, a skandinávok, a magyarok és a szlávok lakta országokról. Ezeknek az Európába fokozatosan betagozódó területeknek a súlya jórészt városaik súlyától függött. A városiasodás kevésbé haladt előre Európa keleti és északi részében, ahol a városok száma és ereje a periféria felé egyre csökken, de a városiasodás növekedési és hatalomfelhalmozási jelenséggé mindehol végbement. Csak Izlandon és Fríziában nem találkozunk virágzó városokkal.

A középkori európai város és városlakó meghatározása

Két francia történészhez fordulok segítségért, amikor a középkori európai város és a középkori városlakó fogalmát igyekszem meghatározni.

Jacques Rossiaud szerint

a középkori város mindenekelőtt egy burjánzó társadalom, amely gyér népességű hatalmas térségek által körülvett kis területen összpontosul. Ugyanakkor termelő és üzleti tevékenységek színtere, ahol pénzgazdálkodáson alapuló iparosság és kereskedelem folyik. A város sajátos értékrendet állít föl, ahol előkelő helyet foglal el a szorgalmas és alkotó munka, a kereskedelmi és pénzügyi tevékenységek iránti érzék, a fényűzési hajlam és a szépérzék. A város falakkal körülvett zárt térben kialakított szervezeti rendszer, ahová kapukon keresztül lehet bejutni, ahol utcákon és tereken át lehet közlekedni, s amely fölé tornyok emelkednek. Együttal egymás mellettiségen alapuló társadalmi és politikai szervezet, ahol a leggazdagabbak nem tagolódnak hierarchiába, hanem egyenlő – egymás mellett ülő – emberek csoportját alkot-

ják, amely egy azonos érzelmű és szolidáris tömeget kormányoz. Az egyház harangjai által megszabott, szabályos intervallumokban jelzett hagyományos idővel szemben a városi világi társadalom saját közösségi időt alakított ki magának, amelyet világi harangok felkelésre, védelemre vagy segítségre felhívó szabálytalan időközökben megszólaló kongásai jeleznek.

Hozzátenném, hogy városrendezés helyett inkább középkori városi esztétikáról, műalkotásszerűen kialakított városról kellene beszélnünk.

Ez a középkori városkép kissé idealizáltaknak tűnik, amennyiben az egyenlőség társadalmának képzetét kelti bennünk. Mint láttuk, kialakult egy uralkodó elit, amely – elsősorban az adózás terén – igazságtalanságokat hoz létre, és elnyomja a szegények folytonosan növekvő tömegét. Ez a városi nyomor Európája. De tény, hogy a polgári modell – legalábbis eszményként – az egyenlőség elvét hirdeti, és a vidéki, földesúri társadalom vertikális hierarchiájával szemben igyekszik horizontálisan szerveződni. Ebben a világban egyedül a Kerekasztal mítosza jelenítette meg az asztal körül egyenlőként helyet foglaló emberek álmát, akik vezérükön, Artúr királyon kívül nem ismernek semmilyen fölöttes hatalmat. Ám ez az arisztokrácia egyenlőségének álma. A polgárok egyenlőségének elve a valóságban csorbát szenved, azonban mindenképpen egy olyan egyenlőség elméleti alapja, amely az egyenlőség elvét egyedül megvalósító középkori modell méltó párja: a szerzetesközösségről van szó, amelynek minden tagja egyenlő szavazattal bír a káptalanban, midőn fehér vagy fekete habszemmel igent vagy nemet mond a felmerült javaslatra.

A városlakó arcképének fölvázolásához Jacques Rossiaud mellett Maurice Lombard-t is segítségül hívom.

Ha létezik a „középkori ember”, akkor egyik legfontosabb típusát a városlakó alkotja.

Mi a közös – teszi fel a kérdést Rossiaud – az egyaránt városlakó koldus és polgár, a kanonok és a prostituált, a firenzeiek és a montbrisoniak, a kezdeti idők városlakója és XV. századi utóda között? Társadalmi helyzetük és gondolkodásmódjuk különbözik, de a kanonok elkerülhetetlenül szembetalálkozik a prostituálttal, a koldus pedig a polgárral. Egyikük sem teheti meg, hogy nem vesz tudomást a másiktól; mindannyian egy sűrű népességű kis univerzumhoz tartoznak, amely a falusiak előtt ismeretlen viselkedési formákat, sajátos életvitelt, mindennapi aprópénzhasználatot (dénárok), és egyesek esetében a világra való kötelező nyitottságot ír elő számukra.

Ez a középkori városlakó kereskedő Maurice Lombard szemében

olyan ember, aki része a különböző központokat egymással összekötő hálózatnak; nyitott a külvilág felé, és kész befogadni a városába tartó utakon más városokból érkező idegen hatásokat; nyitottsága és a folyamatosan beáramló újdonságok révén létrehozza, vagy legalábbis fejleszti és gazdagítja pszichológiai funkcióit, és bizonyos értelemben éppen szembenállásai révén tudatosítja világosabban önmagával saját énjét [...]

A városlakó közösségi kultúrából részesülhet, amelyet az iskola, a köztér, a kocsmák, a kezdetben a monostorokban és a templomokban, majd a XIII. századtól a városok közterein újjászülető (így adták elő 1288-ban Arrasban Adam de La Halle *Játék a lomb-sátor alatt* című darabját) színház, valamint a prédikációk alakítottak ki.

A város a házaspár és az egyén emancipálódását is szolgálta. A családi struktúra a hozomány függvényében alakul, amely a városokban alapvetően ingó javakból és pénzből áll. A város személyiség, amely az általa formált személyiségekből áll. Ennek jegyeit ma is magán viseli a városok Európája.

2. A kereskedelem fellendülése: a kereskedők Európája

A XIII. század nemcsak a városok százada, hanem ezzel szoros összefüggésben a kereskedelem feltámadásának és felvirágzásának időszaka is.

Itáliai és Hanza-városbeli kereskedők

A nagybani kereskedelemnek a XII. és a XIII. században bekövetkező újjáéledése és megerősödése annak a folyamatnak szerves része, amelyet egyesek némi túlzással „kereskedelmi forradalomnak” neveztek. A keresztény világban viszonylagos béke honol. A keresztes hadjáratok katonai epizódja mögött – mely valójában

csak Európán kívül észlelhető, eposzokba illő külszín – egyre nagyobb méreteket ölt a békés kereskedelem. Az európai kereskedelmi tevékenység három jelentős gócpont körül összpontosul. Mivel a Földközi-tenger és az Északi-tenger alkotta a nemzetközi kereskedelem két legfontosabb pólusát, e két (délen mohamedán, északon skandináv) vonzásközpont irányában, vagyis Itáliában, kisebb mértékben Provence-ban és Spanyolországban, illetve Észak-Németországban alakul ki a keresztény világ előretolt helyőrségeiként a kereskedelmi városok két legaktívabb csoportja. Magától értetődik tehát, hogy az itáliai és a Hanza-városbeli kereskedőknek jut a vezető szerep. Ám e két terület között létrejön egy északnyugat-európai összeköttetési zóna is (Délkelet-Anglia, Normandia, Flandria, Champagne, a Maas [Meuse] menti és az alsó-rajnai vidékek), amelynek a sajátossága abban áll, hogy a két kereskedelmi térség közötti árucseré ellátása mellett ipari termelésével is felhívja magára a figyelmet. Itt helyezkednek el a posztógyártás legfontosabb központjai, és Észak- és Közép-Itália mellett ez az egyetlen európai régió, ahol iparról beszélhetünk.

Az utazó európai kereskedő

A középkori európai kereskedő mindenekelőtt utazó kereskedő, akit az utak rossz állapota, az áruszállító eszközök elégtelensége, a biztonság hiánya, és elsősorban nyilván a hűbérurak, városok és mindenféle közösségek által kivetett adók, a hidakon, gázlókon való átkeléséért vagy egyszerűen egy birtokon való áthaladásért fizetett illetékek hátráltatnak tevékenységében. A szárazföldi kereskedelem terén a XII-XIII. században tapasztalható egyedüli komolyabb előrelépést az jelenti, hogy számos híd épül ekkoriban a folyók fölött. Különös jelentőségű volt az a merész vállalkozás, melynek során 1237-ben megépítették az első függőhidat, és ezzel megnyílt a Szent Gotthárd-hágón keresztül vezető legrövidebb út Németország és Itália között. A kereskedők azonban a folyami és a tengeri utakat részesítették előnyben. A két legfontosabb folyami útvonal a Pón és mellékfolyóin, illetve a Rhône-on, majd ennek folytatásaként a Moselen (Moselle) és a Maason vezetett. S miután a flandriai folyók elágazásait a XII. századtól csa-

tornák (*varten*) és gátzsilipek (*overdraghes*) rendszerével egészítették ki, ez a mesterséges víziúthálózat ugyanolyan szerepet játszott a XIII. századi kereskedelmi forradalomban, mint az angliai csatornarendszer a XVIII. század ipari forradalmában. A középkori szállításokat alapvetően tengeren bonyolították le, noha bibliai szörnyek hazájaként és hajótörések színtereként, veszélyek és viszontagságok jelképeként a tenger rettegéssel töltötte el a középkoriakat (az egyház hajója a hullámokon hánykolódott az emberek képzeletében és a képi ábrázolásokon, maga Szent Pál volt az egyik legnevezetesebb hajótörött). Ám e félelmek ellenére a középkorban születik meg a tenger Európája. A fejlődés lassan, de kérlelhetetlenül haladt előre. Mindenekelőtt a hajók úrtartalma növekedett, olyannyira, hogy hamarosan ezertonnás itáliai, főleg velencei hajók szántották a hullámokat. A fartőkekormány, a latin vitorla, az iránytű és a pontosabb térképek megjelenésével döntő előrelépés következhetett be a XIII. században. De a tengeri áruszállítás továbbra is rendkívül időigényes marad; legfőbb előnye, hogy összehasonlíthatatlanul olcsóbb, mint a szárazföldi áruszállítás.

A champagne-i vásárok

A XII. század végén és a XIII. században a kereskedelmi forradalom térnyerése, valamint e forradalom európai jellege mindenekelőtt a champagne-i vásárok felvirágzásában nyilvánult meg. Ezek a Lagnyban, Bar-sur-Aube-ban, Provins-ben és Troyes-ban rendezett vásárok egymást követve működtek minden évben: a lagnyi vásár januárban és februárban zajlott, a bar-sur-aube-i márciusban és áprilisban, a provins-i májusi vásár júniusra is áttért, míg a Troyes-ban tartott, Szent Iván napján kezdődő vásár júliustól augusztusig volt nyitva. Ezután ismét Provins következett a Szent Ayoul napján megnyitott, szeptembertől novemberig tartó vásárral, majd a Troyes-ban Szent Remi napján megnyíló november-decemberi vásár zárta az évet. Ily módon a champagne-i vásár gyakorlatilag mindig nyitva állt a nyugati világ számára. A vásárvárosok kereskedői és lakói jelentős előjogokat élveztek, a vásárok sikere a champagne-i grófok növekvő hatalmának és liberá-

lis politikájának volt az eredménye. Menleveleket bocsátottak ki, elengedték az illetékfizetést, az útvámokat, lemondtak haszontárgyaik kötelező igénybevételéről (*banalitás*), vásári rendőrséget hoztak létre, amely az ügyletek tisztességes és jogszerű volta fölött őrködött, és ügyelt a kereskedelmi és pénzügyi tranzakciók biztonságára. Külön tiszttségviselőket, vásári őröket neveztek ki a közfeladatok ellátására; ezeket kezdetben a kereskedők közül választották ki, majd 1284 után királyi hivatalnokokkal váltották fel őket. Nem tévedtek azok, akik szerint ezek a vásárok „egy kezdetleges állapotban levő *clearing-house* szerepét” töltötték be: kialakult ugyanis az a gyakorlat, hogy a kereskedők kölcsönös kiegyenlítés útján törlesszék egymás közti adósságaikat. E példa jól érzékelteti, hogy a kereskedelem csak a politikai hatalom segítségével és ellenőrzésével indulhatott fejlődésnek. A XII–XIII. században a kereskedelmi tevékenység szerződések és társulások keretében folyt, ezek a társulások azonban általában csak korlátozott számú szerződésen nyugodtak, és viszonylag rövid ideig álltak fenn. Valódi kereskedőházak csak a XIII. század végén jelentek meg.

Pénzügyi problémák

Ennek a nemzetközi kereskedelemnek olyan pénzeszközre volt szüksége, amely erősebb és elterjedtebb, mint a hűbérurak által kibocsátott számtalan különböző pénznem. A XII. századig a bizantinus töltötte be ezt a szerepet, de azután nem volt képes lépést tartani az európai kereskedelem fejlődésével. A nyugati világban ekkor ismét megkezdtek az aranypénz verését, ami Nagy Károly alatt abbamaradt. Franciaország 1266-tól aranytallérokat bocsát ki, de az aranypénzverés terén a nagy itáliai kereskedővárosok játsszák a vezető szerepet. Genovában 1252-től vernek rendszeresen aranydénárokat, Firenzében pedig forintokat, míg Velence 1284-ben kezdi meg aranydukátjai kibocsátását. Ám a forintok és a dukátok tekintélye és széles körű elterjedése ellenére továbbra is rengeteg pénznem volt forgalomban, ami

az egyik legnagyobb akadályt jelentette a középkori gazdasági fejlődés szempontjából. A hűbéri rendszert a széttagoeltság jellemezte, ami a pénzforgalomra is rányomta bélyegét: a középkori európai kereskedelem teljes felvirágzásához egységes pénznemre, vagy legalább kisszámú, a nemzetközi ügyletekben használatos pénznemre lett volna szükség.

A kereskedők Európája

Az utazó kereskedő fokozatosan átengedi helyét az egy helyben tevékenykedő kereskedőnek, aki üzleteit könyvelők, bizományosok, képviselők és alkalmazottak serege révén bonyolítja le. Ezek a „közvetítőknak” (*factor*) nevezett emberek külföldön működnek, ahol főnökük utasításai szerint járnak el. A kereskedők osztályában tehát belső tagolódás megy végbe. A brüggei kereskedelmi életet vizsgáló Raymond de Roover nyomán mi is megkülönböztethetjük egymástól a többnyire „lombardoknak” (ez valójában az itáliaiak gyűjtőneve volt) és „cahors-iaknak” nevezett pénzkölcsönzőket (kezdetben Itália és Cahors városa voltak a nemzetközi hitelélet legfontosabb központjai) – akikhez zálog ellenében nagyobb kölcsönökért lehetett fordulni, mint az úgynevezett fogyasztási kölcsönöket folyósító zsidókhoz –, a pénzváltókat, akik a pénznemek sokfélesége folytán a leggyakoribb pénzügyi műveleteket bonyolították le a középkorban, és a kereskedő-bankárokat (*cambista*). Ez utóbbiak eredeti pénzváltói funkcióik mellett letéteket is őriznek, és kölcsönök útján történő beruházásokat eszközölnek. Megszületett a bankvilág Európája.

Mint láttuk, a kereskedők világa lényegében a városok világa. Az Itáliában „népnek” nevezett réteg kereskedő tagjai alapvetően két csoportra oszlanak, és a köztük levő vagyoni és hatalmi különbségek nagyobb jelentőségűek, mint a jogi distinkciók. A polgárjog privilégiumokkal jár ugyan, melyeket csak kevesen élveznek, de a város gazdasági, társadalmi vagy politikai realitásai szempontjából koránt sincs akkora súlya, mint a vagyoni külön-

ségeknek, illetve a gazdasági és a politikai életben játszott szerepnek. Yves Renouard helytállóan állapítja meg:

Az üzletemberek politikai hatalma osztályrendszert hozott létre.

A kereskedők hatalma különféle módokon nyilvánul meg. Kihasználják a bérmunkásság térnyerését a kézműipari és ipari munkások körében, és a bérek megszabásával uralkodnak a munkaerőpiacon. De a lakáspiacot is ellenőrzik: nemcsak munkaadók, hanem ingatlantulajdonosok is. Emellett az egyenlőtlen adóztatással is az a céljuk, hogy megerősítsék hatalmukat, és fenntartsák a társadalmi egyenlőtlenségeket: a legsúlyosabb adó, a rovásadó összegét a tanács állapítja meg, amelyben övük a vezető szerep. A jogtudós Beaumanoir-nak a XIII. század második felében keletkezett, a beauvaisis-i jogszokásokat összefoglaló munkája jól tárja föl az egyenlőtlenségek városi Európájának gyökereit:

A kommunákba szerveződött városokban sokan tiltakoznak a rovásadó kivételekor, mivel gyakran előfordul, hogy a város dolgait irányító gazdag emberek a valóságosnál kisebb jövedelmet vallanak be maguk és családjuk részéről, s hasonlóképp kedvező elbírálásban részesítik más gazdagok jövedelmeit, aminek folytán az adóteher súlya jórészt a szegényekre nehezedik.

Az adócsalás néha akkora méreteket öltött, hogy a botrányt nem lehetett elkerülni: így például Arrashban a híres Crespin bankárcsalád egyik sarja „elfelejtette” bevallani húszezer *livre*-es jövedelmét. Útra kelt tehát az adócsalás Európája.

A pénz megigazulása

Kezdetben – s még a XII. században is – minden kereskedő többé-kevésbé uzorás is, ami egyházi elítélés alá esik. Amikor azonban az uzorát már szinte kizárólag zsidók üzték, és a kereskedők egyre nagyobb hatalomra tettek szert, az egyház lassanként igazolva látta nyereségeiket, és – igaz, meglehetősen bizonytalan –

határvonalat húzott jogos és jogtalan haszon között. Bizonyos engedmények magából a kereskedelmi üzletvitelből következtek. Az egyház igazoltnak látta azon kereskedők kártalanítását, akik a tevékenységükből származó haszon realizálásakor valamilyen késedelmet vagy kárt szenvedtek. A kereskedők színre lépésével a véletlen, a kockázat és a bizonytalanság fogalma is helyet követelt magának az európai gondolkodásmódban és etikában. A legfontosabb fejlemény, mint a későbbiekben látni fogjuk, abban állt, hogy a kereskedelmi haszon jogosultságát azért ismerték el, mert e hasznot munkavégzés ellentételezésének tekintették. Ráadásul a skolasztika és a prédikációk révén ekkoriban terjedt el a közjó, a közhasznú tevékenység fogalma, melyet a kereskedőkre is kiterjesztettek. A XIII. században a kánonjogász Strashbourg-i Burchard már így fogalmaz:

A kereskedők mindenki javát szolgálják és a köz hasznáért munkálkodnak, amikor árukat vásárolnak vagy adnak el a vásárokon.

A XIII. század elején szerkesztett gyóntatási kézikönyvében az angol Chobhami Tamás leszögezi:

Nagy szegénység honolna sokhelyütt, ha a kereskedők nem szállítanák azokat a portékákat, mik bőségben vannak egy vidéken, azokra a tájékokra, melyek híján vannak belőlük. Joggal igényelhetik tehát munkájuk jutalmát.

Ekképp a nemzetközi nagykereskedelem Isten akarta szükség-szerűség, amely összhangban áll a Gondviselés terveivel.

A kereskedők megnőtt tekintélye és befolyása jelentős mértékben átalakította az európai gondolkodásmódot. A pénz a kereskedőkön keresztül – Michel Mollat kifejezésével – „a társadalom alapjává” vált. Ám a kereskedő nem helyezkedett következetesen szembe a hűbéri világ értékeivel. Nemesi módon élt, és igyekezett magát nemesnek feltüntetni, ami nem egy esetben sikerült is neki. Ha tehette, földet vásárolt, és saját, valamint a parasztok gazdálkodásából származó jövedelmeivel újabb birtokokra tett szert, hiszen a középkorban a hatalom legfontosabb alapja a föld-birtok volt.

A vallási életben bekövetkezett változások (amelyekre később

kerítünk sort) újabb igazolásokat szolgáltatottak a kereskedő számára. Bőkezűen kivette részét a könyörületes tevékenységekből és az alamizsnaosztásból. Az első városi kórházak (így például a siennai Santa Maria de la Scala) kereskedők jóvoltából épülhettek meg. Ekkoriban jelent meg a purgatóriumban várakozó lelek kultusza. Az a hit, hogy a paradicsom eme előszobájában a lélek lemoshatja magáról azokat a bűnöket, amelyektől a gyónás nem tudta megtisztítani, reményt támasztott benne az üdvözülésre, amit az egyház a XIII. századig minden uzsorástól megtagadott. Heisterbachi Caesarius német cisztercita szerzetes felidézi egy liège-i uzsorás történetét, aki özvegye buzgó imái jóvoltából előbb a purgatóriumba, majd a paradicsomba jutott.

Különös figyelmet érdemel a mecénási tevékenység, amelyből a XIII. századtól a legtöbb kereskedő kiveszi a részét. A templomok építtetése, és főleg az ezeket díszítő művészek pénzelése – 1300 körül Giotto, az első „modern” művész bőséges fizetséget kapott Firenzében nagypolgári megrendelőitől – városuknak tett jámbor szolgálatnak számított. Minden biztonnyal közülük került ki azoknak többsége, akiket a középkorban a legkorábban és a legerősebben megérintett a szép iránti érzék. A pénz és a szépség tehát váratlan szövetséget kötöttek.

Ugyanakkor az üzletviteli eljárások fejlődése, elsősorban az „írásnak” a kereskedő-bankárok ügyleteiben játszott növekvő szerepe az úgynevezett „kereskedői szellemi kultúra” megjelenéséhez vezetett. A kereskedők részéről jelentkező kulturális igény nyomán Gentben már 1179-ben városi középiskolát nyitottak, és a példát hamarosan másutt is követték. Előtérbe került az írástudás, a számtan, a földrajz, az élő nyelvek ismerete, ami világiasabb kultúra megjelenését segítette elő. Egy genovai ezt a tanácsot adja a XIII. század végén a kereskedőnek:

Sohasem szabad elfeledkezned arról, hogy minden ügyletedet írásban rögzítsd. Mindent jegyezz föl gyorsan, mielőtt kimenne a fejedből.

Egy firenzeinél pedig ezt olvashatjuk egy századdal később:

Sohase légy lusta, ha írásról van szó.

A számtan terén feltétlenül meg kell említenünk Leonardo Fibonaccinak az abakuszról szóló, 1202-ben megjelent értekezését (*Liber abacci*). A pisai születésű Fibonacci apja vámhivatalnokként szolgált a Velencei Köztársaságot az észak-afrikai Bedzsában, és ő maga az ottani keresztény-mohamedán közegben, majd később Egyiptomba, Szíriába és Szicíliába tett útjai során ismerkedik meg a matematikával, amelyet az arabok az indiaiaktól tanultak el. Bevezeti az arab számok és a zérus használatát, aminek folytán lehetővé válik a számok értékének pozíciójuk alapján történő megállapítása, valamint a törtekkel végzett műveleteket és az arányszámítást.

A XIII. század végén a kereskedők két – egy anyagi és egy lelki – ajándékkal gazdagodtak, amelyek azelőtt kölcsönösen kizárták egymást. Korábban is pénzhez juthattak, de ezzel kárhozatra ítélték önmagukat, amint az a román kori szobrászat egyik alkotásán is látható: a kereskedőt a pokolba rántja a nyakába akasztott erszény súlya. Most már nyugodtan őrizhetik a pénzüket, a purgatóriumban töltött hosszabb-rövidebb tartózkodás után megnyílik előttük a paradicsom kapuja. „Az erszény és az élet” kibékültek egymással.

Itáliaiak és Hanza-városbeliek

A XIII. században két nép uralja a kereskedelem világát: délen, a Földközi-tenger térségében az itáliaiaké, északon a brit szigetekről és Flandriától a Baltikumig a németeké a vezető szerep. Miközben az itáliaiak látványos sikereket érnek el a Bizánchoz tartozó területeken és a mohamedán világ határvidékein, s egyre inkább jelen vannak Flandriában is, Hanza-városbeli kollégáik még náluk is látványosabban terjesztik ki kereskedelmi tevékenységüket. A kora középkori fríz, majd flamand kereskedők hagyományát folytatják, de jóval nagyobb dinamizmusról tesznek tanúságot, és lényegesen nagyobb mennyiségű árut forgalmaznak. A Rajna deltájánál fekvő Tiel a XII. században átengedte az első helyet Utrechtnek, melyet a flamandokon és a frízeken kívül

Rajna-vidékiek, szászok, dánok és norvégok is fölkerestek. Brügge Németalföld legfontosabb kereskedelmi központjává lépett elő. Ezek a kereskedők rajnai bort (a francia bor legnagyobb európai vetélytársát), fémtermékeket, drágaköveket, pompás (köztük Konstantinápolyból érkező) szöveteket vagy mainzi páncélokat szállítottak hazájukba vagy más országokba. A leglátványosabban a kölni kereskedők terjesztették ki működési körüket: nyugati irányban a Brit-szigetekig, kelet felé Dániáig juttatták el portékáikat. Különösen Angliában jártak eredménnyel, ahol legkésőbb 1130-ban jogot szereztek állandó londoni tartózkodásra, és házat vásárolhattak maguknak a Temze mentén, a London-hídtól fölfelé, mely a Gildhall nevet viselte, és üzleti központul szolgált számukra. 1157-től II. Henrik király különleges védelemben részesítette a kölnieket. Északkeleten gotlandi tengerész-parasztok kezében összpontosult a balti kereskedelem, aminek nyomán fölvirágozhatott az oroszországi Novgorod. A Baltikumban és Dániában is megjelentek orosz kereskedők, ahol egyébként jóval több porossal és ésszel kötöttek üzletet, mint némettel. A városok föllendülése átalakította a kereskedelem arculatát. A német Hanza megjelenése és terjeszkedése szoros kapcsolatban áll a városok fejlődésével.

Philippe Dollinger alaposan föltárta azt a folyamatot, melynek során a XIII. században a kereskedők vezetésével kialakultak a Hanza-városok. Ez általában a következő szakaszokra tagolódott:

Egyes előnyös fekvésű településeken falusi kézművesek beáramlása és kereskedők letelepedése folytán növekszik a lakosság lélekszáma; ugyanabban a megerősített övezetben jön létre a kereskedőnegyed (melyet Észak-Németországban *Wiek*nek neveznek), mint a régebbi idők óta működő, egyházi vagy világi közigazgatási központ; egységes városi jog alakul ki, amely különös részletességgel szabályozza a kereskedelmi és az ingatlanügyeket; a polgárok – gyakran közös eskütelletel – közösségbe szerveződnek; e közösségekben a helyenként *gildé*be tömörült kereskedők akarata érvényesül; a leggazdagabb családok ragadják magukhoz a város irányítását; a város egyre több autonómiát csikar ki hűbérurától; megjelennek és kiteljesednek a polgárok által ellenőrzött városigazgatási szervek.

A XII. század legvégén a Tanács (*Rat*) válik az immár jól megszerveződött város irányító szervévé. E folyamat kapcsán utalnunk kell a városi jog kialakulásának jelentőségére, amelynek a legfon-

tosabb klauzulái jórészt a XIII. században jelentek meg. A más városok számára mintául szolgáló jogi alkotások közül ki kell emelnünk a dortmundi jogot – melynek révén a város mintegy a fellebbezéseket elbíráló és a joggyakorlat terén a vesztfáliai városok számára irányt mutató „legfelső törvényszékként” működött; a Szászországban példaként szolgáló goslari jogot, és elsősorban a magdeburgi jogot, amelyet Kelet-Európában – beleértve Lengyelországot és a szláv országokat – a „német jognak” tekintettek.

Nagy eseménynek számított, amikor Holstein grófja, Schauenburgi II. Adolf, Oroszlán Henrik szászországi herceg vazallusa 1159-ben megalapította Lübeck városát, amelynek felépítését és kormányzását egy „vállalkozói konzorciumra” (Fritz Rörig) bízta. Lübeck a Hanzának nevezett város- és kereskedelmi birodalom legfontosabb központjává vált. A XIII. század közepéig a lübecki német kereskedők jelentős számban telepedtek meg Gotlandon, és ekképp elősegítették az ottani kereskedők megggazdagodását is. A legfontosabb gotlandi város, Visby villámgyors fejlődésnek indult, ez azonban hamar megszakadt. A XIII. század közepén Visbyt egy 11 200 láb hosszúságú fal vette körül, és a város területe legalább akkora volt, mint Lübecké. A város tizennyolc középkori templomának romjai – melyek közül a legnagyobb, az 1190 és 1225 között épült „Németek Szent Máriája” elnevezésű szentély az itteni német kolónia plébániatemploma volt – ma is őrzik ennek az észak-európai kereskedelemnek az emlékét, melynek rövid ideig Visby volt a fővárosa. Visby szerepét Lübeck vette át, és hamarosan túl is szárnyalta az északi várost. A lübeckiek szépségű nagy űrtartalmú kereskedelmi hajót, úgynevezett *Koggett* építettek, amelyek föl tudták venni a versenyt az itáliai galeákkal, s így módon hatalmas tengeri kereskedelmi útvonalhálózatot alakítottak ki maguknak, amely főleg új alapítású városokra támaszkodott. Ezek közé tartozott Rostock, Stralsund, az Odera menti Stettin (Szczecin) német negyedekkel megnagyobbodott szláv városa, a Visztula menti Danzig (Gdańsk), vagy a poroszországi Elbing (a mai Lengyelországhoz tartozó Elbląg), amelynek a XIII. század elején készült pecsétjén látható az első fartőkekor-mány-ábrázolás. A lübeckiek összehangolták kereskedelmi tevékenységüket a teuton lovagok Poroszországban feltűnt katonai rendjének térítő és hódító törekvéseivel.

Lübecki és általában északnémet kereskedők bábáskodtak a svédországi Kalmar és főleg 1250 táján Stockholm, valamint a norvégiai Bergen megalapítása körül is. A lübeckiek és a Hanza-városbeliek nyugati irányban is kiterjesztették kereskedelmi vállalkozásaikat, és hamarosan feltűntek az angliai Yarmouth, Lynn, Hull, Boston, végül London kikötőiben is. III. Henrik angol király 1266-ban a hamburgi, 1267-ben a lübecki kereskedőknek engedélyezte, hogy a kölniek mintájára társulást, *hanzát* hozzanak létre. Ekkor jelent meg első ízben a „hanza” kifejezés.

1252–1253-ban Flandria grófnője is egy sor kiváltságlevelet adományozott a német kereskedőknek. A Hanza-városbeli kereskedelem töretlen fejlődést mutat 1356-ig: ekkor ült össze először a képviselőikből álló diéta, s ekkor öltött végleges formát kereskedelmi szervezetük.

A Hanza-városok fellendülésével egy időben Brügge is virágzásnak indult, és „hamarosan a Nyugat világpiacává lépett elő” (Philippe Dollinger). A legkülönbözőbb nemzetiségű kereskedők fordultak meg a városban, így a posztóipar alapanyagául szolgáló gyapjút szállító angolok, skótok és írek, a haszonállatokkal kereskedő hollandok és frízek, vagy a borukat eladni igyekvő, La Rochelle-től Bayonne-ig az Atlanti-óceán partvidékéről érkező franciák. A spanyolok és a portugálok ugyancsak gyapjút, valamint déligyümölcsöket forgalmaztak.

Az itáliaiak egyre inkább elkerülték a champagne-i vásárokat, és Brüggeben telepedtek le, amely Észak-Európa legfontosabb pénzpiacává lépett elő. A XIII. század utolsó éveitől genovai, majd velencei galeák rendszeresen jelentek meg fűszerrakományaikkal Zwin vidékén. A tengeri kereskedelem révén valóságos európai világgazdaság jött létre Itáliától Flandriáig és a Baltikumig.

3. Iskolák és egyetemek

A XIII. század nemcsak az európai városok és az európai kereskedelem évszázada volt, hanem – ugyancsak városi keretek között – az iskolák és az egyetemek Európájának százada is. Láttuk, hogy a polgárság nyomására a XII. századtól egyre nagyobb számban nyíltak városi iskolák. Miközben az „elemi és középiskolák” létrejöttével kialakultak az európai oktatás nélkülözhetetlen alapjai, a leglátványosabb, ma is élő örökséget teremtő elhatározás „felsőiskolák”, azaz egyetemek megalapításához vezetett. Ezeket az intézményeket a XII. század végétől *studium generale*knak (*generale*: fő; általános) nevezték, amiben magasabb státuszuk és az általuk nyújtott enciklopédikus jellegű oktatás fejeződött ki. A városi iparosok szervezkedései közepette létrejövő iskolák a többi céhhez hasonlóan testületbe szerveződtek, és hamarosan fölvtették az *universitas* nevet; ez a szó 1221-ben Párizsban bukkan föl első ízben a párizsi tanárok és diákok közösségének elnevezéseként (*universitas magistrorum et scholarium*).

Ennek kapcsán fel kell figyelnünk egy különbségre, amelyről a történetírás megfeledezett. A középkor egyetemi testületei két modell alapján szerveződtek. A párizsi példát követő egyetemeken a tanárok és a diákok egyazon közösséget képeztek, a bolognai minta alapján szerveződőkben viszont jogi szempontból kizárólag a diákok alkották az *universitast*. (Napjainkra csak a párizsi modell maradt fenn.) Az egyetemi oktató a kereskedővel egy időben vív ki magának elfogadott helyet a XIII. századi Európában. A kereskedőt kezdetben azzal vádolták, hogy a kizárólag Isten tulajdonában levő időt árulja (a kamatból akkor is haszon képződik, ha a kereskedő csak alszik közben), a XIII. században viszont már elismerték munkája hasznosságát. Az egyetemi előadót a XII. században ugyancsak azzal vádolták, hogy a kizárólag Isten tulajdonában levő tudást árulja, de a következő században már elismerték, hogy a diákok tanításával munkát végez, és ezért joggal tart igényt fizetésre. A kereskedelmi tevékenység Európája mellett megjelent a szellemi munka Európája is.

Az egyetemi előadó kettős tevékenységet folytatott: egyfelől gondolkodott és írt, vagyis mai szóval kutatott, másfelől oktató-

munkát végzett. Sokak esetében hírnevük, a társadalmi és politikai vitákban való részvételük (így például a kolduló rendek, a királyt megillető jogok, a pápai adószedés kapcsán) olyan szereppel egészítették ki tevékenységüket, amely a XIX. századtól általánosságban jellemző az értelmiségre. Ezért neveztem ezeket az egyetemi oktatókat „a középkor értelmiségeinek”.⁵

Az egyetemi oktatók munkáját az általuk megválasztott és a kancellár által felügyelt rektorok irányították. A kancellárt általában a helyi püspök nevezte ki, szerepe azonban hamarosan eljelentéktelenült, mivel az egyetemiek lassanként szinte teljes autonómiára tettek szert. A tanároknak általában sikerült elkerülniük a világi hatalom – a városok, illetve a monarchiák – beleszólásait és ellenőrzését. Ugyanakkor az egyetemek egyházi intézmények voltak, ennél fogva kénytelenek voltak eltérni a pápaság beavatkozásait. Róma azonban messze volt, és ellenőrzése sem volt szigorú. Előfordult, hogy a helyi püspök élni akart elvi jogai-val: erőszakosan beleavatkozott az egyetem belső ügyeibe, és cenzúrát vezetett be. A legtöbb visszhangot Étienne Tempier párizsi püspök intézkedései váltották ki, aki 1270-ben, majd 1277-ben elítélte azokat a tételeket, amelyeket egyes párizsi tanárok – köztük Aquinói Tamás – fogalmaztak meg. Ezek az elmarasztalások elsősorban azokat a tanokat sújtották, amelyeket a tanárok – ténylegesen vagy csak feltételezetten – Averroéstől, Arisztotelész arab kommentátorától vettek át. Averroës a kettős igazság elméletét hirdette: a dogmatika – azaz a keresztények esetében a *Biblia* és az egyházi tanítások – igazsága mellett elismerte az értelem igazságát is, amelyet abban az esetben is taníthatónak nyilvánított, ha az ellenkezett az egyház igazságával.

A XIII. század egyetemi oktatóinak szemében – és ez különösen érvényes a párizsiakra – Arisztotelész számított a legnagyobb gondolkodónak. Logikai műveit már régen latinra fordították ugyan, de metafizikáját, etikáját és politikaelméletét csak a XIII. században ismerték meg latin fordításokban. Ezeket a műveket kezdetben tilalom sújtotta, de annyira felkeltették a diákok kíván-

⁵ A szerző itt 1957-ben megjelent *Les Intellectuels au Moyen Age* című könyvére utal. Magyarul: *Az értelmiség a középkorban*, ford. Klaniczay Gábor, Osiris, Budapest, 2000. (– A ford.)

csiságát, hogy később engedélyezték felolvasásukat az egyetemen. Kialakult egy középkori latin arisztotelizmusnak nevezhető irányzat, amely hamar divattá vált, és 1260–1270 körül valósággal áthatotta az egész egyetemi oktatást. Az egyik legnépszerűbb tanár, a Domonkos-rendi Aquinói Tamás nagy szerepet játszott Arisztotelész műveinek és tanainak elterjedésében. 1270 után azonban az arisztotelizmus meghátrálni kényszerült, és ebben nem csak az Étienne Tempier-hez hasonló buzgó hagyományvi-gyázók ítéletei játszottak szerepet, hanem egyes „modernebb” felfogású tanárok támadásai is, akik a Ferenc-rendi Johannes Donus Scotus (1266–1308) és Occami Vilmos (1285–1347), vagy a dominikánus Eckhart Mester (1260–1328) nyomán több misztikumot és kevesebb racionalizmust hordozó tanokat szögeztek szembe vele. Arisztotelész intellektualizmusa immár akadállyá vált a kísérleti jelleget öltő, a szabad viták előtt megnyíló tudomány útjában.

Az egyetemek az oktatott tudományágaknak megfelelően négy karra tagolódtak. E négy karnak elvben minden egyetemen működnie kellett volna, de a gyakorlatban nem ez volt a helyzet, ráadásul gyakran előfordult, hogy valamelyik kar jóval nagyobb jelentőségre tett szert a többinél, még ha a másik három létezett is. Bolognát mindenekelőtt jogi, Párizst teológiai, Montpellier-t orvosi egyetemként tartották számon. A karok hierarchiába rendeződtek, mégpedig aszerint, hogy az általuk oktatott tantárgyak milyen helyet foglaltak el a *curriculum*ban. A bevezető, propedeutikai oktatást a *trivium* (grammatika, retorika és főleg dialektika) és a *quadrivium* (aritmetika, geometria, asztronómia, zene) tárgyait tanító *facultas artium*ok látták el: ezeken a karokon a ma tudományosnak nevezett tanszakok domináltak. Ezeknek a karoknak volt a legnépesebb hallgatósága; ide jártak a legfiatalabb, a legzabolátlanabb és a legszegényebb diákok, akik közül csak kevesen folytatták tanulmányaikat valamelyik felsőbb karon. A *facultas artium* elvégzése után a hallgatók két szakosított képzés között választhattak. Beiratkozhattak a jogtudományi karra, ahol akkoriban magánjogot és kánonjogot tanítottak, vagy az orvostudományi karra, ahol sokkal inkább könyvekből merített, elméleti jellegű, semmint kísérleti és gyakorlati tudással vér-

tezhették föl magukat. Végül az egész építményt a legmagasabb rendűnek számító teológiai kar koronázta meg.

Elsőnek a bolognai egyetem nyitotta meg kapuit, jóllehet a pápa csak 1252-ben hagyta jóvá alapszabályát: a valóságban Barbarossa Frigyes császár már 1154-ben privilégiumokat adományozott a bolognai tanároknak és diákoknak. III. Celestin pápa 1174-ben, Fülöp Ágost francia király 1200-ban bocsátott ki kiváltságlevelet a párizsi egyetem tanárai és diákjai számára. De az egyetem csak Robert de Courson pápai legátustól (1215), illetve IX. Gergely *Parens scientiarum* kezdetű nagy jelentőségű bullája (1231) nyomán nyerte el hivatalos státuszát. A bulla egyik híressé vált passzusa az egyetem intézményét és a teológiát dicsőíti; ez utóbbi az egyetemek révén – Chenu atya kifejezésével – „tudománnyá” válhatott. Az oxfordi, a cambridge-i és a montpellier-i egyetem a XIII. század első éveiben nyitotta meg kapuit. A nápolyi egyetemet II. Frigyes császár alapította 1224-ben, míg a lisszaboni egyetemen 1288-ben kezdődött az oktatás. De a pápai kúria *Studiuma* is valóságos egyetemként működött, ahol, mint Agostino Paravicini Bagliani rámutatott, az optika és a tudományok oktatásának szentelték a legnagyobb figyelmet. Sokatmondó a salamancai egyetem több szakaszban lezajló alapításának története: IX. Leóni Alfonz 1218–1219-ben királyi intézményként hozta létre, hogy azután X. (Bölcs) Alfonz, Kasztília királya *carta magnája* értelmében felsőoktatási intézménnyé emelkedjen 1254-ben, majd a következő évben III. Sándor pápától megkapja a *licentia ubique docendi* adományozásának jogát. Antonio Garcia y Garcia, az egyetem történésze kitűnően foglalja össze a X. Alfonz által 1254-ben Salamancának adományozott példaértékű kiváltságokat:

A *carta magna* egy magánjogi, három kánonjogi (egy a dekrétumokkal, kettő a dekretáliákkal foglalkozó), két logikai, két grammatikai, két fizikai (orvostani) katedrát hozott létre, és három tisztséget alapított: egy könyvtárosít – hogy a tanárok és a diákok rendelkezésére álljanak a szükséges könyvek –, egy organatanárít és egy patikusit. A katedrák száma az idők során növekedett. A tanárok bérét alapvetően a salamancai egyházmegyében behajtott dízma összegének egyharmada alkotta. Emellett a tanárok és a diákok jócskán részesültek egyházi javadalmakból is.

A toulouse-i egyetem meglehetősen sajátos körülmények között jött létre: a katharizmus fölszámolásáért küzdő pápaság kényszerítette ki alapítását az albigensek elleni keresztes hadjáratot lezáró 1229-es párizsi szerződés megszövegezésekor. A tanárok toborzását nagy propagandakampány előzte meg: a párizsi egyetem nagymestere, az angol John of Garland a keresztény világ minden szögletébe eljuttatott egy felhívást, melyben az ottani éghajlatot és a város – valamint a toulouse-i nők – bájait dicsérte. Az egyetem létesítése kedvezőtlen fogadtatásra talált a délvidékiek körében, akik az északiak hatalmi eszközét látták benne. A teológia oktatása nem is vert gyökeret, és az egyetem csak a XIII. század második felében, elsősorban a jogtudomány terén indult fejlődésnek. A XIII. században létrejött egyetemek több maradandó újdonságot örökítettek Európára, így például a sztrájkokat, amelyek közül a leghosszabbra a párizsi egyetemen került sor 1229 és 1231 között: ekkor a tanároknak és a diákoknak sikerült érvényt szerezniük akaratauknak a püspökkel és Kasztíliai Blanka anyakirálynéval szemben (a fiatal IX. Lajos ekkor szegült szembe első ízben anyjával, és az egyetemiek pártjára állt, akik nagy nehezen rábírták a pápát a *Parens scientiarum* kezdetű bulla kibocsátására). Egy másik jelentős újítás abban állt, hogy a tanítás rendjébe egy hónapos nyári vakációt iktattak. A vakáció úgyszólván liturgikus formát öltve honosodott meg Európában.

A XIII. századi kereszténység már régóta a nemzetköziség szellemében élt ugyan, mégis újdonságként hatott, hogy az egyetemi tanárok és diákok közül sokan útra keltek, hogy külföldön gyarapítsák tudásukat: hol ide, hol oda tették át a székhelyüket, hogy egy divatos vagy híres egyetemen, nagy tudású tanárok irányításával folytassák tanulmányaikat. A XIII. század legnevezetesebb párizsi tanárai a német Nagy Albert és az itáliai Aquinói Tamás (mindketten dominikánusok), valamint a szintén itáliai, de Ferenc-rendi Bonaventura voltak.

Az egyetemek középkori és későbbi tekintélye elsősorban abból táplálkozott, hogy olyan fokozatok megadására kaptak jogot, amelyeket az egész keresztény világban elismertek. Ezzel a későbbi Európa újabb alapja került a helyére. A diákok, ha megfelelő képességekkel és anyagi erőforrásokkal rendelkeztek, egy sor diplomát szerezhettek, amelyek közül a legbecsesebb a tizen-

egy évnyi tanulmányok végén elnyerhető teológiai „magiszteri” oklevél volt. Az első fokot a *baccalaureatus* jelentette, amely mintegy a tudományokba való beavatottságukat ismerte el, akár csak a nemesi ifjak (*bachelor*) esetében a lovaggá ütés. Ezt követhette a legfontosabb diploma, a mi licenciátusunk őse, a *licentia ubique docendi*, melynek birtokosa bárhol taníthatott. Csak a pápa ruházhatta föl az egyetemeket e cím és a vele járó előjogok adományozásának jogával. A harmadik és egyben legfelső fokozat a doktorátus volt, melynek elnyerői a *magisteri* címet viselhették. Így született meg a professzorok Európája. Közrendűek éppúgy szerezhettek egyetemi oklevelet, mint a nemesek. Olykor paraszti származású ifjak is egyetemi magiszterekké emelkedtek. A már saját korában hírnevet szerzett Robert de Sorbon, aki barátja, Szent Lajos francia király nagylelkűsége révén megalapította a legtekintélyesebb párizsi kollégiumot, a Sorbonne-t, egyszerű családból származott. Barátja, Joinville ura sohasem mulasztotta el az alkalmat, hogy emlékeztesse erre. Ám az egyetemi tanulmányok sokba kerültek, főleg azért, mert a diákoknak több éven át egy olyan városban kellett saját ellátásukról gondoskodniuk, ahol a szobabérek és az élelmiszerárak állandóan emelkedtek. Ekképp kisebbséget alkottak azok, akik egy vagy két évnél hosszabb ideig látogathatták az egyetemeket.

Akadnak bőkezű adakozók, akik segíteni igyekeztek a tehetséges és szorgalmas, de hátrányos társadalmi helyzetű hallgatókon. Olyan intézményeket alapítottak, illetve tartottak fenn, amelyek ingyenes szállást és ellátást biztosítottak e mai szóval ösztöndíjasoknak nevezhető diákok számára. Ezek voltak a kollégiumok, amelyek közül Párizsban a Sorbonne után az Harcourt-kollégium és a Navarrai Kollégium tett szert a legnagyobb hírnévre. Mindkét intézményt a XIV. század első éveiben alapították. A kollégiumok többnyire ugyanarról a vidékről származó, vagy azonos tanulmányokat folytató diákokat fogadtak be. Így például a XIII. században a Sorbonne nincstelen teológia hallgatóknak adott szállást, míg az oxfordi Merton-kollégium főleg matematikus hallgatók előtt nyitotta meg kapuit. Ennek köszönhető, hogy az egyetemek és elsősorban a kollégiumok a XIII. századtól csapatastul termelték a magasan képzett fiatalokat, akik hamarosan vezető pozíciókba is jutottak az egyházban, vagy a világi hatósá-

gok szolgálatában. Sokan közülük jogi végzettséggel rendelkeztek, s így például IV. (Szép) Fülöp uralkodása alatt „jogtudósok kormányzata” irányította Franciaországot. Ekkor sejlett föl a keresztény „mandarinok” Európájának képe.

A könyv civilizációja

A XII. századi reneszánsz folytatójaként a XIII. század döntő módon segítette elő a könyv elterjedését. Az első előrelépés valószínűleg a IV. és a VII. század között következett be, amikor is az ókorban használatos, viszonylag nehezen olvasható papirusztekercset, a *volumen*t a *codex* váltotta föl, amely az *oldal* megjelenésével forradalmi változást hozott: ezek a kéziratos könyvek jóval könnyebben kezelhetők, főleg azért, mert a liturgikus könyvek kivételével általában kisméretűek voltak, és az emberek könnyebben tudták őket magukkal vinni. A *codex*ek elterjedését két körülmény hátráltatta. Az egyik társadalmi-szellemi jellegű volt: az olvasni tudó emberek gyakorlatilag csak a rendházakban képzett szerzetesek közül kerültek ki, és egyedül ők jutottak hozzá a *scriptorium*ok könyvgyűjteményeihez, amelyeken kívül más könyvtár nem létezett akkoriban. A második tényező is az olvasók számának korlátozása irányába hatott. A kéziratos *codex*ek pergamenlapokból álltak. Egy-egy kötet elkészítéséhez nagyon sok borjú-, vagy még gyakrabban birkabőrt kellett felhasználni, ennél fogva a könyvek igen sokba kerültek. Ugyanakkor a városi iskolák és elsősorban az egyetemek számának növekedésével egyre nagyobb lett a könyvek iránti kereslet.

Ivan Illich helytállóan jegyzi meg:

1140 körül változás következik be a könyv civilizációjában: a szerzetesség fejezetét a skolasztika fejezete követi.

Az olvasás művészetének megújítása Szent Viktor-i Hugónak, a Párizs egyik külvárosában működő rendház nagy formátumú tudós teológusának és tudósának a nevéhez fűződik. A XIII. szá-

zadban alakították ki azokat a technikai eljárásokat, amelyek új arculatot kölcsönöztek a könyvnek, és lehetővé tették annak újszerű használatát. Tökéletesítették a központosítást, címeket és szakaszokat vezettek be a szövegbe, a könyveket fejezetekre osztották, és betűrendes tárgymutatóval látták el őket. De még ennél is forradalmibb változás következett be azzal, hogy a hangos olvasást – a válogatott hallgatóságok előtti felolvasásokat leszámítva – felváltotta a csendes olvasás. Megszületett a magányos olvasó Európája. Az iskolák és az egyetemek fellendülésén túl az írásbeliségre támaszkodó új foglalkozások (például a jogászok) megjelenése, az írni-olvasni tudó nemesek, kereskedők és iparosok számának növekedése is elősegítette a könyvhasználat térhódítását. Mint Daniel Baloup megjegyzi,

a könyv egyszerre szolgálja a világi stúdiumokat, a munkavégzést, a szórakozást és az egyéni imádkozást.

A könyvnek nemcsak formája, hanem tartalma is átalakult, változatosabb lett. Megnyílik a nemzeti nyelvek előtt, és ezáltal még inkább az olvasók ízlését és érdeklődését szolgálja. Az egyetemi tankönyvek oldalain széles margókat hagynak, hogy elférjenek rajtuk az olvasók megjegyzései. Szaporodnak a könyvkészítéssel kapcsolatos mesterségek, elsősorban az egyetemek környékén. Megjelenik a könyvkereskedő, és egyre több pergamenkészítőre, másolóra, könyvkötőre van szükség. A drága pergamen gátló hatása csak lassan, a papír fokozatos megjelenésével szűnik meg, amely csak a XV. században válik egyeduralkodóvá: ekkor a papír ára egytizenharmada a pergamenének.

Még egy technikai újításról kell megemlékeznünk, amely a XIII. században jelent meg és terjedt el: a *pecia*-eljárásról van szó. A könyvnyomtatás megjelenése előtt a kéziratok sokszorosítása magától értetődően nagy gondot jelentett. Az eredeti kötetet gyakran hónapokra ki kellett vonni a használatból, hogy egyetlen másolat elkészülhessen. A XII. század végétől Bolognában, és főleg a XIII. században Párizsban vezették be azt a módszert, amely egy új típusú alappéldány, az *exemplar* használatán alapult. Louis-Jacques Bataillon így írja le a *pecia*-eljárást:

A másolónak egy számozott, két dupla, *peciának* nevezett ívből álló füzetekre bontott példányt adtak. A másoló egymás után vette magához a „darabokat” (*pecie*), miközben kollégái a többi füzetet másolták: ekképp egyszerre több másoló dolgozhatott ugyanazon a szövegen, aminek következtében egy adott műről viszonylag rövid idő alatt jóval több másolat készülhetett.

Két évszázaddal a könyvnyomtatás feltalálása előtt létrejött tehát a könyvmásolók Európája. Ám ezt a Bolognában, Padovában, Párizsban, Montpellier-ben, Nápolyban vagy Avignonban oly kedvelt eljárást sem Angliában, sem a germán és szláv országokban nem követték, és 1350 után Párizsban is felhagytak vele. A XV. század második feléig kell tehát várnunk, hogy felvirágozhassék a Könyv Európája.

Mindazonáltal a könyv történetében új szakaszt jelentett a XII–XIII. század, mivel új típusú olvasók különböző csoportjai jelentek meg: a tanárok és a diákok mellett egyre több világi kért bebocsátást az olvasás világába, ami azt jelenti, hogy a könyv fejlődése elősegítette a keresztény világ laicizálódását. Kétségtelen, hogy a vallás, illetve a vallásgyakorlat továbbra is nagy helyet követelt magának a kiadványok között. Ugyanakkor a XIII. században szép számmal jelentek meg olyan vallásos könyvek is, amelyek kifejezetten nők számára íródtak. Ez is azt jelzi, hogy az iskola mellett a könyv is a nők fölemelkedését szolgálta. Ezeket a könyveket hóráskönyveknek nevezik, amelyekben a zsoltárgyűjteményt Szűz Máriához szóló imák (innen a női olvasók nagy száma), egy naptár (mely bemutatja az állatövi jegyeket és az egyes hónapokban elvégzendő munkákat), vezeklési zsoltárok, a szentekhez szóló litániák és könyörgések, valamint – a holtak és a purgatórium kultusza jegyében – a holtakért mondott imák követik. A hóráskönyveket elsősorban a gazdagok és a hatalmasok számára készítették: gyönyörű illusztrációik miatt rendkívül sokba kerültek, miközben a miniatúrákkal ékesített „szép könyv” kiveszőben volt. Az egyetemi tankönyvek és a mindennapi használatra készült könyvek számának növekedésével a könyv elveszítette műtárgy jellegét.

Enciklopédiák

A könyvek egy másik válfaja is nagy népszerűségnek örvendett a XII., de főleg a XIII. században, és azok közé a tényezők közé tartozott, amelyek a tudást a világias ismeretek, a világi kultúra irányába terelték. Az enciklopédiák elterjedése az új típusú olvasók igényeivel és az ismereteknek a XII. századi reneszánsz során bekövetkezett gyarapodásával áll összefüggésben. Ezek az enciklopédiák a természetről és a társadalomról addig szerzett ismeretek tárházai voltak.

A teológián kívül az enciklopédiák egyre több elvilágiasított, a filozófia mezsgyéiről származó ismeretet tartalmaztak. A természetfölötti világ és a metafizika mellett igyekeztek átfogó tudást adni a természetről és a fizikai világról.

Az új enciklopédikus irodalom elindítójának Szent Viktor-i Hugót tekinthetjük. Műveiben – mindenekelőtt a *Didascalion* címűben – a szent tudomány és a világi tudomány keveredik egymással. Hugó a tudás első szintjére a szaktudományokat és a filozófiát, a másodikra a hermeneutikát helyezi, miközben elmos minden különbséget szent történelem és világi történelem között. Az elkülönítést a XII. század végi és XIII. századi enciklopédiák szerzői végzik majd el. Már Conches-i Vilmos (1090 k. – 1154 k.) határozottan elválasztotta egymástól a filozófiát és a fizikát *De philosophia mundi* című munkájában, és a fizikát olyan tudománynak tekintette, amely szélesebb körű ismereteket nyújt a természetről, mint az orvostudomány.

Alexander Neckam, a *De naturis rerum* szerzője egyértelműen arisztotelészi ihletésű enciklopédiát kínált olvasóinak. A XIII. század egyik legnépszerűbb, 1230 és 1240 között megjelent enciklopédiája Bartholomaeus Anglicus nevéhez fűződik, aki egyaránt támaszkodott Sevillai Izidorra és Arisztotelészre. A *De proprietatibus rerum*ot olaszra, franciára, provanszálra, angolra, spanyolra és flamandra is lefordították. V. Károly francia király 1372-ben ismét franciára fordíttatta káplánjával. Az ugyancsak 1230 és 1240 között keletkezett *Liber de natura rerum*ban Cantimpréi Tamás összefoglalja kora természetrajzi ismereteit, amelyeket a teológiai tanulmányok bevezetőjének tekint, ám túlon túl profánnak kikiál-

tott műve kedvezőtlen fogadtatása láttán a vallásos szellemiségnek szenteli élete hátralevő részét. Erről tanúskodik többek között *Bonum universale de apibus* („A méhek egyetemese jótéteményéről”) című műve, amely a *De natura rerum* IX. könyvét az emberi társadalom és egy óriási kaptár közötti nagyszabású hasonlattá dolgozza át. Az enciklopédisták többnyire a kolduló rendek tagjai, amelyekről később szólok. Bartholomeus és Tamás után a harmadik legnevezetesebb enciklopédista a dominikánus Beauvais-i Vince (†1264), akit rendje az 1230-as években azzal bízott meg, hogy egy *Könyvek könyve* című műben foglalja össze mindazokat az ismereteket, amelyekre azoknak a barátoknak van szükségük, akik nem jártak egyetemre. Beauvais-i Vince, aki óriási munkát végzett a royaumont-i Benedek-rendi apátságban, ugyancsak modern munkamódszert választ: szerzetesek csapatára támaszkodik, akik összegyűjtik számára a szükséges szövegeket, amelyeket azután ő maga szervez rendbe. *Speculum maius* („Nagy tükör”) című munkája három részből áll: *Speculum naturale*, *Speculum doctrinale*, *Speculum historiale* („A természet tükré”, „A keresztény tanok tükré”, „A történelem tükré”). Ezzel akkora hírnévre tett szert, hogy halála után neki tulajdonították egy *Speculum morale* című apokrif mű szerzőségét is.

Ennél is magasabb szellemi színvonalat képviseltek a német dominikánus szerzetes, Nagy Albert (1200 k.–1280), vagy a Ferenc-rendi angol Roger Bacon (1214 k.–1292 k.) több értekezésre tagolt enciklopédikus szemléletű művei. Ugyanez mondható el a katalán világi író Raimundus Lullusról (1232–1316), aki teológiai, filozófiai, pedagógiai, jogi, politikai és fizikai értekezések mellett költeményeket és regényeket is írt, és bevezette a holt és az élő nyelvek tanítását Mallorcán. Lullus sokat utazott a Földközi-tenger vidékén, sőt az egész keresztény világban, és fáradhatatlanul munkálkodott a zsidók és a mohamedánok megtérítésén. A legtöbb nagy enciklopédistához hasonlóan ő is a hit és az értelem megbonthatatlan egységét hangoztatta, s tételeit nagy meggyőző erővel, rendkívül eredeti módon igyekezett igazolni.

A skolasztika

A XIII. századi – elsősorban egyetemi – szellemi erőfeszítések legjelentősebb öröksége azoknak a módszereknek és műveknek az együttese, amelyeket a „skolasztika” elnevezés alá szokás sorolni. Vagyis olyan szellemi termékekről van szó, amelyek a XIII. századi iskolákhoz, főleg az egyetemekhez kötődnek. A skolasztika a *trivium* egyik diszciplínája, a dialektika fejlődésének eredménye, amely „az érvelés kérdések és feleletek útján, párbeszéd formájában megvalósuló művészete”. A skolasztika atyja Canterbury Anzelm (1033 k.–1109), aki szerint a dialektika a fogalmi gondolkodás alapvető módszere. A dialektika célja nem más, mint a hit megértése: a *fides quaerens intellectum* elve hosszú ideig érvényben volt. E módszer magában foglalja az értelem közreműködését, és Anzelm a szabad akarat és az isteni kegyelem összeegyeztethetőségének gondolatával egészítette ki tanítását. A skolasztikát az Isten és ember között létrejött egyetértés tételezésének és igazolásának tekinthetjük. Anzelm fontos alappal látta el a skolasztikát, amikor racionális úton igyekezett bizonyítani Isten létét. Az új gondolkodási és tanítási módszer XII. századi kikísérletezése az egyetemeken alkalmazott tulajdonképpeni skolasztikus módszert készítette elő. Először fölállítottak egy problémát, megfogalmaztak egy kérdést (*questio*), majd a tanár megvitatta (*disputatio*) azt a diákokkal, és végezetül megadta a megoldást (*determinatio*). A XIII. században az egyetemek évente kétszer szellemi próbatételeket rendeztek – ezek voltak a „tetszés szerinti tárgyról szóló kérdések” (*questiones de quodlibet*) –, amelyeken a tanárok bizonyítékot adhattak eleven intellektusukról. Hírnevük gyakran azon múlt, milyen sikerrel válaszolták meg a diákok által feltett kérdéseket.

Az egyetemi oktatás szükségképpen különféle kiadványokat eredményez, és magától értetődik, hogy az egyetemek óriási szerepet játszottak a könyvek terjesztésében és a könyvírás ösztönzésében. A XII. század legfontosabb iskolai kiadványai a *Florilegiumok*, amelyek nem pusztán a Bibliából, az egyházatyáktól vagy az ókori nagy szellemektől vett idézeteket tartalmaznak, hanem minden egyes idézetet valamelyik korabeli gondolkodó

kommentárjaival kísérik. Ily módon a *Florilegiumok* a skolasztikus summákat vetítik előre. A szentenciagyűjtemények fontos közbülső állomást jelentettek ezen az úton. Ezek a könyvek a legfontosabb szövegeket dolgozták fel iskolai viták céljaira. Ebben a műfajban Párizs püspöke, az 1160-ban elhalálozott itáliai születésű Petrus Lombardus járt az élen. 1155 és 1157 között állította össze a *Szentenciák könyvét*, mely a XIII. században minden teológiai karon alapvető kézikönyvként szolgált. A XI–XII. század másik nevezetes újdonsága a glossza, amely a bibliamagyarázatok fejlődésének köszönhető születését. Meg is jelent az a gondolat, hogy a teljes Bibliát szövegmagyarázatokkal lássák el, és a XIII. században napvilágot látott egy új egyetemi kézikönyv, a *Glosa ordinaria*. E szövegmagyarázatoknak köszönhető, hogy a következő századok nem változhatatlan és érinthetetlen értelmezéseket örököltek.

A XIII. században a skolasztika művei két fő formában jelentek meg. A *kommentárok* a *disputatio* mellett a tudás fejlődésének legfontosabb mozgatórugóiként működtek ebben az időben. A kommentárok segítségével olyan eredeti tudásanyag jött létre, amelyet a tudósok a korabeli problémák függvényében, ugyanakkor egy általuk folyamatosan megújított hagyományra támaszkodva alakítottak ki. A kommentárok Európája előrevetítette a hagyományokkal nem szakító szellemi haladás Európáját. Alain de Libera joggal állapíthatta meg:

a kommentár története voltaképpen annak a folyamatnak a története, amelynek során a filozófiai gondolkodás fokozatosan függetlenné válik az örökölt hagyománytól.

A XIII. századi skolasztika másik jelentős hozadéka a *summa*. A szó már önmagában is jól érzékelteti a XIII. századi értelmiségieknek azt a szándékát, hogy szövegekkel és érvekkel alátámasztott szintézisbe foglalják a teológiától ekkoriban még el nem vált filozófiát. Emlékeztetnem kell arra is, hogy Chenu atya vizsgálódásai szerint a teológia a XIII. században szerveződött tudománnyá.

Idézzük most föl a XIII. századi skolasztika néhány jeles, iskolateremtő képviselőjét. Az első nagy egyetemi summa az angol

Ferenc-rendi szerzetes, Alexander of Hayles műveként jelent meg az 1230-as években. A dominikánus Nagy Albert, aki a németek közül elsőként szerzett 1248-ban teológiai magiszteri fokozatot a párizsi egyetemen, azzal tárgította ki a tudás tartományát, hogy műveiben az egyetemeken nem tanított tudományokat és művészeteket is tárgyalt. Gyakran támaszkodott az arab filozófusokra, így al-Farabira, Avicennára és Averroësre. Nagy Albert enciklopédikus igényű életműve egyúttal a kor egyik legjelentősebb kísérlete arra, hogy összhangot alakítson ki a filozófia és a teológia között. Nagy Albert egyébként Aquinói Tamás tanára volt kölni éveiben.

A skolasztikusok közül Aquinói Tamás gyakorolta a máig érvényesülő legnagyobb hatást az európai gondolkodásra. Itáliai kisenemesi család sarjaként többször is diákoskodott, majd tanított Párizsban, de Orvietóban, Rómában és Nápolyban is megfordult. Népszerű tanárként mindig lelkesült hallgatóság vette körül, mérész gondolatai viszont ellenséges érzületeket váltottak ki számos kollégájából és néhány befolyásos főpapból. A magával ragadó, de vitatott európai értelmiségi típusa jelenik meg vele, aki egyszerre ébreszt világosságot és zavart értelmiségi és vallási körökben. Hatalmas életművéből most csak két summájára utalok: a *Summa a pogányok ellen* 1259 és 1265 között keletkezett, míg legfontosabb műve, a *Teológiai summa* befejezetlenül maradt az 1274-ben, ötvenéves korában bekövetkező halála miatt. Tamás mindvégig a teológia felsőbbiségét hangoztatta, miközben Étienne Gilson szavaival, rendkívüli „bizalmat táplált az értelem ereje iránt”. A *Summában* egymásra talál az „alulról jövő teológia” – amelyik azt tárgyalja, amit az ember az értelem segítségével megtudhat Istenről és a világról –, valamint a „felülről jövő teológia”, amelyik feltárja a kinyilatkoztatás útján az emberhez leszálló, értelmét meghaladó isteni igazságot. Tamás szerint az embert három viszonyulás – az értelemmel, Istennel és felebarátjával való viszony – határozza meg (Ruedi Imbach).

Az ember Tamás szerint teljes ember: nem csak Isten teremtette értelmes lény, hanem „társadalmi és politikai lény” is, aki egyediségét egy Istentől kapott csodálatos adománnyal, a nyelvvel fejezi ki. A skolasztikusok általában nagy figyelmet szenteltek a nyelvnek, és külön hely illeti meg őket az európai nyelvészet történetében.

Végül a skolasztika még egy neves és vitatott személyiségéről kell szólnom, aki rászolgált arra, hogy az európai értelmiségieknek a középkortól napjainkig húzódó láncolatában helyet kapjon. Az angol Ferenc-rendi szerzetes, Roger Bacon (1214 k. – 1282 k.) egy három részből álló *summa* (*Opus maius*, *Opus minus*, *Opus tertium*) szerzője, amelyet barátja és protektora, IV. Kelemen pápa (1265–1268) fölkérésére írt. Bacon az oxfordi egyetemen fejtette ki működését. Agresszív és profetikus filozófusként, illetve teológusként számos ellenséget szerzett magának; közülük tartozott a Domonkos-rendi Nagy Albert, akit hevesen támadott írásaiban. Bacon nagy jelentőséget tulajdonított az asztrológiának, amely nála voltaképpen asztrológiából állt, és afféle XIII. századi Leonardo da Vinciként korát jócskán meghaladó módszerek és találmányok kiötlésén fáradozott.

Befejezésképp az európai szellemi fejlődés fontos állomásának tekintendő skolasztika három fontos hozadékára szeretnék rávilágítani.

Abélard, a XII. század legnagyobb preskolasztikusa így foglalta össze Arisztotelész egyik legfontosabb útmutatását:

A bölcsesség legfőbb kulcsa az állandó kérdésfeltevés. Arisztotelész szerint nem haszontalan, ha minden egyes dologban kételkedünk. Ugyanis aki kételkedik, az keres, aki pedig keres, az megragadhatja az igazságot.

A Dialógus egy filozófus, egy zsidó és egy keresztény között című munkájában pedig ezt találjuk:

Bármilyen legyen is a vita tárgya, az ésszerű bizonyítás több súllyal esik latba, mint a tekintélyek felvonultatása.

Ily módon Abélard kételkedése, amelyet azután a skolasztikusok is átvesznek, jelentős helyet foglal el a kritikai szellem újabb megnyilvánulási formái között. Ez az alapállás eredetileg a görögöknél alakult ki, s mind a mai napig meghatározza azt az európai kritikai szellemet, amely a XX. században Gramsci szerint a kritikai értelmiségiben testesül meg.

Másodsorban azt kell hangsúlyoznom, hogy – Alain de Libera találó kifejezésével – a skolasztika óriási „szellemi felszabadulást”

hozott, és neki köszönhető, hogy az európai szellemi hagyományban megjelent a tudás felszabadító erejének a gondolata.

Ugyanakkor a skolasztika arra törekedett, hogy rendbe foglalja a gondolatokat, hogy a tudást és a gondolatmenetet a lehető legvilágosabban tárja föl; ekképp, ha nem is ő teremtette meg, de mindenképpen ő erősítette föl azt a rend és világosság iránti igényt, amelyet általában Descartes-nak tulajdonítanak, akiben némi túlzással a modern európai gondolkodás forradalmának véghezvivőjét látják. De Descartes-nak is megvoltak a maga elődei a skolasztikus mesterek személyében, ő maga pedig a középkori skolasztika briliáns gyermeke.

A nyelvek Európája: a latin és a vernakuláris nyelvek

Az egyetemi oktatás latinul folyt. Most is a latin volt a tudomány nyelve, és e kiváltságos szerepét tovább erősítette az a tény, hogy a keresztény liturgia is ezt a nyelvet tette magáévá. Ám a latin nyelv változásokon ment át a Római Birodalom utolsó időszakában, az I. és a IV. század között – olyannyira, hogy a nyelvészek „kései latinról” beszélnek e korszak kapcsán –, miközben az iskolák eltűnésével a világi tömegek lassanként olyan nyelveken kezdtek beszélni, amelyek végső soron már nem nevezhetők latinnak. A történészekben elkerülhetetlenül felvetődött a kérdés: mikor váltották föl a vernakuláris nyelvek a latint? Ugyanakkor a megkeresztelkedett és a keresztény világba belépett népek más – főleg germán – nyelveket beszéltek, csak klerikusaik és előkelőségeik sajátították el a latint. Úgy tartják, hogy a világiak által a IX. században beszélt nyelv már nem a latin volt, és a vulgáris nyelvek születési okmányának a híres *Strasbourg-i eskü* szövegét tekintik, amely 842-ben Jámbor Lajos két fia szájából hangzott el két különböző – a később franciává, illetve németté lett – nyelven. A keresztény Európa politikai szervezete a közösségi struktúrák alatt meghúzódó nemzeti struktúrákon nyugodott. Az egyház elismerte e nyelvek létjogosultságát. Az egyházatyák három fő nyelvet különböztettek meg: a hébert, a görögöt és a latint.

Ágoston azonban azt hangoztatta, hogy egyetlen nyelv sem felsőbbrendű a többihez képest, hiszen ez volt pünkösdi üzenete is, midőn a Szentlélek minden megkülönböztetés és rangsor nélkül a nyelvek adományában részesítette az apostolokat. A latin visszaszorulása folytán a korai középkor vallási és politikai hatalmasságai arra kényszerültek, hogy fontos döntéseket hozzanak a nyelvhasználat terén. A 794-es frankfurti szinódus Ágoston nyomán leszögezte:

Senki se higgye, hogy Isten csak három nyelven imádható. Isten minden nyelven imádható, és meghallgatja az embert, ha jogos kéréssel fordul hozzá.

A legfontosabb határozat azonban a 813-as tours-i zsinaton látott napvilágot, amely felszólította a prédikátorokat, hogy ezentúl vulgáris nyelveken szóljanak a hívekhez:

Fordítsátok le mind homíliáitokat érthető román vagy germán vulgáris nyelvre, hogy szavaitok eljuthassanak minden hívőhöz.

Egyesek szerint ekkor keletkezett „a nemzeti nyelvek születési bizonyítványa”. E vernakuláris nyelvek tovább fejlődtek a XIII. században, és ez a folyamat a középkor utolsó szakaszában sem szakadt meg. Sőt, írott nyelvekként is léteztek, aminek következtében megjelentek a számos remekművet (gesztaénekek, udvari regények, *fabliau*-k)⁶ termő vulgáris nyelvű irodalmak. Hogyan tagolódhatott be később ez a nyelvi és irodalmi Bábel-torony a közösségi Európába? Mellesleg a skolasztikusok olyan latin nyelvet használtak, amely sem a klasszikus latinnal, sem az akkoriban még beszélt latinnal nem volt azonos. A skolasztika latinja mesterséges latin nyelv volt. Azonban ezen a nyelven íródtak az egyetemi tankönyvek, még sokáig ezt a nyelvet használta a teológia és a filozófia, ezen a nyelven fogalmazódtak meg a gondolatok; ez a nyelv volt „az elvont nyelv gyakorlati nyelve” (Christine Mohrmann), az európai gondolkodás egyik alapja. Ugyanakkor egy elitista Európa nyelve volt.

⁶ Rövid, nyolc szótagú verssorokban írt, szórakoztató vagy nevelő célzatú költemények. (– *A ford.*)

A „vernakulárisnak” nevezett nyelvek (a *verna* szó az ókorban rabszolgát jelölt, vagyis olyan nyelvekről volt szó, amelyeket alacsony társadalmi státuszú, tanulatlan emberek beszéltek) fejlődése azonban lassan haladt. Fontos állomást jelentett az írásbeliség megjelenése, ami különösen a jogtudományi munkák megszövegezése és a vulgáris nyelvű irodalmak kibontakozása terén érezte hatását. A XII. és a XIII. század e tekintetben is döntő jelentőségű időszakknak bizonyult. Mellesleg e nyelvek előtérbe kerülése összefügg az államok megszilárdulásával, amire a XII. és a XIV. század között, a XIII. században bekövetkező döntő fordulat nyomán került sor.

Az ezredforduló után a vernakuláris nyelvek eredetük szerint néhány nyelvi halmazba csoportosíthatók. A *román* nyelvek (mindenekelőtt a francia, az ibériai nyelvek, az olasz) a latinból fejlődtek ki, és nem távolodtak túl messzire tőle.

A francia a latin és a germán nyelvcsaládba tartozó frank nyelv ötvözeteként jött létre. A Galliában beszélt dialektusok bizonyos fokú egységesülésével két nyelv, a Dél-Franciaországban beszélt *langue d’oc*, és az északon beszélt *langue d’oïl* alakult ki. A *langue d’oïl* területén az Île-de-France-ban beszélt dialektus, a *francien* vált uralkodóvá. A XIII. században a politikai hatalom birtoklása mellett a kultúra mecénásaiként is szerepet játszó francia királyok udvarában beszélt *langue d’oïl* diadalra jutott Észak-Franciaországban, majd az északiak délvidéki győzelmei, hódításai és beavatkozásai nyomán maga mögé utasította a *langue d’ocot* is.

Anglia meglehetősen egyedi képet mutat, lévén, hogy itt a XV. századig háromnyelvűség érvényesült. Az 1066-os normann hódítás után az angolszászok által beszélt óangol mellett – anglo-normann dialektális alakban – megjelent a francia, és természetesen a latin is. Miközben az angol az alsóbb társadalmi rétegeken keresztül egyre több teret nyert és közel állt ahhoz, hogy nemzeti nyelvvé váljon (az 1272 és 1307 között uralkodó I. Edward volt az első angolul beszélő angol király), a francia a XV. századig a hatalom, az arisztokrácia nyelve – azaz a divatos nyelv – maradt. A nagy nemesi családok Normandiában taníttatták gyermekeiket, hogy azok jó franciasággal beszéljenek.

A német nyelv egységesülése még viszontagságosabban zajlott. Maga a „német” fogalma is későn jelent meg: a *deutsch* szó

csak meglehetősen bátortalanul jelenik meg a IX. században. Az ország nyelvi szempontból alnémet, középfelnémet és fríz területre oszlott, és létezett egy apró szláv szorb zárvány is.

Az Ibériai-félsziget politikai és etnikai valósága szintén különleges helyzetet eredményezett: a legfontosabb dialektusok, illetve nyelvek elterjedtsége mintegy leképezte a politikai térképet. A keresztény dialektusok és az arab nyelv keverékeként létrejött mozarab (e terminus a XI. században megjelent, „aki arabizálódik” jelentésű *muszta'rab*, illetve *muszta'rib* szóból származik) eltűnése után a kasztíliai a XIII. században kiszorította a leónit, a galíciait, valamint a katalán és a portugál kivételével az összes többi dialektust; igaz, a galíciai a költészet nyelve maradt az egész félszigeten. A nyelvi egység tehát a kasztíliai javára valósult meg.

Nagyjából egész Európát kétnyelvűség jellemzi. Ez kezdetben csak a társadalom legfelső rétegeiben figyelhető meg, amelyek tagjai többé-kevésbé járatosak voltak a latin nyelvben. De a társadalmi és politikai elit egyre jobban rákényszerült a vernakuláris nyelvek ismeretére és használatára.

A XIII. században a királyi államigazgatás és a párizsi egyetem hatására a *francien* egyesítette magában az *oïl* dialektusokat, noha a latin hivatalosan továbbra is az egyetemi oktatás nyelve maradt.

Mint Philippe Wolff rámutatott, Bologna városának rendelkezései 1246-ban előírták, hogy a jegyzői tisztre pályázóknak bizonytságot kell adniuk arról, hogy képesek vulgáris nyelven is felolvasni ügyfeleik előtt az általuk latin nyelven fogalmazott okiratokat.

Valószínűleg Itália nyelvi helyzete volt ekkoriban a legképlékenyebb, olyannyira, hogy számos nyelvész szerint a XIII. században még nem létezett olasz nyelv. A XIII. század közepén Pármai Salimbene Ferenc-rendi szerzetes úgy véli, hogy a toszkán és a lombard különálló nyelvek, akár a francia. A századvég legnagyobb nyelvtudósa Dante. 1303 körül keletkezett, latinul írt (!) *De vulgari eloquentia* című értekezésében 14 itáliai dialektuscsoportot különböztet meg, és alacsonyrendűnek tart minden dialektust, beleértve az akkoriban önálló nyelvnek tekintett római, milánói, szárdot, szicíliait, bolognait, sőt a toszkánt is. Olyan, általa *volgare illustré*nek nevezett vulgáris nyelv kialakítását java-

solja, amely elképzelése szerint az összes beszélt dialektus fölé emelkedik, miközben mindegyikükből magába olvaszt elemeket. Dante kétségtelen érdeme, hogy megteremtette az olasz nyelvet, miközben Itália politikai egyesítésére csak a XIX. században került sor, és a félsziget kulturális egysége mára sem valósult meg.

A középkori emberek természetesen tisztában voltak azzal, hogy a soknyelvűség akadályt jelent az érintkezésben egy olyan Európában, ahol – mindenekelőtt a gazdasági életben – a latin elveszítette egyesítő szerepét. Igyekeztek tehát a beszélt nyelvek számát csökkenteni, párhuzamosan azoknak az államoknak a kialakulásával, melyekből nemzetállamok jöttek létre. A nyelvi kérdés ma is égetően jelentkezik Európa építői számára; ám a középkor példája azt bizonyítja, hogy egy korlátozottabb többnyelvűség jól működhet egy közös Európában, s ez a nyelvi sokféleség sokkal előnyösebb, mint egy olyan egynyelvűség, amelynek nincsenek évszázados kulturális és politikai gyökerei. Márpedig ez volna a helyzet, ha az angol *Európa nyelv*évé válna.

Ha Európa jövője határozottabb körvonalakat ölthetett a XIII. században, akkor ezt jórészt a nemzeti irodalmak fejlődésének köszönheti. Európa színpompás bokréta, amely különböző irodalmi műfajok és művek virágaiból áll. A nemzeti nyelvek diadalát kiemelkedő irodalmi alkotások készítették elő vagy koronázták meg.

Nagy irodalmak, remekművek

A francia nyelv a XI. század végétől, a gesztaénekek műfajával, jelesen a *Roland-ének*kel vált uralkodóvá. Kisugárzása tovább növekedett az udvari regénnyel – e műfajban Chrétien de Troyes volt a legnagyobb alkotó –, amelynek germán nyelvű fordításai és utánzatai is készültek. Az angolszász Artúr király hősi, részben legendákból életre hívott alakja körül kialakult irodalom egy Európában máig rendkívül sikeres műfaj, a regény megjelenéséhez vezetett, mely kezdetben két fő változatban él: történelmi regényként és szerelmi regényként, illetve az egyén regényeként és

a szerelmespár regényeként, s a történetek háttérében gyakran felsejlik a halál. Megszületett Erosz és Thanatosz Európája.

A kasztíliai a XII. század közepén vált uralkodóvá a *Cantar de mio Cid* népszerűségének köszönhetően; főhőse egy nemes keresztény kalandor, aki 1094-ben Valencia központtal megalapította az első keresztény államot mohamedán területen. Ez a hol keresztény, hol mohamedán uralkodók szolgálatában álló hadvezér a „végvidékek kalandora” volt, akit az arab *Szajjid* („nagyúr”) szóból származó *Cid* néven emlegettek.

A próza elterjedése

A XIII. században megjelent egy újdonság, amely máig tartóan módosította az európai irodalom arculatát. A gesztaénekeket versben írták. Skandinávia első kiemelkedő irodalmi alkotásai az *Edda*-költemények: ezek a mitológiai és hősköltemények a IX. és a XII. század között keletkeztek, és egy a XIII. század utolsó harmadából származó izlandi kéziratban maradtak ránk.

A XIII. században a költészet helyett a próza válik uralkodóvá. A szerzők természetű írásmóddal kívánják fölvaltani a rímek mesterkéltségét: prózába ültetik át az udvari költészetet, valamint a nagy izlandi író, Snóori Sturluson (1179–1241) révén az *Eddát* is.

A történelmi irodalom is fejlődésnek indul a XIII. században. Ám sem történelemoktatás nem létezett ekkoriban (csak a XIX. században kerül be az iskolák és az egyetemek tananyagába), sem meghatározott történelmi műfaj. A múlt tekintélye és vonzereje, sőt ideológiai értékkel emelkedése, majd a XIV–XV. századi krónikák szórakoztató elbeszélései révén azonban – ha nem is a történelem, de legalább – a visszaemlékezések fontos helyet vívtak ki maguknak az irodalmon belül.

A ma a történelmi műfajok közé sorolt középkori irodalmi műfajok egyikét az egyetemes krónikák alkotják. Az első ilyen mű megírása a IV. századi Caesareai Euszebiosz nevéhez fűződik, aki a tudás globalizálódásával szembesült egy olyan Európában, amely nem tudott az amerikai kontinens létezéséről, s amely szá-

mára ismeretlen maradt Afrika és Ázsia legnagyobb része is. Az egyetemes krónikák mellett az életrajz műfaja is óriási fejlődésnek indult: egymás után jelentek meg a különböző szentek életéről szóló hagiográfiai munkák. E műfaj csúcsteljesítménye a XIII. században napvilágot látott, *Legenda aurea* címet viselő hagiográfiai summa, mely Jacopo da Varazzének (Jacopo de Voragine), Genova Domonkos-rendi érsekének a műve.

Az egyes monostorok vagy püspökségek történetét tárgyaló krónikák után a XIII. században megszülettek a királyi krónikák, amelyek az államokká átalakuló monarchiák ügyét szolgálták. A – többnyire mitizált – múlt a politikai hatalom egyik pillére lett. Megszületett az emlékezet és a történelem politikai Európája.

Angliában Malmesbury Vilmos (1095–1143) és főleg *A britanniai királyok történetének* szerzője, Geoffrey of Monmouth (†1155) sikeres munkásságának köszönhetően kialakult egy történelmi látásmód, amely folytonosságot állított föl a kelta, angolszász és normann királyok között. Számos szerző Brut – Geoffrey of Monmouth szerint az első britanniai király – alakját állította előtérbe, s ezek a művek, csakúgy, mint az Artúr királyról szóló elbeszélések, az angol királyság trójai eredetének gondolatát népszerűsítették. A *Bruts* címmel napvilágot látott seregnyi krónika nagy sikert aratott a XIII. században.

Ugyanakkor a frankok trójai eredetének mítosza a kora középkortól élt Franciaországban, különösen a saint-denis-i királyi apátság szerzetesei terjesztették a Capeting királyok szolgálatában. 1274-ben Saint-Denis szerzetesprímása egy összefoglaló munkát nyújtott át III. Fülöpnek, melynek megírására a király apja, Szent Lajos adott utasítást, és amely a nagy francia krónikák őseinek tekinthető. *Roman aux rois* címmel emlegették, de a *roman* szó itt nem a regény műfajára utal, hanem a nyelvre, amelyen a mű íródott. Ezek a legendaszerű történetek arról árulkodnak, hogy az európaiak az ókori görögök helyett más ősokeket kerestek maguknak. Már Vergilius is a trójai háborút túlélő, majd Európába menekült trójai hősök leszármazottaiként mutatja be a rómaiakat az *Aeneas*ban, és ezt a hagyományt a középkori itáliaiak is átvették. A középkor tovább gazdagította a trójai eredet mítoszat: azt tartották, hogy a trójai menekültek Közép-Európában, *Aquincum* (Budapest) egykori római települése helyén éltek évszázadokig,

mielőtt folytatták volna útjukat Nyugat- és Dél-Európa felé. A magyar monarchia saját presztízse érdekében természetesen kiaknázták a mítosz eme epizódját.

4. A kolduló rendek

A városok, a kereskedők, az egyetemek, a nemzeti nyelvű irodalmak XIII. századában újfajta szerzetesek, a kolduló rendek tagjai is színre léptek, és működésük több évszázados nyomot hagyott Európa szellemiségén. A legjelentősebbek a Prédikáló vagy Domonkos-rendi, és a Minorita vagy Ferenc-rendi barátok voltak. Ezek a szerzetesek nem a településektől távol eső monostorok társas magányában éltek, hanem a városi társadalomba ágyazódó közösségekben. Prédikációikkal és liturgiájukkal a városlakók lelkiületét igyekeztek alakítani; úgyszólván új kereszténységet teremtettek, amely több figyelmet szentelt a világiaknak, és végső soron eredményesen szolgált a klerikusok és a világiak alkalmazkodását a fejlődő európai világhoz.

Az egyház előtt tornyosuló legégetőbb kérdéseket a Gergely-reform befejezetlensége, az eretnekségek gyors terjedése jelentette, valamint az, hogy az egyház képtelen volt alkalmazkodni egy olyan társadalomhoz, ahol a pénz forgása egyre gyorsult, ahol a gazdagság értékke vált, és ahol a korábbi, jórészt vidéken élő társadalom realitásainak megfelelően kialakított szerzetesi kultúra már nem állt összhangban a hívők igényeivel. A megoldáshoz néhány vallási és világi személyiség keresett utat, akik újfajta – nem kolostori elszigeteltségben élő, és emiatt kezdetben a pápaság ellenkezésével találkozó – rendeket alapítottak. Kolduló rendeknek nevezték őket, mivel alázatot tanúsítottak, és szegénységben éltek (az Assisi Ferenc alapította rend tagjait minoritáknak hívták). Sikeres példájuk láttán gombamód alakultak új rendek a XIII. század elején. Ám az 1274-es második lyoni zsinat után csak négy rend folytathatta tevékenységét: a Prédikálók, vagy Domonkos-rendiek, a Minoriták vagy Ferenc-rendiek, Szent Ágoston Remetái és a Karmeliták. A XIV. század elején a pápaság

jóváhagyta a szervita rend működését is; ezt egy Máriának szentelt menhelyen szolgáló, vezeklő firenzei kereskedők alapították, akik kivonultak városukból, hogy szegénységben és alázatban éljenek. Kisugárzásuk azonban csak Itáliára, és főleg Észak-Itáliára korlátozódott. Gyakran visszatértek a városokba, így például Rómába, ahol megkapták a Szent Marcell-templomot. Sokan közülük beiratkoztak a párizsi egyetemre, hogy a tudományoknak szenteljék magukat. Mindenesetre a hagyományos történetírás nem sorolja őket a kolduló rendek közé.

A Domonkos-rend és a Ferenc-rend elsősorban alapítói személyiségének köszönhető kimagasló tekintélyét. Az 1170-ben a kasztíliai Caleruegában született Domonkos 1196-ban bekerül az osmai káptalan kanonokjai közé. Egy térítőút során áthalad Languedocban, ahol az eretnokség terjedése rémülettel tölti el. Saját fegyvereikkel igyeckszik az eretnekek ellen küzdeni, amikor szegénységben él, és prédikálókörutakra indul. A Carcassonne és Toulouse között fekvő Prouille-t és Fanjeaux-t választja központul, ahol testvéri közösségben élő klerikusokat gyűjt maga köré. Sokan hallgattak prédikációikra, olyannyira, hogy III. Ince pápa 1215-ben jóváhagyta tevékenységüket. A IV. lateráni zsinat ugyanabban az évben megtiltja új rendek létrehozását. Ám minthogy Domonkos és társai Szent Ágoston egyházi kánonoknak megfelelő reguláját követték, egy 1217-ben kibocsátott pápai bulla engedélyezte a „Prédikálók Rendjének” megalakulását. Domonkos városokba, még hozzá főleg nagyvárosokba irányította követőit (míg a ferencesek elsősorban közepes és kisvárosokban telepedtek le); a legtöbben Bolognába és Párizsba mentek, mert prédikációikat alapos stúdiumokra kívánták alapozni. Domonkos főleg Észak-Itáliában hirdette az ígét utolsó éveiben, és 1221-ban halt meg a bolognai rendházban. 1234-ben szentté avatták.

Assisi Ferenc személyisége nagyban különbözik Domonkosétól. Egy posztókereskedő fiaként látta meg a napvilágot Assisi apró városában, és hamar engedett a lovagi élet csábításának. 1206 körül viszont látványosan felhagy ezzel az élettel, sőt lemond a rá váró apai örökségről is. Mezítelenre vetkőzik a város főterén, elítéli a pénzt és a kereskedelmet, s arra szólítja föl polgártársait, hogy lépjenek a szegénység útjára, és így szolgálják Krisztust. Néhány társával vándorútra kel, és két, Assisi közelében

fekvő szerény templomot, San Damianót és Portiunculát választja központul. III. Ince elé járul, és egy meglehetősen gyötrelmes kihallgatás végén eléri, hogy a pápa új rendként ismerje el klerikusokból és világiakból álló közösségét. Megszerkeszti a rend szabályzatát, amelyet azután III. Honorius felszólítására újra kell fogalmaznia, mert a pápa csak azután hagyja azt jóvá 1223-ban, hogy Ferenc eltávolította szövegből a szegénységre és a közösségi életre vonatkozó leglázítóbb passzusokat. Mielőtt felidéznénk a Ferenc-rend első éveit, amelyek a Domonkos-rend kezdeteitől eltérően meglehetősen viszontagságosak voltak, látnunk kell, miben állt a két rend újszerűsége. A legszembeesőbb újdonság kétségtől az, hogy tagjaik városokban telepednek le, amelyek prédikációik és működésük központjaiként szolgálnak. De a ferencesek az utakon is hirdetik az igét: gyakran kelnek vándorútra, és időnként hegyes vidékeken kiválasztott remeteségekbe vonulnak vissza. Az új rendek a többitől gyökeresen eltérő módon tartják fenn magukat: nincsenek tulajdonaik, sem földekkel, sem járadékokkal nem rendelkeznek. Alamizsnákból élnek, és időnként komolyabb adományokhoz is jutnak, melyek révén alapítóik útmutatása ellenére egyre nagyobb – igaz, szerényen díszített – templomokat emeltetnek maguknak. A kolduló rendek a gyakorlatban is Krisztus személyét és az evangéliumot helyezik mind saját, mind híveik imádata középpontjába. Assisi Ferencnél nyilvánul meg a legvégletebben a Krisztussal való azonosulás szándéka. A közép-itáliai Alverne-hegyre visszavonult szerzetes előtt feltűnik egy szeráf, és testén ekkor megjelennek Krisztus stigmái, vagyis azon sebek nyomai, amelyek a keresztre feszített Megváltó testét borították. A kolduló rendek állandó prédikációikkal új vallásgyakorlatot is meghonosítanak az – elsősorban városi – lakosság körében. Ennek révén jön létre az *élőszó*, a szentbeszéd Európája, amely később laicizált formában a szónoklatok, a szónoki emelvények, a lelkesítő beszédek Európája lesz.

Ferenc elragadtatással szemléli Isten minden alkotását, a teremtest, s ennek dicséretét zengi a híres *Nappfivér énekében*, amelyet *A teremtmények énekének* is neveznek, és amelyben egyesek szerint első ízben nyilvánul meg az európai természetérzés. A kolduló rendek kezdettől fogva a római egyházat szolgálták igehirdetésükkel, és a pápaság hamarosan új küldetést jelöl ki számukra

eredeti pasztorációs tevékenységük helyett. Az eretnekmozgal-makkal küzdő egyház eltéríti a szerzeteseket eredeti hivatásuktól, és az inkvizíció eszközeivé teszi meg őket. Az inkvizíciós bírósá-gokat vezető püspökök kisvártatva kénytelenek átadni helyüket a kolduló rendek tagjainak, akik meglehetősen ellentmondásos hírnévnek örvendtek emiatt a XIII. század európai társadalmában. Egyfelől rengetegen csodálták, tisztelték, követték őket. 1233-ban az észak-itáliai városokban folytatott megbékítési kampány, az úgynevezett *Alleluia*-mozgalom – legalábbis időlegesen – látványos sikert hozott. Másfelől sokan támadták őket, és olykor gyű-löletig fajuló ellenségeséget tanúsítottak irántuk. Sokatmondó tény, hogy a Domonkos-rendi (Szent) Mártír Pétert, Észak-Itália könyörtelen inkvizítorát 1252-ben meggyilkolták a Comóból Milánóba vezető úton. A koponyájába döfött késsel ábrázolt, szentté avatott inkvizítor esete jól érzékelteti azt a szakadékot, amely az inkvizíció működése folytán egyrészt az egyház és a kolduló rendek, másrészt a hívek túlnyomó része között kialakult.

Mindkét rendet kemény bírálatok érték a világi papság – és elsősorban a párizsi egyetem – részéről az oktatás és a tudomány kérdéseiben elfoglalt álláspontjuk miatt. Tudós világi papok, élükön Guillaume de Saint-Amourral, továbbá Rutebeuf, Jean de Meung és más költők hevesen támadták a kolduló rendeket. Min-denekelőtt a koldulást és a szegénység követelményét rótták föl nekik. Azt hangoztatták, hogy az embereknek, beleértve az egy-háziakat is, saját kezük munkájából kell megélniük, nem pedig a tétlen életet szolgáló alamizsnából. (Később látni fogjuk, hogy e felfogás mögött a munka Európájának megszületése és a munka növekvő megbecsülése rejlik.) És a kolduló barátok vajon tényleg koldusok? Valójában elébük kellene helyezni az „igazi szegényeket”, akiket sorsuk kárhoztat koldulásra! A világi papsá-got megillető funkciók elragadása, a szentségek osztása, a temp-lomokkal együtt megszerzett egyházi adó saját céljaikra való felhasználása ellenérzést kelt számos hívőben, de főleg a világi papság heves reakcióját váltja ki. Az ellentétek tovább éleződnek a XIII. század közepétől, amikor a pápaság egyre inkább a kol-duló rendek tagjai közül nevezi ki a püspököket, s ekképp meg-lehetősen bizonytalanná válik a szerzetes- és a világi papság kö-zötti különbség.

A Domonos-rendiek azonnal érdeklődést mutattak a stúdiu-mok iránt, és példájukat később a ferencesek is követték, jóllehet Assisi Ferenc nem helyeselte az olyan tevékenységet, amely könyvek vásárlásával jár. Az egyetemen, mindenekelőtt Párizs-ban a kolduló rendeket kezdettől rossz szemmel nézték, mivel az 1229–1231-es nagy sztrájk során kihasználták a helyzetet, és saját katedrákat hoztak létre, vagyis sztrájktörökként, „árulókként” léptek be az egyetem világába. A szerzetesek és a világiak ellentéte gyakran megmérgezte a párizsi egyetemi életet a XIII. század folyamán. A pápaság több alkalommal is beavatkozott a konfliktusokba, és többnyire a kolduló rendek pártját fogta; fellépései azonban nem csillapították, sőt éppen ellenkezőleg: kiélezték a vitát, amelyben az önkéntes szegénység jogosultságát és erényét védő Bonaventura és Aquinói Tamás hallatták a legtöbbet a hangjukat. Ekképp a kolduló rendek megjelenésével a XIII. század fontos állomást jelent az európai szegénység hosszú történetében, amely sajnos mára sem ért véget.

Más, belső viszályok is megrázták a Ferenc-rendet a XIII. század során. Még Szent Ferenc életében egy szigorú, aszketikus irányzat ütközött össze a társadalmi lét szükségszerűségeivel ki-egyezni hajlamos felfogással. Ferenc többnyire az előbbieket oldalra állt, de sohasem hajlott az egyházzal és a Szentszékkal szembeni engedetlenségre. Az ő alakja, az ő emléke körül alakult ki az az ellentét, amely 1226-ban bekövetkezett halála után szétzilálta a rend sorait, miközben a pápaság azon igyekezett, hogy mihamarabb szentté avassa (erre 1228-ban került sor). Az első vita akkor tört ki, amikor általa kijelölt, de kezdettől erősen támadott utóda, Illés felépíttette az assisi bazilikát, amelynek méretei és pompája sokak szemében Ferenc szellemiségének megtagadását jelentették. A későbbi konfliktusokat alapvetően az élete eseményeit tárgyaló különféle írások váltották ki. Ekképp alakult ki az, amit a XIX. század végén Ferenc egyik kitűnő életrajzírója, a protestáns Paul Sabatier „ferences kérdésnek” nevezett. Sabatier szerint e kérdés felvetődését elsősorban egy olyan esemény váltotta ki, amelynek tulajdonképpen véglegesen fel kellett volna számolnia ezt a problémát. 1260-ban a rend főkáptalanja azzal bízta meg Bonaventura főlelkészt, hogy írja meg Szent Ferenc hivatalos életrajzát, melynek fel kellett volna váltania minden, korábban róla

írt munkát, ezeket ugyanis a rend példátlan döntése értelmében meg kellett semmisíteni. Ez a határozat, valamint Tempier párizsi püspök tiltó rendelkezései sajnálatos módon azt tanúsítják, hogy a XIII. században az inkvizíció Európája mellett megjelent a cenzúra Európája is.

A felebaráti szeretet Európája

A prédikációikkal az élőszó Európáját előkészítő kolduló barátok a felebaráti szeretet Európájának, a társadalombiztosítás Európája ősenek is a szószólói. A rendszer alapjai „könyörületes cselekedetek” elnevezéssel a XIII. századdal kerülnek a helyükre. Máté Evangéliumának egyik passzusa (25, 35) szolgál igazolásukul, amely szerint az Ember Fia az utolsó ítéletkor két csoportra osztja majd az embereket, és a jobbán állókat Isten országába irányítja, jutalmul mindazért a jóért, amit vele földi életük során cselekedtek. Könyörületes tettek számít a betegek látogatása, a szomszédok itallal kínálása, az éhezők ellátása, a foglyok kiváltása (a XIII. században ez főleg a földközi-tengeri mohamedán kalózok rabjainak kiszabadítását jelenti), a ruhátlanok felöltöztetése, az idegenek befogadása, vagy holtaknak szentelt istentiszteletek költségeinek fedezése. A kolduló barátok járnak az élen a prédikálás és a könyörületességi tevékenységek gyakorlása terén, miközben segítik a városokban egymás után megnyíló kórházak működését is. Megszületett a kórházak Európája.

A harmadrendek

A kolduló rendek működésének még egy hozadékaról kell megemlékeznünk, amely szoros összefüggésben áll a városlakók körében végzett tevékenységükkel. Az általuk alapított harmadrendek elvben a legkülönbözőbb társadalmi helyzetű világi sze-

mélyeket tömörítik, ám ezek között a valóságban viszonylag sok tehetsős ember található, akik családi köteleiket és foglalkozásukat megtartva igyekeznek a barátokéhoz hasonló életmódot folytatni. A kolduló rendek ugyanis alapítóik szándékának megfelelően három rendre tagolódtak: egy szerzetesrendre, egy apácarendre (ilyenek voltak a ferenceseknél a klarisszák, de a domonkánusoknak is megvolt a saját, hasonló nevű apácarendjük) és egy harmadrendre, amely jelentősen kiterjesztette befolyását a városi lakosság körében. Valójában mind a három rend a városi társadalom lelki vezetésének szentelte magát. De a kolduló rendek életében az uralkodó szerepet egyértelműen a szerzetesek, azaz a férfiak, és természetesen a pápaság játszotta. És nem is kerülhették el a klerikalizálódást; mint Desbonnets atya a ferencesek kapcsán rámutatott, a kolduló rendek hamarosan „intuíciónál intézménnyé” (eszméből intézménnyé) változtak. A világiaknak az egyházon belül bekövetkező némi térnyerése ellenére a XIII. század képtelennek bizonyul a világiak Európájának megalkotására.

A gótikus Európa

A XIII. század a művészetek, elősorban az építészet egyik virágkora. A művészetek és mindenekelőtt az építészet az európai egység egyik legjelentősebb megnyilvánulása és egyik legszilárdabb összetartó eleme. Közös vonásaik ellenére az irodalmakat elválasztották egymástól a különböző nyelvek, miközben a művészet szinte mindig ugyanazon a nyelven szólalt meg. Már a nevével is az ókori római művészethez való visszatérést jelző román művészet is elterjedt Európa jelentős részén, ám különböző jegyeket öltött magára az egyes népeknél és az egyes régiókban. A „francia művészetnek” is nevezett gótikus művészet Észak-Franciaországból, pontosabban annak szívéből, a XIII. században még a tulajdonképpeni „Franciaföldként” emlegetett, később Île-de-France-nak nevezett vidékről indult útjára, és meghódította egész Európát. Ez a román művészettől merőben eltérő új művészet

a nagyobb templomokat igénylő népességnövekedés és a gyökeres ízlésváltozás eredménye. A lényegesen nagyobb méretek mellett a gótika a magasba törekvés, a fény és a színek művészete. Városiasabb, mint a román művészet. A nagyobb városok versenyre keltek egymással merész és gyönyörűséges gótikus épületek, elsősorban székesegyházak emelésében. Ez volt az az időszak, amelyet Georges Duby „a katedrálisok korának”⁷ nevezett. Megszületett a gigantizmus és a mértéktelenség Európája. „Egyre magasabbra!”: akárha ez lett volna a gótikus építészek jelszava. A katedrálisok első, 1140–1190-es nemzedéke (Sens, Noyon, Laon) után a XIII. századdal elérkezünk e műalkotások fénykorába: elegendő, ha a párizsi Notre-Dame-ra gondolunk. Lázasan igyekeztek mind hosszabb, és főleg mind magasabb épületeket emelni. Jól példázza ezt az amiens-i székesegyház, amelynek 1220-tól 1270-ig tartó építése gyakorlatilag végigkísérte Szent Lajos uralkodását, akinek szájából a katedrális 1256-ra már elkészült kórusában hangzott el az angol király és bárói vitájában igazságot tevő „amiens-i döntés”. A katedrális hossza 145, magassága 42,5 méter. A csúcspontot, illetve annak meghaladását a beauvais-i katedrális jelenti, melynek 1272-ben 48 méteres magasságot elérő kórusa 1284-ben összeomlott.

A gótikus templomok magas ablakait a fény misztikus felfogása ihlette, amit a XII. században Suger, Saint-Denis apátja fogalmazott meg. Suger új teológiai és esztétikai elvek alapján kezdte meg az apátság templomának átépítését. A többnyire fehér vagy szürke színárnyalatú román üvegablakokkal ellentétben a gótikus üvegablakok tobzódnak a színekben, ami a csülleng és más festőnövények szélesebb körű természetével és a festési eljárások fejlődésével áll összefüggésben. Alain Erlande-Brandenburg *Amikor a katedrálisokat kifestették* című munkája mélyrehatóan tárgyalja a szobrok és az üvegablakok sokszínűségét. A gótikus építészetet ugyanis a szobrászat fölvirágzása kísérte, melynek alkotásai elsősorban a katedrálisokat lepték el. A faragott kapuzatok révén látványosan előtérbe kerülhettek a szobrok, főleg az utolsó ítélet ábrázolásai, melynek félelmet és reményt egyszerre

⁷ Ld. Georges Duby: *A katedrálisok kora*. Ford. Albert Sándor, Gondolat, Budapest, 1984. (– *A ford.*)

sugalló látványa harmonikusan illeszkedett a boltívek magasba törő lendületéhez és az épületet elárasztó fényhez.

A festett üveglablakok Európájának egyik legszebb alkotása a chartres-i katedrális, amelynek kék színei méltán keltenek csodálatot. A nagy francia székesegyházak építői külföldön is követőkre találtak, ahol elsősorban a leggyakoribb, háromhajós felépítést, vagy a – többek között Bourges-ban is látható – öthajós típust vették át. A legszebb alkotások Spanyolországban, főleg Burgosban, Toledóban és Leónban nőttek ki a földből. Angliában sajátos, Normandiából kiinduló gótika jött létre, amely a XIV–XV. századi lángoló gótika egyik első megnyilvánulása. Itáliában a gótikus művészet mintegy „beszorult” a szívósan tovább élő román művészet és a korai reneszánsz alkotásai közé. A gótika itteni, viszonylag korlátozott elterjedésében a kolduló rendek játszottak szerepet (Assisi). Német földön, és különösen a Hanza-városokban a gazdag kereskedők ízlésének megfelelően sajátos típusú gótikus templomok, úgynevezett csarnok-templomok épültek, egyetlen hajóval. Roland Recht nemrégiben rámutatott, hogy a gótika hosszan tartó hagyománya napjaink Európájában is jelen van:

Ha figyelmesen vesszük szemügyre a XX. század néhány kiemelkedő alkotását, arra a megállapításra jutunk, hogy ezek sok esetben az 1140 és 1350 közötti időszak Északnyugat-Európájában létrejött újítások folytatásai gazdagabb és korszerűbb formákban. Poelzig, Bruno Taut, Mies Van der Rohe, Gropius, Niemeyer, Gaudí, vagy Nervi, Gaudin, Gehry és követőik innen merítették építészeti kultúrájuk jelentős részét. A klasszicista eszménnyel szakító modern építészeti mozgalom egyben arra is lehetőséget teremtett saját maga számára, hogy olyan megoldásokat alkalmazzon, amelyek ellentétesek ezzel az eszménnyel: így statikailag és esztétikailag újradefiniálta a falat, önhordó szerkezeti elemeket alakított ki, előregyártott szabványelemekkel dolgozott, és mindenekfölött visszatért a funkciónak a formán keresztül megvalósuló egyértelműségéhez.⁸

A gótikus művészet formáinak területére tett kirándulás túl meszszire vezetne. De nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy a XIII. század gótikus Európája nem csak az építészet Európája, hanem a szobrászat, az angyalokkal, szűzekkel, hercegnőkkel díszített székesegyház-kapuzatok, a pisai faragott szószékek Euró-

⁸ A Collège de France-ban tartott székfoglaló beszéd, 2002. március 14. 30. o.

pája is, sőt a freskóktól a miniatúrákig ívelő festészet Európája is. A gótikus XIII. század csodálatos alkotásokkal gazdagítja a *képek* Európáját.

Az udvarias Európa

A XIII. századi Európában teret nyert a jó modor is, amit a modern kor történészei és szociológusai civilizáltságnak, a korabeli emberek pedig „udvariasságnak” (*courtoisie*) neveztek. Később a városi miliőre utaló „urbánusság” (*urbanité*) és „csiszoltság” (*politesse*) szavak is az érzések és a viselkedésformák kifinomodását jelölik. A viselkedésformák fejlődését tárgyaló első átfogó munka 1939-ben látott napvilágot; szerzője a német szociológus, Norbert Elias, címe pedig: *Über den Prozess der Zivilisation*.⁹ A középkori emberek „udvariasságnak” (*courtoisie*) nevezték ezt a jelenséget. Már az említett szavak etimológiája is arra utal, hogy ez a középkorban, főleg a XIII. században kezdődő folyamat társadalmi szempontból kettős eredetű: az udvarok és a városok világából táplálkozik. A nemesi és a polgári viselkedésformák tehát közeledtek egymáshoz, s ennek eredményeként a XII-XIII. században latin, illetve vulgáris nyelvű illemtankönyvek láttak napvilágot: ilyen volt az angoloknál a *Liber Urbani* és a *Facetus*, a németeknél Thomasin von Zerclaere *Der wälche Gastje* („A faragatlan vendég”) és Tannhäuser *Költeménye*, vagy a milánói pedagógus, Bonvesin de La Riva *Értekezés az udvariasságról* című munkája. A jó modorral kapcsolatos tanácsok elsősorban az étkezési illetet, a természetes szükségletek elvégzését, a szexuális kapcsolatokat és az agresszív hajlamok leküzdését érintették. Bonvesinnél például ezt olvashatjuk:

Sose igyál a levestálból,
Ragadj kanalat, mi méltóbb dolog,

⁹ Norbert Elias: *A civilizáció folyamata*, Ford. Berényi Gábor, Gondolat, Budapest, 1987.

Ki jót kortyol a levesestálból,
S közben nyála az edénybe csurog,
Sertvés az ilyen, várja őt az ól,
Állat, ki saját piszkában forog.

A villa már korán eljutott Bizáncból Velencébe, de használata csak a XIV–XV. századtól kezdett – meglehetősen lassan – elterjedni.

Ennek az irodalomnak a csúcspontját Erasmus híres, latinul írt és később több vulgáris nyelvre lefordított nagy sikerű XVI. századi értekezése, a *De civilitate morum puerilium* („Az illendő gyermeki viselkedésről”) jelenti. De a jó modor Európája a XIII. században született meg.¹⁰

Felértékelődik a munka?

A XIII. században a gondolkodásmód és a magatartásformák az emberi tevékenység egy olyan területén is megváltoztak, ahol a középkori örökség nyomai ma is jelen vannak. A munkáról van szó, amelynek a státusza meglehetősen bizonytalan volt a korai középkorban, és ez elsősorban a szerzetesek világában vetett föl kérdéseket. Szent Benedek óta a rendek regulái kétféle munkára kötelezték a szerzeteseket: kéziratmásoló szellemi munkára, és az ellátásukat biztosító mezőgazdasági munkára. A munkavégzés vezeklési aktusnak számított a szerzetesek körében. A *teremtés könyve* szerint Isten azzal büntette Ádám és Éva eredendő bűnét, hogy munkára ítélte őket. Ám a szerzetesek nem csak vezeklésnek, hanem megváltásnak is tekintették a munkát, mely ekképp felértékelődött. S minthogy a szerzetesek nagy tekintélynek örvendtek a kora középkor századaiban, az a tény, hogy dolgoztak, ellentmondásos módon pozitív tartalmat kölcsönzött a munká-

¹⁰ A középkori illendőségi értekezések egyik őse a III. században versben íródott *Disticha Catonis*, melynek számos kéziratot másolata keletkezett a középkorban.

nak. A XI. és a XIII. század között meggyorsult a munka fölértékelődése. A mezőgazdaságban bevezetett technikai újítások, a városi iparosság fejlődése, valamint a munka révén elnyert gazdagság és magas társadalmi státusz lehetősége új megvilágításba helyezték magát a munkát. Korábban láthattuk, hogy a kereskedők és az egyetemi tanárok tevékenységére az szolgált igazolással, hogy munkát végeznek. A kolduló rendeket sok kritika érte, mert nem voltak hajlandók dolgozni, de azzal védekeztek, hogy lelkipásztori tevékenységük a munka egyik formája. Egyes társadalmi osztályok azzal nyilvánították ki felsőbbbségüket, hogy elzárkóztak a munkavégzés elől – ezek közé tartoztak a szemlélődő szerzetesrendek, a papok, a katonák, a lovagok és a nemesek –, s most komoly kihívást jelentett számukra a munkának mind a társadalmi életben, mind a vallásos gondolkodásban bekövetkezett felértékelődése. A katonai tevékenységet olyan hasznos munkaként állították be, mint amely a gyengék megvédését szolgálja. A papok apostoli hivatását közhasznú és dicséretes munkavégzésként ismerték el, még mielőtt a kolduló rendek önnön tevékenységüket próbálták volna igazolni. A munka felértékelődése komoly fenyegetést jelentett az „udvariasság” világára és az egész lovagságra. Terjedt a mondás: *Többet ér a vesződség, mint a vitézség.* Azonban sok minden nem volt rendben a munka körül. Nem volt még rá szó, és ekképp magának a munkának a fogalma sem létezett. A *labor* szó elsősorban erőfeszítést jelentett (noha belőle ered a francia *laboureur* [’földművelő’] és az angol *labour* szó), az *opera* pedig a munka termékét, eredményét (ebből származik a francia *ouvrier* [’munkás’] szó). Különbség, sőt növekvő ellentét állt fenn a soha ekkora megvetéssel nem sújtott fizikai munka és más, tisztelettel és megbecsüléssel övezett munkatevékenységek között. A költő Rutebeuf büszkén jelenti ki:

Nem a két kezemmel keresem kenyerem.

Így született meg a munka kétarcúságának, a munka méltóságának és méltatlanságának Európája. Ehhez az is hozzájárult, hogy a társadalom és főleg az egyház, a gazdagok és a hatalmasok minden bizonnyal azért dicsőítették a munkát, hogy a dolgozókat munkaadójuk rabszolgaságában tartsák. A vita tovább

tart, és a munka világának mai társadalmunkban bekövetkező átalakulásai azok közé a nagy fordulópontok közé tartoznak, amelyeket a „fejlettnek” nevezett társadalmak élnek át.

Európa, a mongolok és a keleti régiók

A XIII. században felerősödött egy folyamat, amely alapvető jelentőségű Európa kialakulásának szempontjából. A korábbi időkhez hasonlóan az európaiak azonosságtudata most is az őket fenyegető ellenségekkel, a „másokkal” szemben rajzolódott ki. Ilyen „mások” voltak az ókorban a perzsák, akiket azután a barbárok, a pogányok és végül a mohamedánok követtek. Az azonosság kialakulásának ezt a folyamatát a XIII. században a mongolok betörése zárta le, akik 1241-ben nyugati irányban Sziléziáig is eljutottak, és noha ezután kénytelenek voltak visszavonulni keletre, betörésük óriási lelki megrázkódtatást, páni félelmet váltott ki a keresztény világban. Szent Lajos francia király a mártírhálálra gondol, és keresztes hadjárata alatt hol kedvező, hol kedvezőtlen fényben tűnik föl előtte a mongolok furcsa népe, amelyre egyszer ádáz ellenségként, máskor az iszlám elleni lehetséges szövetségesként tekint. A mongoloktól való félelem hatására átalakul a gondolkodásmód, és a nyugati világ lemond a keresztes hadjáratokról. A keresztényeket immár sokkal jobban foglalkoztatja saját földjeik és javaik sorsa vagy a nyugati világ égető problémái, és kialszik a keresztes háborúk iránti lelkesedés. A mongol fenyegetés mintegy közös nevezőre hozta a keleti expedíciók ellenzőit.

Miközben államok közötti határvonalak helyett továbbra is inkább határvidékekről beszélhetünk, Kelet-Európában a keresztény Európa újabb határa jött létre. E határ fogalmát előbb Magyarország alakította ki, és példáját kisvártatva Lengyelország is követte. E két ország a keresztény világ védőfalának tekintette magát a pogány barbárokkal, mindenekelőtt a mongolokkal szemben, de ilyennek számítottak a kunok is Magyarországon, vagy a poroszok és a litvánok Lengyelországban. Az új helyzet és

az új felfogás mindenekelőtt abban a levélben tükröződik, amelyben IV. Béla magyar király (1247–1254) a pápához fordul. Az uralkodó azt tudatja a szentatyával, hogy a tatárok – ez volt a mongolok hagyományos elnevezése – eltökélten arra készülnek, hogy óriási haderejükkel hamarosan *egész Európa ellen (contra totam Europam)* induljanak, majd hozzáteszi:

Ha – Isten ments! – a konstantinápolyi birodalom és a tengeren túli keresztény földek elvesznének, ez kisebb veszteség volna *Európa lakói* számára, mint ha a tatárok elfoglalnák országunkat.

Az 1274-es II. lyoni zsinaton a morvaországi Olmütz (Olomouc) püspöke még egyértelműbben hangoztatja, hogy a kereszties hadjárat elvonja az erőket a kereszténység és a pogányság közötti valódi határról, amelyet IV. Bélához hasonlóan a Duna mentén jelöl ki. Európának ez a politikai-földrajzi felfogása, amely nem tekinti Európához tartozónak a Kárpátokat, és még kevésbé az Urál-hegységet, nem egyszerűen Európa és a keresztény világ azonosságát tételezi, hanem egy új területi felfogásról is árulkodik.

Ez az Európa „új” Európa. Annak a nagyszabású fejlődésnek az eredménye, amely nagyjából a XI. század és a XIII. század közepe között ment végbe a keresztény világban. A XII. század közepe és a XIII. század közepe között – ezek persze csak hozzávetőleges időpontok, lévén, hogy a nagy történelmi folyamatokat ritkán lehet pontos dátumok közé szorítani – nézetem szerint gyökeres átalakuláson mentek keresztül az európai keresztény társadalom alapvető értékei. Ez a döntő jelentőségű fordulat abból ered, hogy a kor férfiainak és asszonyainak jelentős részében tudatosult a keresztény világban bekövetkezett nagyszabású fejlődés és annak legfontosabb következményei. Ez a fejlődés, mint láttuk, változó intenzitással és időbeli eltolódásokkal ment végbe az egyes földrajzi régiókban és társadalmi közegekben, de az élet minden – műszaki, gazdasági, társadalmi, szellemi, művészeti, vallási, politikai – területét érintette. Az értékváltozás bonyolult kölcsönhatási folyamatok közepette mindezekben a területeken bekövetkezett, miközben az általános átalakulás során egyik vagy másik gyorsabban fejlődő szféra maga után vonhatta a többi. Ilyen húzóerő szerepét játszhatta például a városiasodás, a mező-

gazdasági forradalom, a nagyarányú népességnövekedés, a skolasztikus módszerek és a kolduló rendek megjelenése, az állam megszületése, a parasztság átalakulása, vagy a polgárság és más városi társadalmi csoportok megjelenése, melyek mindenhol kölcsönös hatással voltak egymásra.

A mennyei értékek leszállnak a földre

A fejlődés tudatosulásának és az értékek változásának ezt az időszakát olyan korként jellemezném, amelynek során a mennyei értékek leszállnak a földre. Úgy vélem ugyanis, hogy a lehetséges kulturális válaszok közül, amelyeket a kor adhatott a nagyszabású fejlődésnek a kora középkor hagyományos értékeit megkérdőjelező kihívására, a latin kereszténység – jóllehet nem szakított teljesen a világ megvetésének (*contemptus mundi*) sokáig szívósan élő doktrínájával –, a földi világ felé fordulást választotta, méghozzá a keresztény hittel összeegyeztethető korlátok között. Először is arra kell emlékeztetnem, hogy az újdonságok mindeddig csak úgy terjedhettek el, hogy az ókori, a pogány vagy a keresztény hagyomány álcájában léptek színre. Utaljunk csak Chartres-i Bernát emblematiszti kijelentésére:

Óriások vállán ülő törpék vagyunk.

A XIII. századi értékváltozás mindenekelőtt abban jelentkezik, hogy a kor szakít az újdonságok hagyományos elítélésével. Így például a század első felében megjelent *Szent Domonkos élete* című munka az új embert ünnepli Domonkosban, és új rendként ír lelkesülten a dominikánusokról. Nem vitás, hogy a kora középkor emberei a földi életért, a földi hatalomért dolgoztak, illetve harcoltak, ezt azonban természetfölötti értékek – Isten, Isten Városa, a Paradicsom, az Örökkévalóság, a világ megvetése, a megtérés, az isteni akaratnak magát mindenben alávető Jób, stb. – nevében tették. Az emberek számára az Ég alkotta az eszmeiség és a létezés kulturális horizontját.

A XIII. századi emberek szeme előtt is elsősorban saját üdvözülésük lebeg, ez azonban immár egyszerre tételezi föl a földi és a mennyei lét iránti elkötelezettséget. Megalapozottnak és üdvözítőnek tekintett földi értékek jelennek meg, mint például a munka, melyhez már nem a vezeklés negatív értéke társul, hanem a Teremtő művében való részvétel pozitív értéke – azaz a mennyei értékek leszállnak a földre. A változtatás, a technikai és szellemi haladás nem számít többé bűnnek: a paradicsomi boldogság és szépség egy része a földön is megvalósulhat. Isten a saját képére teremtette az embert, aki ekképp nemcsak az üdvözülést gátló, hanem azokat elősegítő feltételeket is létrehozhat a világban. Arra hivatkoznak, hogy Ádámot és Évát a pokol tornácáról mentette ki Jézus, és a Történelem nem a világvége felé záruló hanyatlási folyamat, hanem felemelkedés az idők beteljesülése felé. A joachimizmus csak az emberek kisebb részében kelt chiliasztikus várakozásokat, a többségben az előremutató Történelem gondolatát ülteti el. Az új értékek között a régi szellemi autoritások hagyatéka, az *authentica* mellett megjelennek az egyetemek tudós tanárai által kifejtett gondolatok, a *magistralia*. A gazdaság területén még nem fogalmazódik meg a haladás eszméje, ez csak a XVII. század utolsó éveiben lát napvilágot, de már létezik a növekedés fogalma. A malmok egyre sokrétűbb felhasználása (vízimalom, kallómalom, vasgyártás, sörkészítés stb.), a vertikális szövőszéket felváltó horizontális szövőszék, a XIII. században feltalált, az egyirányú mozgást váltakozó irányú mozgássá átalakító büttykös vezértengely révén megjelenik a termelékenység új értéke. A bőség mennyei mannaként ereszkedik az égből a földre. Ahol az éghajlati és az agrárszerkezeti adottságok megengedik, ott a hároméves vetésforgó váltja föl a kétéves vetésforgót a mezőgazdaságban, aminek köszönhetően a megművelt földek területe mintegy egyhatodával nő, és lehetővé válik a vetemények időszaki kibővítése (tavaszi és őszi gabona, köztes művelések). Az embereket tehát foglalkoztatja a növekedés, a nagyobb hozamok elérésének gondolata. Az agrártudomány az ókor utolsó századaihoz hasonlóan ismét méltó igényt tarthat kézikönyvek szerkesztésére; ezek közé tartozik Walter of Henley *Housebondrie*, vagy Pietro de' Crescenzi *Ruralium commodorum opus* című munkája (utóbbit V. Károly a XIV. század derekán francia nyelvre fordíttatta).

A változások méreteit nem szabad eltúloznunk, de mindenképpen a földi élet előtérbe kerüléséről árulkodnak. A szegyeteljes haszonnak (*turpe lucrum*) a nyereségszerzést és a kamatra adott kölcsönt gátló tilalma mindinkább háttérbe szorul a korabeli gazdasági kazuisztika révén; ebben a kolduló rendek járnak az élen, amelyek, mint láttuk, igazoltnak tekintik a kereskedők tevékenységét, arra hivatkozva, hogy egyre több ember számára teszik elérhetővé azokat a javakat, amelyeket az Ég kezdetben csak a föld egy adott részén élőknak adományozott. Az új értékek elterjedését gyakran az értelem és a számítás teszi lehetővé (latinul mindkettőt egyazon szó, a *ratio* jelöli). A mezőgazdasági termelés és a jövedelembehajtás racionalizálása oda vezet, hogy Anglia új királya, a normann Hódító Vilmos 1085-ben rendkívüli, korát jócskán meghaladó vállalkozásba fog, amikor utasítást ad a koronabirtokok és jövedelmeik teljes számbavételére. Ekkor készül el az a leltár, amelyet a történelem népszerű nevén *Domesday Book*ként, az „utolsó ítélet könyveként” őrzött meg. Ebben mutatkozik meg talán a legjobban az a gondolkodásbeli változás, amely a menny értékeit a földre helyezi át. A példát Flandria grófja is követi, aki 1187-ben jegyzékben összesített jövedelmeit (ez volt a flandriai „Bő Lajstrom”). Fülöp Ágost francia király (1185–1223) szintén rendszeres kimutatásokat követel a királyi birtokok jövedelméről, amelyekből fennmaradt egy 1202–1203-ból származó töredék. Ha meglehetősen kezdetleges kísérletekről van is szó, elmondhatjuk, hogy megszületett a költségvetés Európája. Ugyanakkor, mint Alexander Murray rámutatott, 1200 körül valóságos „számítási mánia” keríti hatalmába a nyugati világ lakóit. Mindent kiszámítanak, beleértve a purgatóriumban eltöltendő éveket is, és így Jacques Chiffolleau szellemes kifejezésével akár „túlvilági könyvelésről” is beszélhetünk.

Ugyanis a XIII. század emberei, egyháziak és világiak egyaránt, elbitoroltak egy részt Isten birtokaiból. Igyekeznek úrrá lenni a mindennapi élet ideje fölött, és a XIII. század végén szerte Európában megalkotják a mechanikus órákat. Immár az egyetemi katedrák terjesztik azt a tudást, amelynek közzétételét Isten eddig magának tartotta fenn. Mellesleg most már az Istenről alkotott ismeretek is emberi tudományt alkotnak: a XII. században Abélard bevezette a „teológia” szót, Chenu atya pedig föltárta előttünk azt

a folyamatot, melynek során a teológia tudománnyá vált a XIII. században. Végül a purgatórium gondolatának megjelenése a XII. század végén lehetővé teszi az egyház és a hívek számára, hogy elragadják Isten holtak fölötti hatalmának egy részét: megmenthetik a purgatóriumban tartózkodó lelkeket, ha kellő mennyiségű könyörgést intéznek érdekükben a Teremtőhöz. A szellemi és gondolati eszköztár folyamatosan fejlődik, és az emberek egyre jobban úrrá lesznek a világon. A könyv immár nem csak műtárgy vagy a vallásgyakorlat kelléke, hanem elsősorban kézikönyv. A kereskedők és a jogászok világában általánossá válik az írásbeliség; az iskolákban tanított írás ekképp elveszíti szent jellegét, vagy inkább égi hatalma földivé lesz. Az emberi testet gondoskodás és tilalmak veszik körül. VIII. Bonifác pápa a XIII. század végén megtiltja a holttestek feldarabolását, amit még Szent Lajos teteme sem kerülhetett el 1270-ben. A falánkság, amelyet sokáig a bujasággal rokon főbenjáró bűnnek tekintettek, a kifinomultabb étkezési szokások és konyhaművészet terjedésével elfogadottá vált. Maria Dembinska lengyel történész szerint a legrégebb középkori szakácskönyvet 1200 körül állították össze Absalon dán érsek számára, akinek minden valószínűség szerint francia szakácsa volt. A XIII. század végére megszületett az ingyencség Európája.

A szerzetesi szigor hatására a kora középkor még keményen elítélte a nevetést, de a XIII. század elejére Assisi Ferenc és az első ferencesek szellemiségének egyik sajátos jegyévé vált. Ebben az időben már mindenhol azon igyekeznek, hogy a lehető legtovább késleltessék az emberi testek útra kelését az Utolsó Ítélet előcsarnoka felé. Agostino Paravicini Bagliani rámutatott, hogy a Ferenc-rendi Roger Bacon és a pápai kúriát szenvedélyesen foglalkoztatta a földi élet meghosszabbításának lehetősége. A térképészet is a világ jobb megismerésén munkálkodott, szemben a kora középkor ideologikus térképeivel, melyek készítői nem sokat törődtek a tudományos pontossággal. A XII. század közepén Freisingi Ottó püspök, Barbarossa Frigyes nagybátyja még azt képzelte, hogy a földkerekség keresztény hitre térítése már befejeződött, és létrejött Isten Városa, ami magával hozza a Történelem végét, de az angol és a francia monarchia megszilárdulása, a spanyolországi *Reconquista* és a nagy római zsinatok, valamint

a joachimista eszmék hatására Európa ismét felfedezte a Történelem mibenlétét.

Szólnunk kell arról is, hogy a XII–XIII. században kétféle emberi eszmény alakult ki, és mindkettő – igaz, az üdvözülés előkészítéseként – a földi boldogulást tűzte ki célul. Az egyik az udvarokban kialakult, majd a nemesi és lovagi rétegekben is elterjedt „udvariasság” volt, amely, mint láttuk, a XIII. században a kifinomultság és a modern értelemben vett civilizáltság szinonimája volt.

A másik ideál a „lovagi tisztesség” (*prud'homie*), amely bölcseséget, mértékletességet, bátorsággal párosuló szerénységet, értelemről áthatott vitézséget feltételez, és elsősorban szintén világi eszmény. E két ideál a XII. és a XIII. század egyik sikerkönyvének, a *Roland-ének*nek két főszereplőjében, a hős Roland-ban és a bölcs Olivier-ben testesül meg. IX. Lajos francia király pedig egyszerre tisztos lovag és szent. Az üdvösség immár nemcsak az égben, hanem a földön is elnyerhető.

Tegyük még hozzá, hogy a közösségi kötelékek – nemzetségek, konfraternitások, céhek, stb. – megőrzése mellett a XIII. század férfiainak és asszonyainak legalábbis egy töredéke az egyén felemelkedésén munkálkodott. A földi út végén található purgatórium az utolsó ítélet kollektív túlvilágát megelőző egyéni túlvilág. Michel Zink helyesen látta, hogy az „én”, a szubjektum a XIII. században tör utat magának az európai irodalomban.

VI. A KÖZÉPKOR ALKONYA VAGY ÚJ IDŐK VIRRADATA?

A fejezet címében Philippe Wolff gondolatébresztő munkájának (1986) címére utalok, aki maga is a jeles holland történész, Johan Huizinga művének címét (*A középkor alkonya*) vette kölcsön. A XIV. és a XV. századot hagyományosan a középkor végső, a XIII. századi Európa viszonylagos stabilitását és virágzását követő válságperiódusának tekintik. Guy Bois úgy véli, ez a felfogás módosításra szorul, és a szóban forgó időszak pozitívabb értelmezését javasolja, arra hivatkozva, hogy csak a hűbériség átmeneti válságáról van szó. Tételét alapvetően Normandia helyzete alapján igyekszik bizonyítani, ami meglehetősen korlátozza hipotézisének érvényét. Viszont a legtöbb középkorkutatóhoz hasonlóan magam is azt hiszem, hogy a XIV. és a XV. század megpróbáltatásai az európai társadalom szerkezetében és növekedésében bekövetkező válságnak és sorozatos katasztrófáknak a kora, amely megelőzi az új, a nagy Reneszánsz beköszöntét. A XIV. század férfait és asszonyait gyakran az égből a földre ereszkedett apokaliptikus látomások kerítik hatalmukba, és az őket sújtó csapásokat többnyire az Apokalipszis három lovasának, az éhínségnek, a háborúnak és a járváynak a képében jelenítik meg. E jelenségek egyike sem volt ismeretlen a középkor előző századai számára, most viszont új, tragikus dimenziókat öltöttek, aminek következtében korábban sohasem tapasztalt megrázkódtatásoként érték az embereket.

Az éhínség és a háború

Különösen súlyos csapást jelentett az éhínség: Emmanuel Le Roy Ladurie, Pierre Alexandre, és a klímaváltozásokat tanulmányozó más történészek szerint az éghajlat rendkívül kedvezőtlené vált

a szóban forgó időszakban, ami elsősorban Észak-Európát érintette. Hosszan tartó lehűlések és szakadatlan esőzések követték egymást, aminek következtében az 1315–1322-es években tömeges éhínség tört ki.

A háború a középkorban mindvégig többé-kevésbé endemikus jelenségnek tekinthető. Ám az egyház, Szent Lajos és más uralkodók béketeremtő erőfeszítései, az anyagi jólét feltételeinek megteremtésére tett kísérletek, vagy a monarchiák megszilárdulása nyomán szigorú tilalommal sújtott hűbéri magánháborúk felszámolása következtében visszaszorulóban voltak a harci cselekmények. A XIV. században azután szinte mindenhol újra fellángolt a háború, és a kortársaknak elsősorban az tűnt fel, hogy az ellenségeskedések új formát öltöttek. A nemzeti államok fokozatos kialakulása előbb a hűbéri viszályok felszámolásával belső békét teremtett, idővel azonban „nemzeti” jellegű háborúk kitörését idézte elő. Jó példa erre a végeérhetetlen százéves háború, amely a XII–XIII. századi francia-angol ellentétek folytatása modernebb viszonyok között. A látványos – igaz, csak lassan elterjedő – technikai újítások is hozzájárultak ahhoz, hogy a háború arculata megváltozott. Ezek közül a legfontosabb az ágyú és a lőpor megjelenése, de az ostrom módszerei is gyökeresen átalakultak, aminek következtében fokozatosan eltűntek a várak, és helyettük az előkelő vidéki rezidenciák két típusa jelent meg: a nemesi kastély, amely elsősorban gazdagságmutogatást és kedvteléseket szolgáló lakóhelyként működött, és a többnyire királyi vagy hercegi erődtípus, amelyet úgy építettek meg, hogy ellenálljon az ágyúk tüzeinek. Ugyanakkor a háború mintegy szétterült, és hivatásosabb jelleget öltött. A gazdasági és társadalmi válság következtében elszaporodtak a csavargók, akik készek voltak vezérek szolgálatába állni, s fegyveres bandáik fosztogatásai és rombolásai kártékonyabbak voltak, mint a reguláris hadseregek pusztításai. Itáliában a legtekintélyesebb hadvezérek városoknak és államoknak kínálták föl szolgálataikat, és néha maguk is politikai hatalmasságokká léptek elő. Ezek voltak a *condottieri*ek. Végül pedig a francia és más monarchiák állandó hadseregeket állítottak föl, melyek katonái fizetséget kaptak, míg a zsoldos katonák a korábbinál állandóbb és szervezettebb formában kötelezték el

magukat a városok és a fejedelmek ügye mellett. Kiemelkedő szerepet játszottak közöttük a svájciak.

William Chester Jordan mesterien tárja föl előttünk a XIV. század elején beköszöntő éhínség időszakát. Bemutatja, miért élte meg a kor „példátlan” eseményként ezt a csapást, s melyek voltak azok a természeti, emberi és isteni tényezők, amelyek a kortársak szemében együttesen idézték elő az éhínséget. A korabeli férfiak és nők az időjárásban és az esőzésekben, a háborúban és Isten haragjában látták a fő okokat. A gabonatermés óriási mértékben visszaesett, járványok tizedelték az állatállományt. Az árak magasba szöktek, aminek következtében tovább növekedett a szegények száma és nyomorúsága, miközben a munkabérek csak keveseket érintő emelkedése képtelen volt az árnnövekedés ellensúlyozására. A monarchiák és a városok elégtelen szervezettsége, az élelmiszer-szállítás és -raktározás fogyatékosai tovább súlyosbították az általános éhínség következményeit, vagy legalábbis gátolták eredményes leküzdését. Nem alakulhatott még ki a paraszti és élelmiszer-ellátási szolidaritás Európája.

Philippe Contamine kitűnően mutatja be a XIV. század eleje és a XV. század vége között Európában kialakított új katonai szervezetet. A hadtudományok fölértékelődése és fejlődése folytán a harcművészet, a katonai fegyelem és a hadseregszervezés kérdéseit tárgyaló értekezéseket szerkesztettek, amelyek széles körben elterjedtek, akárcsak korábban a mezőgazdasági eljárásokról szóló munkák. Előbb latinra, majd a XIV. század végén Merész Fülöp burgundiai herceg utasítására franciára fordították azt a traktátust, amely 1327 körül Teodorosz Palaiologosz, II. Andronikosz bizánci császár másodszülött fia tollából származott. A Benedek-rendi Honoré Bovet az itália jogtudós Giovanni da Legnano *De bello* című művére támaszkodva megírta *A csaták fája* című munkáját, amelyet Franciaország ifjú királyának, VI. Károlynak ajánlott. A VI. Károly udvarában élő itáliai születésű Christine de Pisan 1410-ban közzéteszi *A harc és a lovagság könyvét*. Az ugyancsak itáliai Mariano di Jacopo Taccola 1449-ben írja meg a harci gépezetekről szóló *De machinis* című munkáját. Katonai rendeleték sora látott napvilágot egész Európában: Firenze 1369-ben bocsát ki katonai rendeletet, V. Károly francia király 1374-ben adja

ki átfogó rendeletét, II. Richárd és V. Henrik angol királyok 1385-ben, illetve 1419-ben teszik közzé katonai rendeletüket és szabályzatukat. Vakmerő Károly is több katonai rendeletet bocsát ki (a legfontosabbat 1473-ban), és ne feledkezzünk meg a svájci kantonok haderejét érintő szabályzatokról sem.

A régészet bőséges leletanyaggal szolgál számunkra, amely jól kiegészíti a rendelkezésünkre álló írásos dokumentumokat. Philippe Contamine utal a portugáliai Aljubarrotában felfedezett, vonalba rendezett vagy sakktáblaszerűen kialakított lyukakra, amelyeket minden bizonnyal a Gentből érkezett angol íjászok ástak 1385-ben, hogy a beléjük tűzött karókkal megállítsák a kasztíliai lovasság rohamait. A Visby-nél, Gotland szigetén 1361-ben lezajlott csata halottait rejtő gödrök feltárása lehetővé tette a védőfegyverzet átfogó tudományos vizsgálatát. A kutatók alaposan tanulmányozhatták a városoknak (Avignon, York, Rothenburg, Nördlingen), a váraknak (Vincennes, Fougères, Salses, Karlstein, Tarascon), egyes erősített templomoknak vagy házaknak a középkor végén épített vagy átalakított védőműveit. Számos múzeum segíti eligazodásunkat a XIV–XV. század harcoló Európájában, köztük a londoni Tower Armoury és a Wallace Collection, a brüsszeli Musée de la porte de Hal, a párizsi Musée de l'Armée, a római Angyalvár múzeuma, a firenzei Stibbert-múzeum, a torinói Armeria Reale, a madridi Real Armeria, vagy a tiroli Ambras várában található gyűjtemény.

Philippe Contamine emlékeztet arra is, hogy a középkor utolsó két évszázadában egész Európát elborították a reguláris és irreguláris csapatok által vívott háborúk: Franciaország és Spanyolország földjét a „nagy kompániák”, Itáliáét kalandorok bandái dúlták, Franciaország és Németország nyugati szeglete „embernyúzó zsiványoktól” is szenvedett, nem beszélve magáról a százéves háborúról, a bretagne-i örökösödési háborúkról, a burgundiai állam létrejöttét és összeomlását kísérő harcokról, a hispániai háborúkról, a pápai állam visszaszerzéséért folytatott egyházi hadjáratokról, a Genova és Velence, valamint a német Hanza, Dánia és Anglia között lezajlott tengeri összecsapásokról, a huszita csehek elleni harcokról, a teuton rend és szomszédai közötti küzdelmekről, az angliai Rózsák háborújáról, a granadai királyság felszámolásáról vagy a törökök balkáni előretöréséről.

Az ikonográfiai és régészeti vizsgálódásokból az is kiderül, hogy a XIV-XV. században elérkezett a lovak Európájának kora: a ló ekkoriban elsősorban harci mén, és ritkábban a vadászat eszköze. Átalakult a gyalogság is, amely a XIV. század közepe és a XV. század közepe között mind mennyiségi, mind minőségi szempontból veszített jelentőségéből, de az 1450-es évektől – elsősorban a német Landsknechtek és a svájci zsoldosok révén – lassan visszaszerzi korábbi tekintélyét és szerepét. Ám ennél is döntőbb változást jelentett a tűzérés megjelenése. A lőpor és maga az ágyú mintegy húsz év leforgása alatt, 1325 és 1345 között jutott el Kínából a mohamedán világon keresztül Itáliába, és innen Európa többi országába. Ez a John Mirfield kifejezésével (1390 körül) „ördögi harci eszköz, melyet közönségesen ágyúnak neveznek”, csak lassan alakította át a harcművészetet. Egyrészt a harctereken mutatkozott meg a hatása, másfelől várak és városok ostrománál vették nagy hasznát. Egyre nagyobb ágyúkat gyártottak, aminek célja nemcsak hatékonyságuk növelése volt, hanem tekintély- és félelemkeltés is. A XIV. század végén megszületett a kőhajító ágyú Európája. A XV. század második felében a tűzéség fejlesztésére fordított összegek egyre jobban megterhelték a városok és az államok költségvetését. A század végén – főleg Milánóban és Észak-Itáliában – nagy fejlődésnek indult a katonai rendeltetésű fémipar, miközben a francia tűzéség az ágyúk számát és minőségét tekintve az első helyet foglalta el Európában, amit aztán az itáliai hadjáratok is igazoltak.

Európa militarizálódása magában foglalta a katonai szolgálat átalakítását is. Angliában már a XIV. században megszűnt a hűbéri fegyveres szolgálat: a hadsereg ettől fogva nemzeti milíciákból és önkéntes egységekből állt. Franciaországban a XIV. század közepétől mind megszokottabbá vált a szerződéses katonáskodás. A XV. században minden település és minden egyházközség köteles volt meghatározott számú „szabad íjászt” és nyílpuskást a monarchia rendelkezésére bocsátani. Itáliában a vezető városi osztályok nem foglalkoztak katonai ügyekkel, és adott esetben főleg zsoldosokat vettek igénybe: ez volt a *condotta*-rendszer. Mindazonáltal Európa legtöbb országában továbbra is főleg nemesekből állt a lovasság. A nemesség Európája hű maradt katonai hagyományaihoz.

Elmondhatjuk, hogy a XV. század folyamán úgyszólván minden európai politikai hatalom állandó hadsereget állított föl. A hűbéri időkben időszakos háborúk folytak: az embereket alkalmanként, többnyire tavasszal szólították hadba, és csak korlátozott időre vehették igénybe őket. A hűbéri világ katonai naptárában lyukak éktelenkedtek, most viszont Európa katonai szövete egyre inkább egy darabból állt, olyannyira, hogy hamarosan az itáliaiak is szükségét érezték állandó hadseregek létesítésének. A velencei szenátus 1421-ben leszögezte:

Politikánkban arra törekszünk, hogy béke vagy háború idején mindig elegendő használható emberrel rendelkezünk.

Az általánossá lett katonai erőszak Európája azonban nem fojtotta el eközben a béke iránti vágyat, amely a középkorban a társadalom, az egyház és a hatalom egyik legfontosabb eszménye volt.

A Benedek-rendi Honoré Bovet, *A csaták fája* szerzője szomorúan állapítja meg:

A szent kereszténységet annyi háború és gyűlölet, annyi pusztítás és viszály sújtja, hogy csak nagy nehezen találunk olyan vidéket, hercegséget vagy grófságot, hol szépséges béke honolna.

A XV. században Podjebrád György cseh király latin nyelven megírja *Értekezés az egész kereszténységben megteremtendő békéről* című művét. Abban reménykedik, hogy

ezek a háborúk, rablások, felfordulások, gyűjtogatások és gyilkosságok, melyek, mint mély szomorúsággal beszámoltunk róluk, mindenfelé fenyegetik a kereszténységet, s elpusztítják a falvakat, kifosztják a városokat, feldúlják a tartományokat, nyomorúságba döntik a királyságokat és a fejedelemségeket, egyszer végleg és mindenestül megszűnnek, és az üdvös egység jegyében visszatérünk a kölcsönös felebaráti szeretet és a testvériség hön áhitott állapotába.

Ez a XV. századi király kétségkívül a legszebb tervet fogalmazta meg és a legszebb igazolást szolgáltatva az európai egység számára, mely hat évszázaddal később nagy nehézségek közepette van kialakulóban. Podjebrád György a béke Európáját álmodta meg.

A Fekete Halál

A XIV. század derekán a középkori Európa történelmének egyik legkatasztrofálisabb eseményével kényszerült szembenézni. A Fekete Halál csapott le rá, melyet azért neveztek így, mert két - légúti, illetve lágyéki - megjelenési formája közül az utóbbi pusztított lényegesen nagyobb mértékben. Lágyéktáji, bubóknak nevezett, fekete vértől duzzadt nyirokcsomók megjelenésével járt, s ettől a színtől kapta nevét a betegség, illetve a járvány. A bubópestis már Justinianus korában, a VI. században is pusztított a nyugati és a keleti világban, de azután teljesen eltűnt nyugatról. Azonban Közép-Ázsiában és valószínűleg Afrika keleti szarván is hosszú időn át szedte áldozatait, és 1347-1348-ban újra felütötte a fejét Európában. Pontosan ismerjük a betegség útvonalát és kitörésének időpontját. A Krim-félszigeti Kaffa genovai kolóniáját ázsiaiak támadták meg, akik pestisben elhalálozott emberek tetemeit hajították a védőfalak fölött az ostromlottak közé. A patkányokon élő bolhák, vagy újabb feltételezések szerint emberi érintkezések révén terjedő bacillus a Kaffából érkező hajókkal jutott el a nyugati világba, s az 1348-as esztendő folyamán gyakorlatilag Európa minden országában pusztított. A Fekete Halál katasztrofális jelenséggé vált Európában, és egészen 1720-ig, a Marseille-ben kitört utolsó nagy járvány végéig szedte áldozatait. A járvány mindig keletről érkezett, és mindenekelőtt azért öltött tragikus méreteket, mert maga a betegség rendkívül gyors lefolyású volt. A bacilussal megfertőződött embereket rövid lapangási időszak után vette le lábukról a roham, mely 24-36 óra alatt többnyire a halálukat okozta. A pestis keltette pánik másik oka abban állt, hogy a nyugatiak tudatára ébredtek a betegség fertőző jellegének. Korábban úgy vélték, hogy a lepra fertőzés útján is terjedhet - ebben tévedtek -, most viszont kétségszövegbevonhatatlan tény előtt álltak. Ráadásul a járványt szörnyűséges fiziológiai és társadalmi jelenségek kísérték. A betegek ijesztő idegrendszeri zavarokat mutattak, s a családok, a közösségek és az államhatalom képtelen volt felvenni a harcot a kórral, amely eképp valósággal ördögi jelleget öltött. A járvány főleg azért járt látványosan tragikus következményekkel, mert a fertőzés gyorsan

terjedt a különböző közösségekben, és megtizedelte, sőt olykor teljesen elpusztította az európai társadalmi struktúrák alapjait képező embercsoportokat. A családok, a nemzetségek, a rendházak, az egyházközségek képtelenek voltak illő egyéni temetésben részesíteni a halottakat. Sokan nem kapták meg az utolsó kenetet sem, és nem hangzott el ima vagy áldás, amikor tetemük a közös sírba került. Nem állnak rendelkezésünkre olyan dokumentumok, amelyek alapján több-kevesebb pontossággal meghatározhatnánk a halálozási arányt, csak annyit tudunk, hogy vidékenként eltérő volt. Valószínű, hogy schol sem maradt a lélekszám egyharmada alatt, és minden bizonnyal akkor járunk a legközelebb a valósághoz, ha az összlakosság felére-kétharmadára becsüljük az áldozatokat. Angliában 70 százalékos volt a demográfiai visszaesés: a lakosság mintegy hétmilliőről kétmillió körülire csökkent 1400-ra. A halottak száma elsősorban azért emelkedett ilyen magasra, mert a járvány újra meg újra felütötte a fejét. 1360–1362-ben különösen a gyermekek közül szedte áldozatait, majd váltakozó időközökben visszatért (1366–1369, 1374–1375, 1400, 1407, 1414–1417, 1424, 1427, 1432–1435, 1438–1439, 1445, 1464...). Gyakran más betegségekkel (diftéria, kanyaró, mumpsz, skarlát, tífusz, himlő, influenza, szamárköhögés) együtt jelentkezett, ami tovább növelte a rettenetet, csakúgy, mint a pestis, a háború és az éhínség korábban említett, a Jelenések könyve által sugallt párhuzamba állítása.

A XIV. századi orvosok képtelenek voltak rájönni a fertőzés természetes okaira, noha biztosak voltak abban, hogy ezek az okok léteznek, és tudták, hogy elsősorban a fertőzés terjedése ellen kell harcolniuk. A társadalom szélesebb rétegei viszont az isteni bosszúban keresték a magyarázatot.

Az orvostudomány fejletlensége ellenére sikerült néhány eredményes intézkedést bevezetni. Megtiltották például, hogy a családtagok összegyűljenek a betegágyak, illetve holttestek körül; nem engedték, hogy az élők elkísérjék őket utolsó útjukra, vagy hogy a holtak ruházatát magukra öltse. Igyekeztek minden eszközzel a fertőzés terjedése ellen harcolni. A leghatásosabb módszer a menekülés volt: a csapás sújtotta népes városokból sokan költöztek a gyér lakosságú vidékekre. Egy híres irodalmi alkotás, Boccaccio *Dekameron*jának Bevezetése bemutatja, amint gazdag

firenzeiek vidéki házaikba menekülnek. A pestis elleni védekezés e formáját természetesen csak a jómódú rétegek engedheték meg maguknak. A járvány kiélezte a társadalmi ellentéteket, súlyosbította a szegények nyomorát, és egyik legfontosabb tényezője volt a társadalmi erőszak fokozódásának, amelyről később ejtünk szót.

A közhatalom – mindenekelőtt a városokban, és ezek között is elsősorban az itáliai városokban – egy sor intézkedést hozott a tisztaság, a nagyobb higiénia érdekében. De küzdöttek a gazdagok hivalkodó fényűzése ellen is, amely szerintük kiválthatta isten dühét és büntetését. A pestisjárvánnyal a vallási kultusz új formái jelentek meg. Előtérbe kerültek például egyes szentek, akiket ettől fogva egész Európában imádat vett körül: ilyen volt Szent Sebestyén, akinek a testébe fúródó nyilak a XIV. századi csapásokat jelképezték, vagy a Nyugat- és Dél-Európában tisztelt Szent Rókus.

A halál, a holttest és a haláltánc

A pestisjárványok következtében átalakult az európai érzékenység és vallásosság. A férfiak és a nők mindeddig főleg azért rettegtek a haláltól, mert attól tartottak, a pokol várhat rájuk. Most viszont már maga a halál táplálta a félelmeket, amelynek a járvány során megnyilvánuló borzalmait nem maradhattak el a pokolbéli szenvedések mögött. Kétségtelen, hogy a képi ábrázolások tanúsága szerint a pokoltól való félelem a XIV. század közepe után is tovább él, noha, mint Jean Delumeau rámutatott, a paradicsomi boldogság képei igyekeznek ellensúlyozni a pokol rettenetét. Ám a halállal kapcsolatos új érzékenység legfőbb kedvezményezettje, ha fogalmazhatunk így, a holttest volt.

A holttestekkel való szembesülés a XIV. századi ikonográfia egyik kedvelt témája volt. Három szép, vidám, gondtalan fiatalember szembetalálja magát három, többnyire sírba helyezett koporsóból rájuk tekintő holttesttel. Különös jelentőségre tett szert a *Memento mori* („emlékezz arra, hogy egyszer meghalsz”) témája, amely régóta élt elevenen Európában, de most alapjaiban

hatotta át a vallásos érzületeket, sajátos életstílust és gondolkodásmódot alakítva ki. Egymás után láttak napvilágot a jó halált bemutató képes értekezések, az *artes moriendik*, melyekkel kapcsolatban Alberto Tenenti igazít el bennünket. Ez a felfogás vezet el a XVI. században megfogalmazódó montaigne-i alapelvhez:

filozofálni nem más, mint halni tanulni.

Ily módon egész Európában elterjedt egy ikonográfiai téma, a halál ábrázolása (*le macabre*), amihez sajátos érzésvilág és filozófia is társult. Ennek egyik leglátványosabb megnyilvánulási formájával akkor találkozunk, amikor a kiemelkedő személyiségek síremlékén megjelenik saját holttetemük faragott ábrázolása; ezt nevezik franciául *transz*nak (kb. „megkövült”). Az ehhez a típushoz tartozó legnevezetesebb franciaországi síremlék Lagrange bíborosé, melyet 1400 körül faragtak. A XV. századi Európa hetvenöt ilyen síremléket hagyott ránk.

A XIV. századi Itália különösen kedvelt egy másik ikonográfiai témát, a halál diadalát, amely 1350-ban, két évvel a pestisjárvány kitörése után impozánsan jelenik meg a pisai Campo Santóban. De ennél is népszerűbb volt két másik téma: az egyik a halálfejjel ábrázolt Hiúságé volt, mely azután mind a reneszánsz, mind a barokk művészetben fölbukkan; a másik a haláltánc, amely a XV. századi művészet és érzékenység egyik legautentikusabb kifejeződése.

A haláltáncban elsősorban a benne részt vevő személyekre, illetve megjelenésükre kell figyelni. Amíg ugyanis a tetem alapvetően az egyéni halál képe, a haláltáncban az egész társadalom, minden társadalmi és politikai réteg részt vesz. A sort a pápa és a császár nyitja meg, és a királyoktól a nemesekig, a polgárokig és a parasztokig az egész emberiség táncra perdül. A nők sem maradnak ki belőle. De maga a tánc is figyelmet érdemel. Az egyház léha, sőt pogány, illetlen kedvtelésnek tekintette a táncot, és elítélte. Kénytelen volt ugyan eltűrni az udvari táncokat, amelyek azonban csak a XVI–XVII. században aratnak végleges diadalt, de igyekezett gátat vetni a paraszti táncoknak. A haláltáncban egymásra talál a világi kultúra és a klerikális szemlélet. Azt fejezi ki, hogy a tánc ártalmas szórakozás: a táncoló társada-

lom a vesztébe rohan, és ehhez még Sátán táncmesteri közreműködésére sincs szükség. A halált megjelenítő művészet Európája az esztelenség Európája. Ekképp ékesíti az európai történelem hosszú szövetét a bolond évek vörös fonala.

A XV. században a haláltánc ellepte a keresztény Európa minden falfelületét. Az első ilyen remekmű a párizsi Szent Ártatlanok temetőjének falán jelent meg 1425-ben. 1440-től e freskó pontos másolata ékesítette a londoni Szent Pál-temető falát is, és a téma a házeli Domonkos-rendi temetőt díszítő jeles festőt, Konrad Witzet is megihlette. Ugyanilyen falfestmény készült Ulmban is, míg a lübecki Marienkirchében egy haláltáncot ábrázoló hatalmas vászon tekintett le a hívekre, amely 1470-ben a La Chaise-Dieu-i templomban talált követésre. A legmeglepőbb az, hogy a haláltánc témája még kisvárosok és falvak templomaiban is felbukkan: így a bretagne-i Kernescleden templomának a XV. század második feléből származó kereszthajójában, a tallinni Szent Mihály-templomban (XV. század vége), az isztriai Beramban (1474), a dániai Norre Alslevben (1480-as évek), a Ferrara közelében található Pisogne Santa Maria in Silvis templomában (1490), a szlovéniai Hrastovljében (1490), a bretagne-i Kermariában (1490), vagy Meslay-le-Grenet-ben (Eure-et-Loir megye, XV. század vége – XVI. század eleje).

Az erőszak Európája

A pestisjárvánnyal, az éhínséggel és a háborúval járó erőszakos cselekmények mellett akadtak egyéb tényezők is, amelyek konfliktusokhoz és erőszakhoz vezettek a XIV–XV. századi Európában. Ezek tovább élezték a középkor utolsó szakaszának válságait és harcait, és veszélyeztették Európa létrejöttét.

E jelenségek értelmezése során különböző hipotézisek láttak napvilágot. Frantisek Graus cseh történész tanulmányozta azokat a pogromokat, amelyeknek kútmérgezéssel vádolt zsidók estek áldozatul az 1320-as években, valamint azokat a jóval kiterjedtebb zsidóellenes atrocitásokat, amelyek főleg Közép-Európában az

1348-as pestisjárványt követték, és két átfogó magyarázatot fogalmaz meg ezek kapcsán. Az egyik – mely természetesen nem a sajátja – a bűnbakokká megtett zsidók iránti ellenséges érzületben keresi az okot, de Graus az általa „válságperiódusnak” tekintett XIV. század átfogó vizsgálatába ágyazza ezeket a pogromokat. Hangsúlyozza az állandó válságtól fenyegetett európai gazdaság strukturális fogyatékoságait, a parasztok és uraik, az iparosok és a kereskedők közötti társadalmi ellentéteket, amelyek hosszú távon megvilágíthatják azokat a belső kockázati tényezőket, amelyeket Európának nem sikerült még felszámolnia. Emellett a politikai hatalom, azaz a dinasztikus ellentétektől bomlasztott, népfelkelésektől fenyegetett, szűkös pénzügyi erőforrásokkal rendelkező monarchiák viszonylagos gyengesége előrevetíti a politikai apparátus gyengeségét, ami talán mára sem tűnt el Európából. „*De grace especial*”. *Bűn, állam és társadalom a középkor végi Franciaországban* című kitűnő könyvében Claude Gauvard más okokkal magyarázza a XIV–XV. századi Franciaországban dúló erőszakot. Eszerint egy új típusú, a hűbéri időkben megszokott erőszaktól különböző törvényszegő magatartás alakul ki a *bűnözéssel*, amely a központi hatalom rendfenntartó erejének megszilárdulásával egy időben, a modern állam kialakulását kísérő visszahatásként jelenik meg. Ugyanakkor a bűnözés elleni küzdelem során megszorodnak az erőszakos cselekményekkel kapcsolatos dokumentumok, felduzzad a levéltári anyag, ami azt a benyomást keltheti bennünk, hogy a bűnesetek száma növekedett, holott valójában megtorlásukban és dokumentáltságukban következett be előrelépés. Lehetséges, hogy ez a magyarázat a mai Európában zajló erőszakos cselekményekre is érvényes... Mindenesetre a középkori társadalom egyik sajátossága abban áll – és ezt Claude Gauvard is ragyogóan megvilágítja –, hogy a *becsület* a legfontosabb érték a lakosság minden rétege szemében. De a hosszú távon érvényesülő, napjainkban is ható jelenségek között elsősorban arra kell fölfigyelnünk, hogy a politikai hatalom – a monarchia, majd később az állam – nem csak büntetéseket, hanem kegyelmet is oszt. Franciaországban például egyes elítéltek „bocsánatlevelet” kapnak a XIV–XV. században: a kegyelem aktusában egy magasztos politikai hatalom nyilvánul meg,

amely átvette az isteni hatalom néhány vonását. Felsejlenek a megtorlás és a kegyelem Európájának körvonalai.

Ezeket a magyarázatokat (elsősorban a bűnbaknak megtett zsidók elleni pogromok kapcsán) nemrégiben megkérdőjelezte David Nirenberg amerikai történész, aki a Spanyolországban, főleg az aragóniai királyság területén a XIV. század első felében elkövetett erőszakos cselekményeket tanulmányozta. Nirenberg főleg azokat az agressziókat vizsgálja, amelyek kisebbségek (zsidók, mohamedánok, sőt nők) ellen irányulnak. A szerző szerint

az erőszak a többség és a kisebbség együttélésének egyik központi és rendszerező vonása.

Eszerint az Ibériai-félszigeten, vagy Európa legtöbb országában egy adott többségnek és egy adott kisebbségnek az együttélésében kellene keresnünk az okát annak az erőszaknak, amely a jelek szerint a középkor vége felé veszélyeztette Európa összetartozását. Mindenesetre a XV. század végére érkezve két megjegyzést tehetünk ezen összetartozás kapcsán. Először is értelmetlen dolog e kor vonatkozásában toleranciáról vagy intoleranciáról beszélni: még jócskán innen vagyunk a türelem Európájától, amely kétségkívül előrejutott az úton, de még ma sem született meg. Másfelől a zsidókat kiűzték Nyugat- és Dél-Európából: Angliát a XIII. század végén, Franciaországot a XIV. század utolsó éveiben, az Ibériai-félszigetet 1492-ben kényszerültek elhagyni. A legsúlyosabb fejlemény abban áll, hogy Spanyolországban immár nem vallási, azaz antijudaista alapon, hanem fajvédelmi okokból, a vér tisztaságára (*limpieza del sangre*) hivatkozva üldözik őket. Közép- és Kelet-Európában két másik megoldást követtek: egyes országokban türelmet tanúsítottak irántuk (noha maga a szó még várat magára), aminek következtében a XVI. századi Lengyelország „máglyák nélküli állam”, ahol sem zsidókat, sem boszorkányokat nem égetnek el; másutt – így Itáliában és Németország nagy részén – gettókba zárták őket, de ezzel védelmükről is gondoskodtak. Ám mindenképpen arra a megállapításra kell jutnunk, hogy a középkor végi Európa kivetette magából a zsidókat.

Boszorkányüldözés

A XIV., de főleg a XV. századi boszorkányüldözésekkel az erőszak új formája ölt egyre nagyobb méreteket. Az egyház kezdettől fogva küzdött a mágikus hiedelmek és szertartások, illetve ezek terjesztői és bemutatói, a boszorkányok ellen, ez a harc azonban sokáig háttérbe szorult az eretnekségek elfojtására tett erőfeszítések mögött. Az inkvizíció XIII. század eleji létrehozása is mindenekelőtt az eretnekségek felszámolását szolgálta. Ám hamarosan a boszorkányok is megjelentek céltáblái között, és a valdens és kathar eretnekmozgalmak visszaszorulásával a boszorkányság elleni harc lett a legfontosabb feladat, amint az a XIV. századi inkvizítorok számára készült kézikönyvekből is kitűnik. Ezek között említendő a Bernard Gui, Languedoc Domonkos-rendi inkvizítora által szerkesztett munka, és elsősorban a katalán dominikánus Nicolás Eymeric által 1376 körül írott, széles körben terjesztett *Inkvizítorok eligazító könyve*. Mint Norman Cohn rámutatott, a XV. században az eretnek helyett a boszorkány vált az inkvizíció kedvenc prédájává. A rendkívül intuitív Michelet jól vette észre, hogy a boszorkányság elnöiesedik a XIV. században, noha olyan szövegre támaszkodott, amelyről később kiderült, hogy nem hiteles. A boszorkány kerül tehát az európai színpad rivaldafényébe, és egészen a XVII. századig ott is marad, miközben sokszor kell máglyára hágnia. A boszorkányüldözők egy *Malleus Malificarum* („A boszorkányok pörölye”) című munkából merítették arzenáljukat, amelyet egy Rajna-völgyi és egy elzászi Domonkos-rendi inkvizítor, Jacob Sprenger és Heinrich Institoris szövegezett meg. A könyv 1486-ban nyomtatásban is megjelent. A szerzők saját koruk örült drámai víziójába ágyazzák a boszorkányok elleni harcot: úgy látják, mindenhol felfordulás, szexuális kicsapongás lett úrrá, és az egész világ a vadul tomboló ördög prédájául esett. *A boszorkányok pörölyében* Jean Delumeau nyomán „a félelem kereszténységének” termékét és eszközét láthatjuk. Ezen újabb türelmetlenségi hullám közepette a boszorkányszombatnak, ennek a hátborzongató szertartásnak a rettenete ihletett kifejezésekre talált a képi ábrázolásokon. Megszületett a boszorkányüldözés, a boszorkányszombat Európája.

Parasztmozgalmak

A középkor utolsó szakaszának erőszakos megnyilvánulásai között különös figyelmet érdemelnek a dolgozók – a parasztok, illetve a városi munkások és iparosok – lázadásai. Robert Fossier joggal beszélt „kiéleződött osztályellentétéről”, s megalapozottnak látszanak a brit Rodney Hilton és más marxista felfogású történészek interpretációi is. A gazdaság átalakulása következtében paraszti tömegek szegényedtek el, miközben sokan meggazdagodtak. A francia paraszt gúnyneve („jacques”) nyomán hagyományosan „jacquerie”-knek nevezett parasztlázadások többsége azonban nem szegényparasztok, hanem éppen ellenkezőleg, tehetősek, előnyöket élvezők, de azok elvesztésétől fenyegetett parasztok részvételével tört ki. A *jacquerie* Beauvaisis és Valois agyagos és termékeny földjein, a londoni és a sussexi grófságban lángolt föl; legfontosabb gócai a nagy mezővárosok voltak, akárcsak Katalóniában és Flandriában, vagy a Rajna és az Elba menti nagy forgalmú térségekben. A legnagyobb francia parasztlázadás 1358-ban tört ki Beauvaisis-ben, ahonnan gyorsan áterjedt Soissonais-re, Valois-ra és Brie-re. A felkelők kifosztották és felégették a kastélyokat, de nem találtak támogatókra a városlakók körében, ráadásul sem tekintélyes vezetőik, sem világosan megfogalmazott céljaik nem voltak. A hűbérurak könnyörtelenül elfojtották a felkelést.

1378-ban Languedochban az egyre nagyobb méreteket öltő szegénység és a leszerelt katonákból álló bandák megjelenése helyi jacquerie-hez, a *Tuchinek* (e régi szó eredetileg az erdőben meghúzódó rablókat és haramiákat jelölte) felkeléséhez vezetett, melyet szintén levertek. Figyelemre méltó tény, hogy Itáliában csak meglehetősen erőtlen parasztlázadások fordultak elő: a városok itt az ellenállás minden lehetősége nélkül hajtották uralmuk alá a falvakat. Általánosságban elmondható, hogy a „parasztkérdés” nem vetődött föl a XIV–XV. századi Európában. Szervezett nagyszabású parasztmozgalomra csak a XVI. század elején, Németországban került sor. Ez volt a nevezetes „parasztháború”.

Városi felkelések

Viszont felmerült a városok kérdése. Gyors ütemű fejlődésük lelassult, majd 1260 után válságba torkollott. A munkanélküliség, a béringadozások, a szegények és a társadalom peremén élők számának növekedése szinte állandó zendülésekhez és lázadásokhoz vezetett. A szegény városi néprétegek dühe kezdetben a zsidók ellen fordult, majd egyre inkább a királyi hatalom képviselői váltak a célpontjaivá: a nincstelen lakosság egyre nehezebben tűrte az adószedők mohóságát és a rendfenntartásban mutatkozó szigort. Az iparostevékenységek koncentrációja és a céhmesterek uralma elégedetlenséget szított az iparosok és a legszegényebbek körében. Az ellenállás olykor szervezett formákat igyekezett kialakítani. Beaumanoir francia jogtudós így ír 1285-ben:

a közhaszon ellen köttetnek szövetségek, midőn egyesek megegyeznek abban, hogy nem hajlandók tovább dolgozni az eddigi alacsony bérért.

A figeaci iparosok már 1255-ben *collegatió*t alapítanak, amit akár valódi szakszervezetnek tekinthetünk. A városi felkelők világosan megfogalmazták elképzeléseiket és követeléseiket; így például el akarják érni a munkanap megrövidítését. 1337-ben a genti ványolók a „Munkát!” és „Szabadságot!” jelszavakat kiáltozva kezdik meg felkelésüket. A parasztokkal ellentétben a városi felkelők hamar találtnak maguknak vezéreket. Ilyen volt Robert Fossier szerint Berenguer Oller Barcelonában, Jean Cabos Caenban, Pierre Decoinck Brüggeben, Michelle di Lando Firenzében, Simon Caboche Párizsban, Honoré Cotquin Amiens-ben, vagy Bernard Porquier Béziers-ben. Egyikük, a liège-i Henri de Dinant kivételes formátumot árult el: négy éven át, 1353 és 1356 között ura volt a városnak, és osztályok nélküli társadalomról ábrándozott.

A XIV. században és a XV. század elején Liège-en kívül három város volt valóban forradalmi megmozdulások színtere: Párizs, London és Firenze.

Párizsban II. (Jó) János Poitiers-nál elszenvedett veresége, valamint Gonosz Károly, Évreux grófja és Navarra királya intrikái nyomán a lakosság jelentős része fellázadt, élükön a nagypolgár Étienne Marcellel, a párizsi kereskedők előljárójával, aki nem volt

ugyan forradalmár, de korlátozni kívánta az egyre inkább abszolutistának mutatkozó monarchia hatalmát. Különböző fordulatok után – egy alkalommal Étienne Marcel a jacques-okkal is megpróbált szövetséget kötni – a felkelés vezetőjét 1358. július 31-én meggyilkolták, és a mozgalmat elfojtották.

1382-ben rövid ideig tartó, de annál hevesebb felkelésre került sor, miután az udvar visszaállította azokat az adókat, amelyeket a halálos ágyán fekvő V. Károly meggondolatlanul eltörölt. A lázadók megkaparintották a Városházán a fenyegető angol támadás miatt tárolt harci kalapácsokat, és a hatalom embereire igyekeztek lesújtani velük. Ez volt a kalapácsosok (*Maillotins*) felkelése.

A párizsi nép indulatai újra fellángoltak, amikor a megbolondult VI. Károly uralkodása alatt az Armagnac- és a burgundiai párt harcot vívott a hataloméért. A burgundiaiak támogattak egy lázadókból álló csoportosulást, melyet egy Caboche nevű mészáros vezetett, és 1413 májusában jóváhagyattak a Parlamenttel¹¹ egy reformrendeletet. Az Armagnacok visszatérése azonban véget vetett ennek a kísérletnek. Ekképp Franciaországban és másutt megjelent az elvetélt reformkísérletek és a városi felkelések Európája, mely a francia forradalomig állt fenn.

Londonban az váltott ki nagyszabású megmozdulást, hogy a dolgozó rétegek tiltakozásba kezdtek elnyomott jogállásuk súlyosbítása és egy új adó, a *poll-tax* bevezetése ellen. A felkelés sajátos jellege abból fakadt, hogy a városi iparosok és munkások szövetségre léptek a fellázadt paraszttal. A megmozdulás egyik vezetője a dolgozók eredeti jogállásának visszaállítását és a szolgaság megszüntetését követelő Wat Tyler volt, a másik pedig a „szegény pap” John Ball, aki gyűjtő erejű jelszót fogalmazott meg:

Míg Éva szőtt és Ádám kévét hordott, ki látott akkor lovagot és lordot?

A felkelők rövid ideig Londont is a hatalmukban tartották, végül azonban legyőzték őket, és hosszú évekig tartó megtorlás következett.

Az események más jelleget öltöttek Firenzében. A hatalmas textiliparnak otthont adó városban a hatalom birtokosai, a gaz-

¹¹ A XIII. század második felében, Szent Lajos uralkodása idején létrejött párizsi *Parlament* a királyi legfelső bíróság funkcióját látta el. (– *A ford.*)

dag posztógyártó- és kereskedőcéhek vezetői szélsőségekre ragadtatták magukat. A gazdag családok ellen irányuló felkelés élén a textilipari munkások álltak. A *Ciompók* több mint három évig, 1378-tól 1382-ig irányították a várost. A mozgalom Firenzén kívül, többek között Siennában is követőkre talált. Ezután az előkelőségek visszaszerezték a hatalmat, és sokáig nem is engedték ki kezükből: a XV. század a Mediciek kora volt.

A munkanélküliek és a marginalizált elemek szinte minden olyan városban megmozdultak, amelyben „veszélyes” negyedek alakultak ki. Már az 1280 és 1310 közötti időszakban sor került ilyen eseményekre Douai-ben, Ieperben, Brüggeben, Tournai-ben, Saint-Omerben, Amiens-ben, Liège-ben, sőt a languedoci Béziers-ben és Toulouse-ban, a champagne-i Reimsben, a normandiai Caenben és magában Párizsban is. Észak-Itáliában Bolognában, Lombardiában (1289), Viterbóban, majd a toscanai Firenzében tört ki zendülés. A következő, 1360-tól 1410-ig húzódó időszak során megjelenik a munkáslázadások „modern” formája, a géprombolás. E megmozdulásokra elsősorban Európa és a Birodalom északnyugati városaiban kerül sor, így a Rajna völgyében (Strasbourg, Köln, Frankfurt) és Közép-Németországban (Bázel, Nürnberg, Regensburg). A harmadik, rövidebb és kevesebb erőszakkal járó szakasz 1440-től 1460-ig tartott; ekkor főleg német földön (Bécs, Köln, Nürnberg), Flandriában (Gent), és ismét Párizsban (1455) törtek ki lázongások. Pierre Monnet rávilágított azoknak a konfliktusoknak a sajátos jellegére, amelyek mintegy kétszázötven alkalommal borították föl száznál is több német város életét 1300 és 1350 között, és nem vezettek sem itáliai típusú zsarnoki rendszerek bevezetéséhez, sem a céhek demokratizálódásához. A béke visszatértét elsősorban azok az előkelő rétegek segítették elő, amelyeknek sikerült megőrizniük hatalmukat.

Észak-európai konfliktusok

Skandináviában a társadalmi ellentétet tovább bonyolították a Hanza-városok kereskedői, az iparosok és a parasztok közötti harcok, valamint az északi monarchiák közötti versengések. Dánia, Norvégia és Svédország 1397-ben Kalmarban perszonálu-

nióba tömörültek. Ám 1434-ben a svéd nemesek és parasztok a felkelés útjára léptek. Az erőszakos városi megmozdulásokat jól példázza a bergeniei 1455-ös, a Hanza ösztönzésére kitört felkelése, amely a királyi bírót, a püspök és még vagy hatvan ember meggyilkolásával végződött. A megosztott, a német és a holland Hanza-kereskedők iránt mélységesen ellenséges skandináv világ Európa leginstabilabb szeglete volt ekkoriban. Ugyanakkor a moszkvai nagyfejedelem 1478-ban elfoglalta Novgorodot, ahonnan 1494-re teljesen eltűntek a Hanza kereskedői. A kialakulófélben levő orosz hatalom megjelenése aláásta azokat a tényezőket, amelyek Oroszországot eddig Európához kapcsolták.

*Megbomlik az egyház egysége:
a nagy egyházszakadás*

A XIV. században bekövetkezett egy fejlemény, mely magát a pápaságot érintette, és tovább növelte a zűrzavart a keresztény világban. Az események mögött kezdetben azok a szűnni nem akaró konfliktusok álltak, amelyek az 1300-as jubileumi év után forrongásban tartották Róma lakosságát. Az V. Kelemen néven 1305-ben a pápai trónra lépő bordeaux-i érsek távol akarta tartani magát a felfordulástól, ezért nem ment Rómába, és Lyonban koronáztatta meg magát. 1312-re zsinatot hívott össze Vienne-be, de már ezt megelőzően 1309-ben Avignonban telepedett le azzal a szándékkal, hogy a béke helyreállta után Rómába költözik. Ez azonban nem következett be, és utódai sem hagyták el Avignont. Gyönyörű pápai palotát építettek, és szigorú adóztatással sikerült olyan intézményeket létrehozniuk, amelyek biztosították a kereszténység eredményes vezérlését. Az apostoli kamarára, a kincstárra, a kancelláriára, az audienciák hivatalára és a poenitentiáriára támaszkodó avignoni pápaság a XIV. századi Európa legeredményesebb monarchikus kormányzata volt. A keresztény világ szívében fekvő Avignon földrajzi helyzete jelentősen hozzájárult a pápai politika sikeréhez, ám ennek ellenére a korabeli európaiak érzékenységében továbbra is szívósan élt a keresztény-

séget jelképező Rómához való ragaszkodás. Európában ma is elevenen él a helyek, az emlékek, a szimbolikus jelentések kultusza. Az egyházi és a világi közvélemény túlnyomó része a XIV. században szüntelenül követelte, hogy a pápaság székhelyét helyezték vissza Rómába. V. Orbán engedett is a nyomásnak, és 1367-ben Rómába költözött, de a városban kialakult helyzet miatt három évvel később visszatért Avignonba. A Rómába való végleges visszatérésre utóda, XI. Gergely szánta el magát 1378-ban.

A pápaság avignoni működése idején a római belviszályok tovább éleződtek a nagy arisztokratacsaládok versengése és a hangadók szavát mindig követni kész csöcselék állandó mozgólódása miatt.

A helyzet érdekes fordulatot vett Cola di Rienzo fellépésével. Ennek az alacsony sorból származó, de rendkívül művelt, az ókori irodalomban járatos embernek sikerült 1347-ben elfoglaltatnia a városházának otthont adó Capitoliumot; az őt hatalomba emelő tömeget ihletett szónoklatai lelkesítették, melyekben ókori szerzőktől vett idézetek divatos profetikus álmodozásokkal keveredtek. Természetesen nem csak az előkelő családok tekintettek rá ellenséges szemmel, hanem a pápa is, aki Albornoz bíboros vezetésével csapatokat küldött ellene, és száműzetésbe kényszerítette. Cola di Rienzo később visszatért Rómába, de nem sikerült visszaszereznie a hatalmat, és 1354-ben meggyilkolták. Ez a történelmi epizód nemcsak Rómát rázta meg, hanem az egész keresztény világot is, ugyanakkor mintegy előrevetítette az ókori latin gondolkodás újjászületését. XI. Gergely Rómába való visszatérése nem teremtett békét az egyházban, sőt éppen ellenkezőleg újabb, az eddigieknél sokkal súlyosabb válsághoz vezetett. A pápa korai halálát követően összeült a konklávé, ami azonban kisvártatva zendülésbe fordult. VI. Orbán megválasztása azonnal dühödt tiltakozásokat váltott ki; a konklávé többsége meg is semmisítette az eredményt, és helyette VII. Kelemen választotta meg pápának. VI. Orbán azonban nem hagyta el trónját, így a keresztény világnak két pápája lett: a Rómában székelő itáliai VI. Orbán, és az újra Avignonban berendezkedő genfi VII. Kelemen. Mindkettejük mögött felsorakozott a kereszténység egy része, amely így két részre szakadt. Franciaország, Kasztília, Aragónia és Skócia Avignonnak fogadott engedelmességet, Itália, Anglia, a német

császár, valamint az Európa keleti és északi peremén fekvő királyságok pedig Rómának. Mindegyik pápának megvoltak a maga bíborosai, akik haláluk után konklávét tartottak. VI. Orbán IX. Bonifác (1389–1404), VII. Ince (1404–1406) és XII. Gergely (1406–1409) követte a római trónon, míg Kelemen örökébe XIII. Benedek lépett 1394-ben. Figyelemre méltó tény, hogy – akárcsak később, a XVI. századi reformáció idején – a nemzeti egyházak alávetették magukat az uralkodók és a politikai hatalmasságok döntéseinek. Sok egyházi és világi keresztényt mélyen lesújtott és felháborított az így kialakult helyzet. Franciaország 1395-ben azzal a javaslattal állt elő, hogy mindkét pápa mondjon le egyidejűleg címéről, XIII. Benedek azonban elutasította a tervet. 1409-ben viszont a két táborhoz tartozó bíborosok részvételével összeült egy zsinat, amely mindkét pápát letette trónjáról, és V. Sándort választotta meg helyettük. Sándort 1410-ben XXIII. János követte, őt azonban a hagyomány nem tartja igazi pápának, és nem is szerepel a szentatyák hivatalos névsorában. XIII. Benedek és XII. Gergely azonban nem voltak hajlandók lemondani, s így már nem két, hanem három pápa vetekedett egymással. 1415-ben XXIII. Jánost elűzték Rómából, és a konstanzi zsinat 1415-ben megfosztotta méltóságától. XII. Gergely végül mégis lemondott, az elszigetelődött XIII. Benedeket végérvényesen letették trónjáról, és 1417. november 17-én a zsinat V. Márton személyében megválasztotta az egység és a megbékélés pápáját. A skizma rövid időre és kevésbé drámai formában 1439 és 1449 között kiújult, de ezután a firenzei zsinat és IV. Jenő pápa egyszer s mindenkorra véget vetett az egyházszakadásnak, sőt az utolsó pillanatban megpróbálták elérni a kibékülést a római latin egyház és a görög ortodox egyház között, e terv azonban Konstantinápoly 1453-as török elfoglalása nyomán meghiúsult.

A nagy egyházszakadás súlyos próbatételt jelentett a keresztény Európa számára. Egysége hosszú évekre megtört. A római egyházhoz való érzelmi ragaszkodás továbbra is elevenen élt, de az egyház egyesítő ereje komoly csorbát szenvedett. A nemzeti egyházak eltávolodtak Rómától, és a monarchiák a pápasággal megkötendő kétoldalú szerződések kidolgozására készültek. Felsejlett a konkordátumok Európája.

Új eretnekek : Wyclif és Husz követői

A XIV. és a XV. századra eltűntek az előző időszak nagy eretnekmozgalmai. A katharizmus lassan teljesen fölemészttődött, míg a valdensek csoportjai csak az alpesi völgyekben és Észak-Itália egyes félreeső vidékein maradtak fenn. Ám más, „modernnek” tekintett eretnekségek ütötték fel a fejüket, amelyek a XVI. századi protestáns reformáció közvetlen előzményei. A két legfontosabb közülük a Wyclif vezette Lollardok angliai mozgalma a XIV. században, illetve a Husz János és követői által képviselt, a XV. század eleji Csehországban kibontakozó irányzat. Az Oxfordban teológiai magiszteri fokozatot szerzett John Wyclif (kb. 1335–1384) azzal a már régen megfogalmazott nézettel állt elő, miszerint a szentségek érvénye nem kiszolgáltatóik hivatalától függ, hanem attól, hogy kegyelmi állapotban vannak-e, vagy sem, ennélfogva a méltatlan papok által kiszolgáltatott szentségek nem tekinthetők érvényesnek. Másrészt a keresztény vallásnak csak azokat az elemeit fogadta el, amelyekről a Bibliában is szó esik. Ekképp tagadta mindazon egyházi határozatok érvényét, amelyek nem a Szentírásban gyökereztek, és elvetette a képek használatát, a zarándoklatokat és a halottaknak juttatott búcsúcédulákat. Élete végén radikális nézeteket hirdetett az oltáriszentségről, nevezetesen az átlényegülés tanáról, és támadta a szerzetesrendeket, amelyeket megannyi „magánvallásnak” tekintett.

Wyclifnek az oltáriszentség kapcsán hangoztatott gondolatait 1380-ban elítélték Oxfordban, majd 1382-ben Londonban. Azt terjesztették róla, hogy az ő felhajtására tört ki a dolgozók 1381-es felkelése, bár nyíltan nem támogatta a mozgalmat. Legmaradandóbb alkotásának a *Biblia* angol nyelvű fordítása tekinthető. Nézetei, amelyeket halála után is terjesztettek, elsősorban Oxfordban, komoly vitákat váltottak ki a XV. század első éveiben, de elevenen éltek egészen a XVI. századi protestáns reformációig, amely részben magáévá tette őket.

Wyclif tanai már a XIV. század végén követőkre találtak, akiket a koldusokat jelölő *beghard* szó szinonimájával Lollardoknak neveztek (ezzel a szóval utaltak becsmérőn a marginális szerzetesekre). Így emlegették Wyclif tanítványait, az Oxfordból érke-

zett prédikátorokat, akikhez „szegény papok” csatlakoztak. Komoly befolyással rendelkeztek a legfelső politikai és társadalmi körökben, ahol támogatókra találtak; terjesztették Wyclif angol nyelvű *Bibliáját*, és radikális terveket szövögettek. Így például szekularizálni akarták a papság vagyonát, s a Parlament 1410-ben a püspöki és szerzetesi javak elkobzását tervezte. A Lollardokat keményen üldözték: sokan közülük máglyán végezték be életüket a XV. század első felében, de gondolataik tovább éltek, és a reformáció korában is visszhangra találtak.

A másik, az eretnekséget kezdetben csak súroló, később viszont egyértelműen cretnek irányzatot Husz János (1370–1415) indította útjára Csehországban. A nem sokkal korábban alapított prágai egyetemen Husz János belekeveredett azokba az egyre hevesebb szakmai és etnikai konfliktusokba, amelyek a csehek és a németek között törtek ki. 1409–1410-ben az egyetem rektorává lépett elő. Tanítása Wyclif hatásáról árulkodott, s miközben a németek nominalista teológiát követtek, Husz radikális realizmust vallott, azt állítva, hogy az univerzálíák valóságos léttel bírnak az isteni értelemben, mivel az eszmék transzcendens realitások. Hatása az egyetem falain kívül is terjedt, mivel 1402-től cseh nyelven prédikált a prágai Betlehem-kápolnában. Azt követelte, hogy az egyház hajtson végre teljes erkölcsi reformot, és mindenben engedelmeskedjen Isten ígéjének. Emiatt természetesen ellentétbe került a legfőbb egyházi méltóságokkal. Cseh kollégáival elérte, hogy Csehország királya kiadja a Kutna Hora-i dekrétumot (1409), melynek értelmében a német tanároknak és diákoknak el kellett hagyniuk a prágai egyetemet. (Ezek a kitiltottak alapították meg azután a lipcsei egyetemet.) Később viszont Wyclif műveit nyilvánosan elégették, Husz Jánost pedig 1410-ben kiátkozta a pápa. Husz ekkor elhagyta Prágát, hogy prédikálásnak és hitvitázó művek írásának szentelje magát. *De ecclesia* című munkájában a kiválasztottak gyülekezetének tekinti az egyházat, és elutasítja a pápa elsőbbségét. 1414-ben a konstanzi zsinat felszólította, hogy jelenjen meg előtte, és tisztázza magát a vádak alól. Husz Konstanzba utazott, ott azonban börtönbe vetették, s hiába tagadott minden vádat a zsinat nyilvános ülésén, halálra ítélték, és 1415. július 6-án máglyán elégették. Hamvait a Rajnába szórták.

Csehországot megdöbbsentette az ítélet, a csehek többsége magáévá tette Husz nézeteit, aminek következtében létrejött az első felekezeti megosztottság a keresztény világban. A husziták kezébe került Prága fellázadt a császár ellen, aki egyben Csehország királya volt. A helyzet különösen azután éleződött ki, hogy a felkelés vezetése a husziták legradikálisabb csoportja, a taboriták kezébe került. A csehek különváltak a római egyháztól, és a világiakra is kiterjesztették a két szín alatti áldozást. De a mozgalom a vallási mellett nemzeti jelleget is öltött: a cseh nyelvet és a cseh értékeket helyezte előtérbe az idegen – elsősorban német – kulturális befolyásokkal szemben. Társadalmi téren a parasztság érdekeit képviselte, és eltörölte a hűbéri intézményeket. 1421 és 1431 között az egyház és a német választófejedelmek négy keresztes hadjáratot indítottak a husziták ellen. A gyalogosan küzdő, magukat szekerek mögött elbarikádozó, hitüktől föltüzelt huszita parasztok meghátrálásra kényszerítették az ellenséges lovasságot, majd 1428–1429-ben nagy rettenetet keltve feldúlták Luzáciát, Szászországot és Frankent. Ez volt az első nagy európai forradalmi mozgalom, melynek ereje az egész kontinensen döbbentet keltett. Zsigmond császár kénytelen volt megegyezést keresni a husziták mérsékelt szárnyával. Ennek vezetője Podjebrád György volt, aki azután győzelmek sorozatát aratta, és 1458-tól 1471-ig Csehország királya lett. Uralkodása alatt romba döntötte a luxemburgi házat és felszámolta a csehországi német befolyást.

A devotio moderna

Ezeknek az Európát a XIV. században és a XV. század első felében megrázó, gyakran erőszakos konfliktusokhoz vezető ellentéteknek a felidézését ki kell egészítenünk egy, a keresztény vallásosságban bekövetkezett békés jellegű átalakulás bemutatásával, amely minden bizonnyal még mélyrehatóbb hatással volt az európai érzékenységre. A *devotio moderná*ról van szó. Ez a lelki-szellemi áramlat valójában egy deventeri (Németalföld) posztókereskedő fiának, Geert Grootének vallási élményéből táplálko-

zott. A pappá fölszentelt Groote 1374-ben lemond javadalmairól, és Monnikhuizen karthauzi kolostorába vonul vissza, majd prédikálókörutakra indul, hogy papokat, klerikusokat, világi testvéreket tömörítő közösségeket hozzon létre, amelyek a Közös Élet Testvérei nevet viselik, miközben külön szervezeti formát alakít ki nők számára. Groote és követői erkölcsi megújulást hirdetnek, küzdenek a szimónia, a javadalmak halmozása, a papok vadházassága és a szegénységi fogadalom be nem tartása ellen. A *devotio moderna* nélkülözte azt a mélységet, amely a XIII. században, és különösen a XIV. század első felében Európában teret nyerő miszticizmus jellemzője; ugyanakkor konkrét, mindennapi kérdésekkel foglalkozott, egyszerű és józan vallásosságot hirdetett, amelynek középpontjában az emberi oldaláról tekintett Krisztus állt. Ezekben a körökben látott napvilágot az 1471-ben meghalt Kempis Tamásnak tulajdonított, *Jézus Krisztus követése* című remekmű, amely hosszú évszázadokra a mindkét nembeli jámbor európaiak mindennapos olvasmánya lett. A *devotio moderna* csak járulékos hatással volt a protestáns reformáció jóval radikálisabb mozgalmaira, de Loyolai Ignác sokat merített belőle, és a jezsuita vallásosság részben ebből a forrásból táplálkozik.

Nemzeti érzések megjelenése

Egyes történészek szerint egy lélektani jelenség, a nemzeti érzés keresendő azok mögött a konfliktusok mögött, amelyek a XIV–XV. századi Európában jelentkeztek. Mások viszont kétségbe vonták, hogy a nemzeti érzés már ebben a korban létezett. Bernard Guenée úgy véli, hogy a kérdést eleve rosszul tették föl. Valójában így kellene fogalmaznunk:

Mit értettek a középkor végi európaiak »nemzeten« egy adott állam keretei között? vajon a lakosság nemzetnek tekintette-e magát? melyek voltak e »nemzeti érzés« összetevői, és milyen erővel mutatkozott meg? mekkora energiát, mekkora összetartó erőt merített az állam ebből a nemzeti érzésből?

Guenée szerint a „nemzet” szó csak a XVIII. században nyeri el mai jelentését; a középkor végén a „faj”, az „ország”, a „királyság” szavak ugyanolyan jelentésűek, mint a „nemzet”. A modern nemzettudat olyan középkor végi relitásokkal kapcsolta össze a nemzetet, amelyekkel az nem állt mélyebb összefüggésben: így például Németországban a birodalom eszméjével, amely nem esett egybe sem Németország, sem a germánság fogalmával. Franciaországban a nemzeti érzés megjelenését a százéves háború időszakából eredeztetik. Bernard Guenée viszont azt hangoztatja, hogy ennek az érzésnek a gyökerei a XIII. századba nyúlnak vissza. Valószínű, hogy Angliában, és mindenekelőtt az angol történetírásban találkozunk először azzal a jelenséggel, amely leginkább hasonlít ahhoz, amit „nemzeti érzésnek” nevezünk. Olivier de Laborderie-nak egy közelmúlthban megjelent gyönyörű tanulmánya rámutat, hogy a XIII. század végén, illetve a XV. század elején készült, képekkel illusztrált királyi családfák csak a már a XII. század óta meglévő angol nemzeti érzés tükrében értelmezhetők. Döntő szerepet játszott e téren Geoffrey of Monmouth *Historia regum Britanniae* (kb. 1136) című művének sikere, amely széles körben népszerűsítette *Brut* (azaz Brutus király, a brit királyok mondabeli őse) és Artúr király félig-meddig történelmi alakját. A százéves háború nem tekinthető ugyan a nemzeti érzés valódi bölcsőjének, de olyan döntő változást hozott az angolok számára, amely elősegítette nemzeti érzésük kiteljesedését. A francia hivatalos nyelvből az ellenség nyelve lett, helyét a nép nyelve, az angol vette át. Ily módon a nyelvi egység ténye, amely egyébként nem áll szükségszerű összefüggésben a nemzeti érzéssel, Angliában elősegítette ennek térnyerését. Shakespeare, akinek a XVII. század elején lezáruló életművében általában a nemzeti érzés kiteljesedésének csúcspontját látják, II. Richárd híres monológiájában az angol nemzeti érzés korai, csodálatos megfogalmazását állítja elénk. Ennek kapcsán utalnunk kell arra is, hogy a saint-denis-i apátságban készült, 1274 után *Nagy francia krónikák* címmel ellátott művek szerzői gyakran emlegetik Franciaországot. A „nemzeti érzés” és a királyság eszméje minden esetben összekapcsolódik egymással, s az ország és a monarchia fonódik egybe Jeanne d'Arc személye körül is. Ez utóbbi esetben kétségt kívül a „népi” gondolkodás nyilvánul meg; ám mégis azt

kell mondanunk, hogy a nemzeti érzés csak egy szűk körű eliten belül tört lassacskán utat magának, és távolról sem rendelkezett olyan gazdag tartalommal, mint a későbbi századokban. Talán inkább „hazafias” szellemről kellene beszélnünk. Ernst Kantorowicz rámutatott, hogy a középkor végén terjedt el a *Pro patria mori* („meghalni a hazáért”) jelszó. Mindenesetre nagyfokú óvatosságot kell tanúsítanunk, amikor XIV–XV. századi nemzeti érzésekről beszélünk Európában, és a nemzetek kialakulásának kezdeti szakaszait a társadalmi érzésvilágnál és lélektannál szélesebb területeken kell vizsgálnunk.

Ugyanakkor szólnunk kell a szó olyan használatáról is, amelyek szerepet játszottak a nemzet modern fogalmának kialakulásában. A XV. században két eléggé sajátos közegben, az egyetemeken és a zsinatokon tartottak számon nemzeteket. Az egyetemeket benépesítő fiatalokat az intézmény jobb működése érdekében „nemzetekbe” tömörítették. Ezt az elvet elsőként 1180 körül Bolognában alkalmazták, ahol a hallgatókat két csoportba osztották aszerint, hogy az Alpoktól délre vagy északra eső területekről érkeztek. Az „Alpokon inneniek” három „alnemzetbe” sorolták (lombardok, toszkánok, szicíliaiak), a „hegyeken túliakat” pedig tizenhárom csoportba, melyek nagyjából a kereszténység királyságainak, illetve politikai egységeinek feleltek meg. Párizsban 1222-től alkalmazták a nemzetek szerinti felosztást, amely azonban csak a *facultas artium*on érvényesült: itt a hallgatókat négy „nemzetre” (normannok, pikárdok, franciák, angolok-németek) bontották. Ez a példa jól érzékelteti, hogy a középkori egyetemi „nemzet” fogalma távolról sem jelenti azt, hogy az idetartozók azonos nemzethez tartoznának. Párizsban a francia „nemzet” a mediterrán vidékekről érkezett tanárokat és diákokat foglalta magába. A XV. században rendkívül népes angol-német „nemzet” meglehetősen képtelen hibridnek tűnik számunkra, holott középkori mércével nézve igen jól működött. Ezzel szemben Prágában, mint láttuk, a cseh és a német nemzet etnikailag élesen elkülönült egymástól, ami erőszakos, a németek kitiltásával végződő konfliktushoz vezetett.

A XV. század elején a konstanzi és más jelentős zsinatok is a nemzetek szerinti csoportosítás elvét alkalmazták. Minden egyes zsinati „nemzet” több, földrajzi, történelmi vagy nyelvi rokonsá-

got mutató országot foglalt magába. A „nemzet” tehát régi értelmében az európai tér és az európai társadalom sajátos szerveződési formája volt. Ugyanígy az európai kontinensen kívüli területeken állomásozó európai kereskedők a lerakatokban vagy a vásárokon városok, illetve régiók szerint „nemzetekbe” tömörítettek kiérkezett kollégáikat, hogy jobban képviselhessék érdekeiket, és több segítséget nyújthassanak nekik.

A politikai prófécia

A politikai prófécia a nemzeti érzéssel rokon jelenség, amely szintén különös erővel nyilvánul meg a XIV-XV. században. A középkori klerikusok gyakran forgatták az *Ószövetséget*, sokat elmélkedtek passzusai felett, és ennél fogva nagy jelentőséget tulajdonítottak a prófétáknak, valamint próféciaik politikai tartalmainak. Colette Beaune úgy véli, hogy „a XIV. században döntően felerősödött” ez az érdeklődés. A legtöbb európai nemzet és az itáliai nagyvárosok saját profetizmusokat tettek a magukévá. Franciaországban például azt tartják, hogy egy Károly nevű apától származó, ugyancsak Károly nevű fiú tizenhárom évesen a királyi trónra lépve legyőzi a lázadókat és az angolokat, majd mind Rómában, mind Jeruzsálemben császárrá koronázzák, hogy azután a teljes Szentföldet fölszabadítsa, és Jeruzsálemben végezze be életét. Spanyolországban Aragóniai Ferdinánd hősi alakja körül keltek életre próféciaik, melyek azt jósolták, hogy döntő győzelmet arat a mórokon, és új világot alapít.

A XV. század végén

– írja Colette Beaune –

a prófécia mindenütt jelen van. Igazolja az itáliai háborúkat, és óceánon túli utakra sarkallja Kolombusz Kristófot. A középkor világában, amely számára nehezen értelmezhető a haladás gondolata, a prófécia azon kevés eszközök egyike, amelyek lehetővé teszik a már előre megírt jövő elgondolását.

A prófécia Európája győzedelmes és uralkodó Európa, a modern idők Európája. Nem osztom Mihail Bahtyin és más történészek felfogását, akik szerint az állítólagos reneszánsz úgy különbözik a középkortól, mint a karnevál a nagybőjttől, vagy a nevetés a sírástól. A középkorban az égi értékek leszálltak a földre, s a férfiak és a nők már a földi életben is örömeket találtak, amint ez a nemrégiben megjelent, *A megvilágított középkor*¹² című kitűnő kollektív műből is kiderül.

A könyvnyomtatás

A XV. századi Európa dicsőséges jövőjéről álmodozott, ám eközben megnyílt egy boldogabb földi civilizáció előtt. A könyvnyomtatás felfedezésével jelentősen kitágult az olvasók köre: diadalra jutott az írás, a könyv. Az első nyomtatási eljárások során valószínűleg domborúra kivésott fametszeteket alkalmaztak, amelyekkel már 1400 körül sokszorosítottak szövegeket papírra. A xilotipográfia azonban nem tudta kiszorítani a szövegek kézi másolását; az erre szakosodott műhelyekben a XV. század elején már több tucat másoló írta egyszerre a tollba mondott szöveget. A fejlődést előbb a papír elterjedése jelentette, míg a döntő újításra 1450 körül, a szétszedhető fémbetűk rendszeres használatának bevezetésével került sor. A német Gutenberg indította Mainzban útjára a könyvnyomtatást, noha teljes bizonyossággal nem tudható, ő maga találta-e föl az eljárást, vagy csak tökéletesítette és elterjesztette elődei módszereit. Tény, hogy 1454-ben egy mainzi műhelyből kerültek ki első ízben olyan könyvek, amelyek előállításához kizárólag réz öntőmintából nyert szétszedhető fémbetűket használtak. 1457-ben egy színes zsolnároskönyv is napvilágot látott itt, amelynek szövegében a fekete mellett piros és kék színű betűk is megtalálhatók. A XV. század végére a könyvnyomtatás egész Európában elterjedt. 1466-ben külön katedrát alapítottak számára a párizsi egyetemen, és 1470-ben meg is nyílt a város

¹² *Le Moyen Âge en lumière*, szerk. Jacques Dalarun, Fayard, Párizs, 2002.

első nyomdája. A könyvnyomtatás terén két város kaparintotta gyorsan magához a vezető szerepet: Antwerpen, mely egyben az európai gazdaság legfontosabb központja volt, és Velence, ahol a könyvművész Aldo Manuzio (kb. 1450–1515) teremtett iskolát. Egyébként az 1500 előtt nyomtatott könyveket *inkunábulumok*-nak, ősnymtatványoknak nevezik. A könyvnyomtatás forradalma csak idővel érezte hatását. A nyomtatott könyvek akkor is sokba kerültek, amikor nem voltak díszes kiállításúak, és a XV. század végén akadt egy időszak, melynek során az olvasás némiképp visszaszorult. Ugyanakkor ezt a felfedezést csak jóval később, a XVI. század folyamán követte a könyvek tartalmi megújulása. Hosszú ideig főleg csak bibliák és középkori vallási művek jelentek meg nyomtatásban, és a könyvek lapjait miniatűrök díszítették. De a nyomtatott könyv nemcsak a tudást, hanem magának az olvasásnak a gyakorlatát is forradalmasította. Új olvasók Európája volt kialakulóban.

Gazdaság-világ

A XV. század az európai gazdaság széles körű nyitásának az időszaka is volt. Ennek legnagyobb történésze Fernand Braudel, aki a kor bemutatása és értelmezése során bevezette a „gazdaság-világ” (*économie-monde*) kifejezést. A gazdaság-világ azt jelenti, hogy kialakul egy tér, amelyben rendszeres, egy város vagy egy központi régió ellenőrizte gazdasági cserefolyamatok játszódnak le. Braudel szerint a XIV. században Észak-Európa, Flandria és az ázsiai világ, illetve a nagy itáliai kikötővárosok (Genova, Velence) között létrejött rendszeres kapcsolatok révén alakult ki az európai gazdaság-világ, amelynek a XV. századi központja Antwerpen volt. A Római Birodalom kora óta, amikor a Földközi-tenger vidékére korlátozódó világméretű szerveződést hoztak létre, ez volt az első hasonló képződmény. Más világméretű képződményekhez hasonlóan erről is elmondható, hogy elsősorban a benne részt vevő városok, régiók, társadalmi csoportok és családok meggazdagodását segítette elő, miközben a gazdasági átala-

kulások áldozatai nagymértékben elszegényedtek. Számos olyan város akad, ahol a lakosság jelentős része növekvő szegénységben, a társadalom peremére szorulva tengeti életét. Fernand Braudel hangsúlyozza, hogy ez a világméretű szerveződés a gazdaság mellett a politika és a kultúra szférájában is tetten érhető. Politikai téren a gazdaság-világ megfelelője a később „európai egyensúly” néven emlegetett jelenség. Megszületett a gazdasági folyamatok globalizálódásának Európája, amely egyúttal a súlyosbodó társadalmi és politikai egyenlőtlenségek Európája is volt.

A kitárulkozó Európa

A növekedés és a nyitás Európájának fejlődése a XIV–XV. századdal látványosan diadalmaskodó reneszánszban teljesedik ki. Korábban *A középkor képekben* című munkámban igyekeztem bemutatni, hogyan jelenik meg ez a nyitás a képi ábrázolásokban, most néhány sorban összefoglalom az ott elmondottakat. Európa megnyílik a gyermek előtt, akinek, mint Philippe Ariès rámutatott, a XIII. századig nem tulajdonítottak külön értéket, noha a mindennapi életben szülei megingathatatlan szeretete vette körül. Nagy szerepet játszott ebben a gyermek Jézus kultusza, akiről az emberek igyekeznek minél többet megtudni, ezért áhitatos szeretettel forgatják az egyre szaporodó apokrif evangéliumok lapjait. A szép és elragadó gyermek pajkos örömmel mutogatja játékait, és pufók csecsemők, *puttók* alakjában mindenütt ott van az angyalok világában. A gyermekkel együtt a nő is előnyösebb helyzetet élvez a korábnál, és miközben a Mária-kultusz jegyében mindent ellepnek a halott gyermekét sirató vagy a könyörületes Szűzet ábrázoló képek, a korábban veszélyes nőként háttérbe szorult Éva újra a figyelem középpontjába kerül: a hús-vér nő csábító vonásaival jelenik meg, arcának bája vetekszik Mária orcájának szépségével.

A XIV. század elején megjelenik egy nagy jövő elé tekintő újdonság, a *portré*, amely az egyén előtérbe kerülésének és a realizmusnak nevezett új ábrázolásmódnak a terméke. Mind élőkről,

mind holtakról készülnek portrék. A szarkofágok hátán fekvő alakjainak arca levetkőzi konvencionális jellegét, és „valóságossá” válik. A legrégebbi portrékról hatalmasságok, pápák, királyok, főurak és gazdag polgárok arca tekint le, majd a műfaj demokratizálódik. Az olajfesték XV. századi felfedezése, valamint a táblaképfestészet térnyerése további ösztönző hatással van a portré fejlődésére, mely a freskókon is őrzi kiváltságos helyét. Megszületett a portré Európája, amelyet a XIX. században részben kiszorít majd a fénykép. E felderülő arcú Európa a *gasztronómia* fejlődésének köszönhetően fényűző étkezéseknek hódolhat: egymást követik a nagy lakomák, amelyek közül Jó Fülöp burgundiai herceg 1454-ben Lille-ben rendezett, úgynevezett Fácán-lakomája hagyta a legkitörölhetetlenebb emlékeket. A *játék* immár nemcsak arisztokrata körökben dívik, hanem a társadalom szélesebb rétegeiben is: a kockajáték mellett a XV. század elején megjelenik a tarot, és megszületik a kártyajátékok Európája, miközben a fogadások is – elsősorban Angliában – egyre nagyobb méreteket öltenek. Ez az Európa, amely úgy próbálta elhárítani a pestisjárvány fenyegetését, hogy látványosan visszatért a lovagság álmához, ahhoz, amit a holland Johan Huizinga nevezetes könyvében (*A középkor alkonya*, 1919) „az élet keserű zamatának”, „a szebb élet vágyának”, „a hősiség és szerelem álmának”, „az idilli élet álmának” nevezett, ez az Európa nemcsak haláltáncot jár, hanem ünnepi táncokat is; ennek válfajai egyre szaporodnak a XIV. században az *ars nova* révén megújult zene jóvoltából, amely kifinomult ritmikai kifejezésmodot követ, és kiaknázza az énekhangban és a hangszerekben rejlő összes lehetőséget. A táncoló, énekelő, zenélő Európa idejét írjuk ekkor.

Firenze – Európa virága?

E kiteljesedés legragyogóbb példáját a XV. századi Firenze kínálja számunkra, ahol már elevenen él a reneszánsz, itt tárul föl előttünk a legpregnansabb az a folyamat, melynek során egyes itáliai városállamok felvilágosult zsarnokság alá kerülnek. E politikai

és kulturális átalakulás mögött nagy kereskedő-bankárcsaládok állnak, élükön a Mediciekkal. Ez a folyamat nem Európa későbbi politikai berendezkedésének irányába mutat: a jövő Anglia, Franciaország, Kasztília és más államok kora lesz. Ám a despotikus városi rendszerek jótékony hatással vannak az új művészet fejlődésére. Az itáliai városokat és városállamokat kormányzó előkelő családok bőkezű műpártolók.

Mielőtt Lorenzo Mediciről (Lorenzo il Magnifico) szólnánk, akinél a mecénási hajlamhoz költői génusz is társult, meg kell emlékeznünk nagyapjának, Cosimónak szerepéről, aki 1434 és 1464 között Firenze ura volt. Cosimo ókori szobrokat, köveket, pénzeket és érméket gyűjt, de könyvtárakat is alapít, köztük a sajátját, amely négyszáz, Európában vagy a Keleten vásárolt, illetve másoltatott kötetből áll. Cosimo felfedezi és támogatja háziiorvosa fiát, Marsilio Ficinót: fizeti a fiatalember tanulmányait, és befogadja Careggiben álló villájába, amely a Ficino által alapított platonista akadémia központja lesz. Cosimo nagylelkűen támogatja a retorikatanár Cristoforo Landinót is, akiről azt tartják, hogy a humanisták az ő ösztönzésére tértek át a latinról a nemzeti nyelvek használatára. Helyreállíttatja a megreformált dominikánusok San Marco-rendházát, Brunelleschivel átépítteti a San Lorenzo-templomot, kedvenc építészével, Michelozzóval megépítteti palotáját, nem is szólva Firenze környéki villáiról, a fiesolei apátságról, a milánói palotákról, az itáliaiak párizsi kollégiumáról és egy jeruzsálemi kórházról, melyeket mind ő építtetett. Megrendelésekkel halmozza el a zseniális szobrászt, Donatellót (akit majd mellé temetnek), a Fra Angelico néven ismertté vált Giovanni da Fiesole szerzetest, aki megfesti a San Marco freskóit, valamint a kor más jeles festőit és művészeit.

Firenzében lát napvilágot az új művészet egy sor kiemelkedő alkotása. A Keresztelőkápolna kapuit a XV. század elejének legnagyobb szobrászai díszítik, míg Masaccio a Santa Maria del Carmine forradalmi freskóin önti zseniális formákba az új perspektívaelfogást. A leglátványosabb alkotás kétségkívül a firenzei székesegyház kupolája volt, amely Brunelleschi nevéhez fűződik. Természetesen nincs módom arra, hogy bemutassam a firenzei quattrocento művészetének történetét; mindössze néhány elsőrangú művészről és alkotásról emlékezem itt meg. De szólnom

kell a neoplatonista irányzatról is, amely elsősorban Marsilio Ficino munkássága révén bontakozott ki, és amely a középkor és a reneszánsz közötti időszak egyik legjelentősebb hozadéka volt. Térnyerését nemcsak a Mediciek támogatása segítette elő, hanem az a tény is, hogy Konstantinápoly elfoglalása után sok görög tudós Európába menekült a törökök elől. A neoplatonista iskola tulajdonképpen a középkor egyik jellegzetes szellemi beállítottságának, az új gondolatok antik formába öltöztetésének a folytatása. Az európai reneszánszok egyik, a Karoling-időktől a XVIII. század végéig kimutatható hagyománya él itt tovább.

Gondolatod legyen új, / versed legyen régi,

írja még André Chénier is.

A fölbolydult, viharos, ugyanakkor szenvedélyes XV. századot fémjelző gondolati pezsgés és páratlan alkotómunka folyamából két személyiséget szeretnék most kiragadni, akik nem kapták meg az őket megillető helyet a történetírásban.

Két nyitott szellem: Nicolaus Cusanus és...

Egyikük filozófus, Nicolaus Cusanus (1401–1464), aki Kuesben, egy Mosel menti apró faluban látta meg a napvilágot. A szabad művészeteket Heidelberghen, a kánonjogot Padovában, a teológiát Kölnben sajátította el. 1432-től részt vesz a bázeli zsinat munkájában, és előbb IV. Jenő pápa, majd a II. Pius néven 1458 és 1464 között uralkodó barátja, Æneas Silvius Piccolomini mellett játszik fontos szerepet. A híboros politikai és egyházigazgatási tevékenysége azonban elhomályosul gondolatai és művei mögött. Cusanus kitűnően ismeri mind az antik, mind a középkori teológiai, illetve misztikus irodalmat, amely gondolkodását is táplálja. Jean-Michel Counet szerint abból indult ki, hogy

az igazi teológia ott kezdődik, amikor túllépünk az arisztotelizmuson és az ellentmondásmentesség logikáján, amely alkalmas ugyan a végesség vizsgálatára, de teljesen alkalmatlan Isten tanulmányozására.

Cusanus a *tudós tudatlanság*ot hirdeti (ezt a címet viseli egyébként egyik értekezése), ami azt jelenti, hogy az ember sohasem lesz képes Isten teljes ismeretére, ugyanakkor elengedhetetlenül szükséges számára a tudás. Cusanus szerint a tudós tudatlanság nem csak Isten szellemi megközelítését teszi lehetővé, hanem új világfelfogáshoz is vezet. Arisztotelésszel és Ptolemaiosszal ellentétben azt vallja, hogy a föld nem áll mozdulatlanul a világ közepén. Nem tekinthető Kopernikusz előfutárának, de

végtelen univerzumról beszél, melynek középpontja bárhol, kerülete sehol sem található [Pascal is így fogalmaz majd], és amely a szubjektum kozmológiai alapja.

Ezzel párhuzamosan mélyreható matematikai stúdiumokat folytat, mert úgy véli, erre a problémára a kör négyszögesítésének tanulmányozása hozhat megoldást. Couston szerint az a matematika, amelyet Cusanus a racionális matematikát felsőbb, szellemi matematikával kiegészítve igyekszik létrehozni, Leibniz és Newton differenciál- és integrálszámítását vetíti előre. Barátjához, II. Piushoz hasonlóan Nicolaust is megdöbbeníti a török előnyomulás, és a „hitben való megbékélésen” akar munkálkodni. Úgy véli, át kell lépni a különböző hitek belső korlátain, és el kell fogadni, hogy minden egyes hit alapját ugyanazok a feltevések alkotják. Nicolaus szemében az iszlám, a judaizmus, a zoroasztrizmus, sőt a pogányság és a filozófia közötti doktrinális eltérések valójában csak a rítusok szintjén állnak fenn. A kereszténység az a közös hit, amelyhez mindezen vallások alapjai szorosan kapcsolódnak. Nicolaus Cusanus fenntartja, sőt nyomatékosítja a kereszténység elsőbbségét, de a vallások sokféleségének elgondolására tett kísérlete a kor egyik legígéretesebb és legújzerűbb törekvése. Nicolaus Cusanus az ökumenizmus mellett a tolerancia hírnöke is, melynek gondolata ismeretlen maradt a középkor számára.

... Pawel Wlodkowic

A másik személyiség nem tartozik a XV. század legnagyobb szellemei közé, de egy olyan, a történetírás által többnyire elhanyagolt mű szerzője, amely nézetem szerint fontos állomást jelent az európai politikai gondolkodás történetében. Arról az értekezésről van szó, amelyet a krakkói egyetem rektora, Pawel Wlodkowic terjesztett a konstanzi zsinat elé. A mű a lengyelek és a teuton szerzeteslovagok közötti küzdelmek idején íródott, amelyek 1410-ben a németek Grünwaldnál (Tannenberg) elszenvedett teljes vereségével végződtek. A teuton lovagoknak a porosz és litván pogányokkal szemben tanúsított bánásmódját vizsgálva Wlodkowic főlvázolja azt az általános magatartásformát, melyet szerinte a pogányokkal szemben kellene követni. A padovai egyetem tanításához híven hangsúlyozza, hogy a pogányok természetjogot követnek, rámutat az ellenük indított háborúk erkölcstelen jellegére, valamint polgári és politikai jogokat kíván juttatni nekik. Ennek kapcsán dícsérően állítja szembe a lengyel királyok magatartását a teuton lovagokéval, de a legfontosabb számunkra az, hogy Wlodkiewicz lefektette a nemzetközi jog „modern” felfogásának alapjait. Álláspontja szerint Európának arra kell törekednie, hogy magába olvassza a pogányokat és az egyháztól elszakadottakat. Az általa elképzelt Európa már nem esik teljesen egybe a keresztény világgal.

Jelentőségét veszíti a Német-Római Birodalom?

Nem szabad azt képzelnünk, hogy a Birodalom eltűnik a XIV–XV. század területi és politikai realitásai közül, illetve az európaiak gondolatvilágából. Egyesek a Birodalom hanyatlásáról, sőt eljelentéktelenüléséről, vagy legalábbis fölaprózódásáról beszéltek, de tény, hogy az angol, a francia és más nemzeti monarchiák megszilárdulása, valamint a német és itáliai városok önállósodása ellenére a Birodalom gondolata továbbra is az európai egység

több mint szimbolikus kifejeződése maradt. IV. Károly (aki 1347 és 1378 között ült a császári trónon) 1356. december 25-én kibocsátotta az Aranybullát, amely módosította a birodalmi választófejedelmek gyűlésének szerkezetét és működését. A választófejedelmek számát hétben állapította meg (Mainz, Köln és Trier érsekei, Csehország királya, a brandenburgi örgróf, Szász-Wittenberg hercege, a rajnai palotagróf), és a császárt egy birodalmi diéta segítette kormányzásában, amelynek a XIV. század eleje óta kizárólag az „államok”, azaz a világi és egyházi fejedelmek, valamint a birodalmi városok voltak a tagjai. IV. Károly azon igyekezett, hogy birodalmi békét (*Reichslandfriede*) honosítson meg a császárság egész területén, de csak területi béke (*Landfriede*) alakult ki egyes tartományokban. Emellett a fejedelmek átvették az egyházi ügyek irányítását saját tartományaikban, és a XV. század közepétől már nem beszélhetünk birodalmi egyházzról. Ám a döntő változást kétségkívül a Birodalom szétagolódása idézte elő Németország európai arculatában. A XV. században Németország 350 területi egységre (*Landschaft*) oszlott, ezek urai gyakorlatilag uralkodói jogokat élveztek az egyházi ügyek, a rendeletek kibocsátása, az igazságszolgáltatás, a katonaság és az adóügyek terén. Ezek a szuverén hatalmak természetesen más és más súllyal játszottak szerepet Németország életében.

A választófejedelemségek mellett három új hatalom alakult ki a XV. században Németország keleti részében: Brandenburg, Szászország és Ausztria. A brandenburgi határőrgrófok, a Hohenzollernek uralmuk alá hajtották a városokat, köztük Berlint is (1442), visszaszerezték a teutonoktól az új határőrgrófságot, átszervezték az igazságszolgáltatást és a pénzügyeket, luzáciai területekkel növelték birtokaikat, legyőzték szomszédaik koalícióját, és 1473-ban elsőszülöttségi alapon örökletessé tették dinasztiájukat. Szász-Wittenberg apró választóhercegsége még szerény politikai képződménynek számított ekkoriban, noha a század elején Zsigmond császár a hatalmas Wettin-háznak adományozta.

A leglátványosabb sikert Ausztria könyvelhette el. Különféle viszontagságok után III. Frigyes császár (1438–1493) fia, Ausztriai Miksa, aki – ausztriai ügyei miatt – huszonhét éven át be sem tette a lábát Németországba, létrehozta az osztrák hatalmat. Felelősül vette a harctéren elesett Vakmerő Károly burgundiai herceg

lányát, és Németalföld ura lett. 1486-ban római királlyá választotta magát. Corvin Mátyás magyar király 1490-ben bekövetkezett halála után visszavette Bécset, majd ölébe pottyant Tirol is. Az 1491-es pozsonyi szerződéssel elismertette a cseh és a magyar koronára való jogát, és apja 1493-as halála után egy hatalmas, Triesttől Amszterdamig terjedő terület ura lett. Az ausztriai császári ház európai nagyhatalomnak számított az újkor kezdetén, amelynek századait a nagyhatalmak közötti területi és politikai egyensúly kialakítására tett kísérletek töltötték ki.

Egyszerűsödik Európa politikai térképe

A Birodalom felaprózódása mellett más fejlemények is átalakították Európa politikai térképét, ezek azonban inkább a helyzet egyszerűsödését idézték elő.

Mindenekelőtt arra kell rámutatnunk, hogy – noha a XV. század emberei ennek nem voltak tudatában – a százéves háború befejeződésével a franciák javára dől el az a hosszú ideje tartó konfliktus, amely a XII. század óta szembeállította egymással Európa két legerősebb monarchiáját, Franciaországot és Angliát.

VII. Károly 1435-ben kezdte meg országa visszahódítását. 1436-ban bevonult Párizsba, 1449-ben Normandiát, 1451-ben Bayonnet foglalta vissza. A végső győzelmet a formignyi (1450. április 15.) és a castilloni (1453. július 12.) diadalok hozták meg, melyekben a francia tüzérség döntő szerepet játszott. Az 1492-es étaples-i szerződéssel, amelynek aláírására VII. Henrik kudarcha fulladt boulogne-i partraszállási kísérlete után került sor, Anglia Calais kivételével lemondott minden, a kontinensen fekvő és korábban hozzá tartozó területről. Ezzel hivatalosan is befejeződött a százéves háború.

Ugyanakkor a francia monarchiának sikerült elkerülnie, hogy keleti területeinek egy részéből önálló burgundiai királyság alakuljon ki. Igaz, hogy Vakmerő Károly halála (1477) után Mária, a herceg lánya és a burgundiai ház örököse a francia udvar ajánlatai ellenére Habsburg Miksa hitvese lett (aki így hozzájuthatott

Németalföldhöz), ám Franciaországnak az arrasi szerződéssel (1482) sikerült megszereznie Pikardiát, Boulonnais-t, a burgundiai hercegséget, Artois-t és Franche-Comtét. De a francia monarchia kihasználta az Anjou-ház kihalását is. Az egyenes ágú örökös nélkül elhalálozó René király 1475-ben a francia királyra hagyta Anjou tartományt, míg egyik unokaöccse Maine és Provence örököse lett, amelyek az utolsó Anjou-ivadék 1481-ben bekövetkezett halálakor a koronára szálltak. Navarrával és Aragóniával sikerült megegyezni a déli határok kérdésében, és ezután csak a Bretagne-i hercegség állt külön a királyságtól. A hercegség egyedüli örökösének, Annának VIII. Károly francia királlyal 1491-ben kötött házassága, majd utódjával, XII. Lajossal kötött újabb frigye (1499) révén Bretagne is beletagolódott a francia királyságba.

Az Ibériai-félszigeten is egyszerűsödött a helyzet. Különféle bonyodalmak után Portugália megőrizte függetlenségét, és az alçacovasi szerződéssel (1479) lemondott Kasztíliaáról. Katalónia egyesült Aragóniával, melynek királya, Ferdinánd 1469-ben Valladolidban házasságot kötött Izabella kasztíliai királynővel. Megjelennek tehát a „Katolikus Királyok”, akiknek uralkodása Spanyolország egyesítésének ígéretét hordozza.

Néhány évvel később a Katolikus Királyok a keresztes hadjáratok szellemét feltámasztva támadást indítottak az egyetlen megmaradt ibériai mohamedán királyság, Granada ellen. 1487-ben Malagát, 1489-ben Bazát és Almeriát foglalták el, míg Granada 1492. január 2-án, rendkívül hosszúra nyúlt ostrom nyomán adta csak meg magát. Zárójelben emlékeztetnünk kell arra, hogy ugyanebben az évben tiltották ki a zsidókat Kasztíliaából, és Kolombusz Kristóf is ekkor fedezte föl a spanyol királyok számára azt a földrészt, mely később az Amerika nevet kapta.

Ezzel véget ért a mohamedánok VIII. század óta tartó európai jelenléte. Ám miközben a kontinens délnyugati részén véget ért a mohamedán uralom, délkeleten a törökök előretörésével újabb mohamedán fenyegetés jelentkezett.

A török fenyegetés

A XIV. század közepétől az oszmán törökök előnyomulása egyre súlyosabb veszélyt jelentett a Balkán-félsziget számára. 1353 és 1356 között elfoglalták Gallipolit és Dél-Trákiát, 1387-ben bevettek Szalonikit, majd 1389-ben Koszovóban rettenetes vereséget mértek a szerbekre, akik kollektív emlékezetében máig fájó sebként él ez az esemény. Zsigmond császár kezdeményezésére kereszties hadjárat indult a török ellen, de „az európai lovagság színe-virága” odaveszett Kis-Ázsiában az 1396-os nikápolyi csatában. Ez volt egyébként az utolsó kereszties hadjárat. II. Pius 1459-ben Mantovában összehívta az európai keresztény fejedelmek kongresszusát, ám próbálkozása teljes kudarccal zárult. 1453-ban a törökök bevették Konstantinápolyt, ami alaposan megrázta a nyugati közvéleményt, de ennek ellenére sem sikerült megszervezni a keresztény erők közös ellenállását. A törökök 1463 és 1466 között megkaparintották Boszniát, 1478–1479-ben feldúlták Friulit és Stájerországot, majd 1480-ban elfoglalták Otrantót. 1475-ben elesett a krími Kaffa, Genova ezzel elveszítette gyarmatbirodalmát. Ne feledjük, hogy II. Pius írta a középkor egyetlen olyan értekezését, melynek címében szerepel az „Európa” szó. A pápa Konstantinápoly bevétele után, 1453. július 21-én azonnal levelet ír Nicolaus Cusanusnak, amelyben felvázolja a veszélyt, amelyet a török fenyegetés jelent az Adriai-tenger itáliai, vagyis európai partvidékére, és előre látja azokat a katasztrofális következményeket is, amelyeket Velence meggyengülése idéz majd elő az egész keresztény világ számára. A pápa ezzel zárja sorait:

A török kard fejünk felett lebeg, miközben belháborúkat vívunk, saját testvéreinket üldözzük, és hagyjuk, hogy a Kereszt ellenségei háborítatlanul törjenek reánk.

Egy másik, 1453. szeptember 25-én kelt, Leonardo Benvoglienti-hez, Sienna velencei követéhez intézett levelében tragikus képet fest a töröktől fenyegetett kereszténység megosztottságáról, mi-

közben sokatmondóan újszerű kontextusban jelenik meg tollából az „Európa” szó:

Ilyen arculatot mutat most Európa, ilyen helyzetben van most a keresztény vallás.

Podjebrád György Európa-terve

Nagyjából ugyanebben az időben Csehország mérsékelt huszita királya, Podjebrád György a török előnyomulás megállítása és esetleges visszaszorítása érdekében egy gyűlés összehívását javasolja. A testület elnevezése nem tartalmazza ugyan az „európai” jelzőt, és elsősorban a közös katolikus hitre hivatkozik, de kétségtelen, hogy Podjebrád György elsőnek fogalmazza meg egy egységes európai gyűlés gondolatát. Ezt az 1464-ben *Universitas* címmel megjelent, latin nyelvű szöveget fordítója, Konstantin Gelinek európai *Tractatus*-nak nevezte, és szerepel Jean-Pierre Faye *Európa egy* című munkájában (1992) is. A cseh király az egység célját és eszközét kifejezetten abban látja, hogy az európai államok kölcsönösen lemondanak az egymás közti háborúkról. A béke Európáját kívánja életre hívni öt évszázaddal ezelőtt, és a békében jelöli meg az európai egység legfontosabb előnyét. Podjebrád György elképzelése szerint a gyűlés tagjai közötti konfliktusok esetén közös európai döntőbíráskodásra kerülne sor. Megfelelő helyszín kijelölését javasolja a gyűlés számára, amelynek nyitva kell állnia új keresztény államok csatlakozása előtt. A gyűlés működéséhez szükséges költségeket erre a célra kivetett adókból és más pénzügyi erőforrásokból fedeznék. A gyűlés ötéves időszakokra ülne össze különböző európai városokban; Bázeli kezdené a sort, melyet egy francia, majd egy itáliai város követne. Közös címer, pecsét, kincstár, levéltár létesítését, valamint egy *syndicus*, egy adóügyi *procurator* és különböző tisztségviselők kinevezését javasolja. Minden „nemzet” (Franciaország, Németország, Itália, adott esetben Spanyolország stb.) egy szavazattal rendelkezne. A döntéseket szótöbbséggel hoznák, és szavazategyenlőség esetén „a magasabb címmel és nagyobb

érdemekkel rendelkező nagyurakat képviselő küldöttek szava dönt”, a szerződéshez csatlakozott többi nemzet pedig választhat a két tábor között. Bámulatos terv áll előttünk, amelynek sajnos a legcsekélyebb folytatása sem lett. Az egységes Európa gondolata túlföntül korai volt a XV. század közepén, de mindenképpen figyelmet érdemel az a tény, hogy egy – ha fogalmazhatunk így: – atipikus uralkodó ezzel a meglepően modern eszmével állt elő.

Itália – Európa fárosza és prédája

Az európai országok közül különösen Itália vonta magára a kortársak, és később a történészek érdeklődő tekintetét. Itália képtelen ugyan nemzetbe szerveződni, de hazafias érzéseket éltet számos humanistában, köztük Machiavelliben. A félsziget széttagoaltsága azonban még sokáig fennmarad. XV. századi helyzete valóságos paradoxon; vagy inkább azt mondhatnánk, hogy egymással ellentétes erők hatnak a félszigeten. Egyrészt Itália a humanizmus, sőt a nagy Reneszánsz tündöklő hazája, s mint láttuk, Firenze és más városok fejlődése irigylésre méltó a kortársak szemében. Rengeteg külföldi látogatót vonz, akik ideutazásában a vallási okok mellett – ma így mondanánk: – turisztikai megfontolások is szerepet játszanak: a Szentföldre tengeri úton elzarándokolni igyekvő európaiak általában már egy hónappal hajójuk indulása előtt Velencébe érkeznek, hogy felkereshessék a város rengeteg gyönyörű templomát, és áhítattal adózzanak az itt őrzött számtalan ereklyének. A félsziget széttagoaltsága valamelyest mérséklődik a XV. század folyamán. Firenze Pisa és Livorno megkaparintásával majdnem teljesen egyesíti Toscanát, s ekképp tengeri hatalommá lép elő. Velence is kiterjeszti hatalmát a félsziget északkeleti részén, a *terra fermán*, amikor 1428-ban uralma alá hajtja Bergamót és Bresciát. Filippo Maria Visconti visszaállítja a milánói tartomány egységét, és 1421-ben megszerzi Genovát. A nápolyi koronát 1438-ban fejére illesztő Anjou René király 1443-ban kénytelen végleg átengedni trónját Aragóniai Ferdinándnak, aki hosszú időre helyreállítja a „kettős királyság” (Nápoly, Szardí-

nia és Szicília) egységét. Ezek az államok és az élükön álló főurak, köztük a Viscontiakat Milánóban felváltó Francesco Sforza vagy Firenzében Cosimo de' Medici, végeérhetetlen háborúkat vívnak, és a francia király beavatkozását sürgetik. Végül Velence 1454. április 9-én belép a pápa védnöksége alatt álló „Legszentebb Ligába”; ez a huszonöt évre kötött lodi-i béke nyomán jött létre, mely olyan egyensúlyt alakított ki az itáliai hatalmak között, amely a napóleoni korszak átmeneti felfordulásai ellenére nagyjából 1860-ig fennmaradt. Ez a ragyogó, ám belviszályoktól szaggatott Itália óriási vonzerőt gyakorol az európaiak többségére, azonban ebben a csodálat mellett a bűrvágy is szerepet játszik. Itália fároszként világítja be Európát, de még sohasem volt ennyire kecsegtető préda, mint arra Girolamo Arnaldi *L'Italia e suoi invasori* („Itália és megszállói”) című kitűnő tanulmányában rámutat. A betolakodók között ott szerepel Aragónia, valamivel később a császárság, és elsősorban Franciaország. VIII. Ince pápa 1489-ben nápolyi beavatkozásra kéri föl VIII. Károlyt, és Milánó új ura, Ludovico il Moro is francia segítséggel szeretné megszilárdítani hatalmát. 1494. augusztus 29-én VIII. Károly francia király egy keresztes hadjárat délibábját kergetve elindul serege élén Lyonnól, hogy érvényt szerezzen nápolyi trónigényének, amelyre az Anjou-ház örököseként támaszt jogot. Megkezdődnek az itáliai háborúk.

Commynes, az európai

Ez az Európa, amely az egységesítő keresztény ideológia és a kikristályosodó nemzeti törekvések egymással ellentétes tényezőinek hatásai közepette szerveződött, az értelmiségiek, a történészek és az államférfiak szemében egyre inkább tényleges entitásként jelentkezett. Philippe de Commynes, a kor nagyformátumú európai történésze ezzel fejezi be mondandóját, miután áttekinthette a keresztény világ akkori állapotát:

Csak Európáról szóltam, mivel ismeretlen előttem a világ két másik része, Ázsia és Afrika.

Beéri annak kijelentésével, hogy tudomása szerint e két földrész is osztozik Európa egyik legszerencsétlenebb sajátosságában, mivel „háborúk és viszályok” tépázzák őket is. Hozzáteszi, hogy Afrikát még az a csapás is sújtja, hogy az ottaniak egymást árulják a keresztényeknek, és a portugálok mindennapos gyakorlattá tették a feketék kereskedelmét. Afrika megvalósult, és Amerika küszöbön álló felfedezésével az európai történelem új szakaszba lép, amit felettébb szégyenletes módon az Újvilág afrikai rabszolgákkal való benépesítése kísér.

Európa ismeretlen földekkel való találkozásokra készül

Történelmi távlatban a XV. század végi Európát mindenekelőtt az jellemzi, hogy növeli és felgyorsítja terjeszkedését. Michel Mollat du Jourdin gyönyörű könyvet írt¹³ ugyan a középkori felfedezőkről, ám ekkoriban sem a „felfedező” szó, sem ez a „hívás” nem létezett. Az Európán kívüli területekre irányuló ritka keresztény expedíciók térítő-, illetve kereskedelmi utakra korlátozódtak: ilyen volt például a Ferenc-rendi Jean de Plan Carpin XIII. századi vállalkozása – aki a kereszténységre nem sokkal korábban áttért országokban (Skandináviában, Csehországban, Lengyelországban és Magyarországon) végzett misszióin túl leveleket vitt IV. Incétől az orosz fejedelmeknek, valamint Batu és Güjük tatár kánoknak, akiket a pápa sikertelenül igyekezett vallási kiigyekezésre bírni-,¹⁴ vagy a velencei Polo fivérek és Marco nevű

¹³ Mollat du Jourdin, Michel: *Les Explorateurs du XIIIe au XVIe siècle. Premiers regards sur des mondes nouveaux*, J.-C. Lattès, Párizs, 1984.

¹⁴ Jean de Plan Carpin 1247-ben tért vissza Lyonba, majd beszámolt utazásának élményeiről Szent Lajosnak, aki keresztes hadjáratára készülve azt tervezte, hogy megegyezik a mongolokkal, akik majd hátbatámadják a mohamedánokat.

unokaöccsük kalandozásai, akik előbb Ceylon szigetén folytattak kereskedést, majd a mongolok szolgálatába álltak, s talán Kínába is eljutottak.

A rövid életű palesztinai latin államokon kívül a középkori Európa terjeszkedése bizánci és közel-keleti területeket érintő kereskedelmi, és olykor területi impérium kialakítására korlátozódott, amiben a nagy itáliai kikötővárosok, elsősorban Genova és Velence jártak az élen. Az európaiakat mindenekelőtt az árucikkek, elsősorban a fűszerek rendkívül változatos kínálata vonzotta a Földközi-tenger keleti partvidékére. A firenzei Pegolotti 1340 körül írott, *La Pratica della mercatura* című értekezése 286 fűszerfajtát ismertetett, ezt a számot azonban az ismétlődések miatt 193-ra kell csökkentenünk. E fűszereket elsősorban a gyógyászatban, valamint kelmefestésre és illatszerkészítésre használták, de természetesen a konyhaművészetben is fontos szerep jutott nekik. A középkori férfiak és nők nagyon kedvelhették a fűszeres ételeket. A középkorban a fűszerek közé sorolták a délgyümölcsöket és a nádból készült cukrot is. E termékek több mint egynegyede Indiából, Kínából, és a Távol-Keletről érkezett. Igen sokba kerültek; az arabok indiaiaktól jutottak hozzá, és tőlük vásárolták meg az európai keresztények a Közel-Keleten, amely a két civilizáció érintkezési pontjául szolgált. A fűszerek megvásárlását és behajózását Akkonban, Bejrutban és más kikötőkben, főleg Alexandriában bonyolították le, melyek egyben a régi selyemút végállomásai is voltak.

A középkor végi fűszerkereskedők között kiemelkedő szerepet játszottak a velenceiek, akik évente mintegy négyszázezer dukátot fordítottak ezekre az üzletekre, és minden évben három-öt hajót indítottak útnak, ami soknak számít, lévén, hogy a fűszerek magas árukhoz képest igen kevés helyet foglaltak el. A velenceiek után a genovaiak, a katalánok és az anconaiak következtek, akik évente egy-két gályát szereltek föl.

A XV. század végi európai üzletemberek és gazdag ügyfeleik igyekeztek új, fűszerekben és cukorban gazdag területeket találni, miközben növekvő pénzügyi szükségleteik folytán arany és más nemesfémek után is kutattak.

Az Atlanti-óceán és Afrika

Az európaiak tehát némiképp elfordultak a Földközi-tenger vidékétől, annál is inkább, mert a török előrenyomulás veszélyeztette a közlekedést. A XV. század végi Európa egyre inkább az Atlanti-óceán felé tekint. Kezdetben Nyugat-Afrika vonzza a legmerészebbeket. A keresztény európaiak már az ókorban meglehetősen rossz képet alakítottak ki maguknak Afrikáról, amelyet a középkor még sötétebbre színezett. A többnyire „etiópokként” emlegetett afrikaiak bőruk színe okán a rúttság mintapéldányai voltak a szemükben, és a közhiedelem szerint Afrika kígyók és borzalmas vadállatok földje volt, míg a Kelet a szörnyetegek mellett számtalan csodát kínált nekik. 1245-ben Gossuin de Metz *A világ képe* című könyvében „Etiópiát”, azaz Afrikát „szuroknál is feketébb emberek” hazájaként emlegeti; akkora hőség honol, hogy „szinte ég a föld”, és a sivatagokból álló északi peremvidéket leszámítva „mindenhol csak férgek és vadállatok” nyüzsögnek. Az egyedüli gyümölcsöző kapcsolat abban merült ki, hogy néhány erre szakosodott kereskedő cserekereskedelem útján rendszeresen vásárolt szudáni aranyat, főleg Sijilmassában.

A XIV. században jelentősen megváltozott az európaiak Afrikáról alkotott képe. A keresztények immár sóvárogva tekintettek a fekete kontinensre. Az első próbálkozások kudarccal végződtek. 1291-ben egy testvérpár, Ugolino és Vanino Vivaldi genovai kereskedők átkeltek a Gibraltári-szoroson, majd dél felé vették az irányt, és mindörökre eltűntek. Jaime Ferrer 1346-os expedíciója is sikertelennek bizonyult. A XV. század elején a normandiai Jean de Béthencourt felkutatta a Kanári-szigeteket (1402–1406), melyeket azután a kasztíliaiak apránként gyarmatosítottak. A felfedezőutak a portugálok bekapcsolódásával gyorsultak föl. 1415. augusztus 20-án elfoglalták a Gibraltári-szorost ellenőrző Ceutát, amely a szaharai arany útjának legfontosabb állomása volt. Ezzel kezdődött a portugál terjeszkedés. Hamarosan viták lángoltak fel a portugálok között, amelyek előrevetítették a későbbi nagyszabású európai gyarmatosítás során jelentkező konfliktusokat: egyesek elsősorban Marokkót akarták kiaknázni, mások viszont a lehető legdélebbre igyekeztek eljutni Afrika nyugati partvidékén, és fel

akarták kutatni az óceánon fekvő szigeteket is. A portugál vállalkozást egy kitűnő karmester, I. János király fia, Tengerész Henrik infáns (1394–1460) irányította, aki Sagres falujában (Algarve tartomány) és másutt található rezidenciáiban időzve hangolta össze a portugál felfedezőutakat és terjeszkedést. 1418 és 1433 között a portugálok megtelepedtek Madeirán és az Azori-szigeteken. 1435-ben Gil Eanes megkerülte a Bojador-fokot; 1444-ben Dinis Dias elérte a Zöld-fokot, és behatolt a Szenegál torkolatvidékére, melyet Nuño Tristão fedezett föl. 1461-ben Diogo Afonso felkutatja a zöld-foki szigetvilágot; 1471-ben João de Santarém és Pero Escobar elérik az Egyenlítőt. 1487-ben Bartolomeo Dias megkerüli a Vihar-fokot, amelyet az 1497–1498-es indiai útján itt elhaladó Vasco da Gama Jóreménység-fokká keresztel át. Ugyanakkor Kasztília 1470 és 1483 között teljesen meghódítja a Kanári-szigeteket. Végül V. Alfonz portugál király úgy dönt, hogy kizárólag Marokkóra (1471-ben elfoglalja Tangert) és kasztíliai vállalkozására összpontosít, ez utóbbi azonban kudarccal végződik.

Az afrikai partvidéken folytatott spanyol és portugál terjeszkedés azt jelzi, hogy az európaiak érdeklődése áttevődött a Földközi-tenger vidékéről az Atlanti-óceánra. Gazdasági tevékenységük, valamint a kereselmi célokat, hittérítő szándékokat és kalandor vágyakat egyesítő vállalkozásaik folytán Portugália és Nyugat-Andalúzia vették át a főszerepet az európai színpadon. Lisszabon és Sevilla óriási, mind az Atlanti-óceán térsége, mind Európa felé nyitott üzleti központokká váltak.

Hajózás: fejlődés és elmaradottság

Az európaiak azért fordulhattak növekvő érdeklődéssel a kontinens atlanti partvidéke és az azon túl fekvő világ felé, mert jelentős előrelépések történtek a hajózás, mindenekelőtt a hajóépítés terén. A döntő fejlődésre a XIII. században kerül sor: az oldalkormányt fölváltja a jobb manőverezési lehetőségeket és nagyobb stabilitást biztosító fartőkekormány, és megjelennek a kereszt-rudakon feszülő négyszögletes vitorlák, amelyek felülete az úgy-

nevezett fogáskötő kötelek révén növelhető, illetve csökkenthető. Ám ezek az újítások csak a XIV., és elsősorban a XV. században terjedtek el széles körben, amikor az európaiak minden módon igyekeztek növelni a szállított rakomány mennyiségét. Amint arra Jean-Claude Hocquet rámutatott, ekkoriban a nagyobb teljesítmény érdekében harminc-negyven évente átalakítják a hajótípusokat, és megváltoztatják a flották összetételét. Egy idő után mind négyszögletes, mind latin vitorlákkal felszerelik az árbocokat, aminek következtében a hajósok minden szelet kihasználhatnak, és sohasem kényszerülnek telelésre. E fejlesztések csúcspontját az európaiak emlékezetében máig legendás hajóként élő *karavella* jelenti, melynek egy helyett három árboca volt, és bordázata nem egymás fölé, hanem szorosan egymáshoz illesztett sima deszkákból alakították ki. Vízkiszorítása negyven és hatvan tonna között változott, legfőbb előnye a gyorsaság volt. A három, Kolombusz Kristóf parancsnoksága alatt a később Amerikának nevezett földrészre érkező hajó közül kettő – a *Niña* és a *Pinta* – karavella volt. A Földközi-tenger helyett az Atlanti-óceán felé forduló Spanyolország és Portugália világhatalommá emelkedését a pápaság szentesítette. 1493-ban VI. (Borgia) Sándor pápa kiadta az *Inter aetera* kezdetű bullát, amely az európai fejedelmek által addig birtokba nem vett földeket az Azori-szigetektől nyugatra húzott képzeletbeli egyenes mentén két részre osztotta, és a vonalról keletre esőket Spanyolorzágnak, a nyugatra esőket pedig Portugáliának ítélte. A következő évben, 1494-ben a spanyolok és a portugálok aláírták a tordesillasi szerződést, amely valamelyest nyugatabbra tolta el a VI. Sándor által kijelölt határvonalat. Megkezdődött tehát a világ felosztása az európaiak között, s ezt tekinthetjük a középkor utolsó, és az újkor első fejleményének. Ám nem szabad elfeledkeznünk arról, hogy az európai világkiszajátító törekvéseket kísérő gondolkodásmód és magatartásformák magukon viselik a középkor előítéletességének és tudatlanságának bélyegét. Nem új földrészek felfedezésére számítanak az Atlanti-óceán és Afrika túlsó oldalán, hanem a középkori képzeletvilág réges-rég ismerős országaiba igyekeznek eljutni. A Jóreménység-fokon túl a csodák világa urának, a rendkívüli tulajdonságokkal rendelkező János papnak az országa kerül el. Az Atlanti-óceán túloldalán az ősi Keletet, Kínát vélik feltalálni.

S minthogy a térképészet némi előrelépés ellenére óriási hiányosságokkal küzd, és képtelen kilépni a mítoszok és a mesék világából, a felfedezőutak célpontjait nagyon közelieknek vélik. Kolombusz Kristóf Pierre d'Aillynak a XV. század elején keletkezett, felettébb pontatlan *Imago mundi*jához írott széljegyzeteiben ez áll:

Spanyolország vége és India eleje nem esnek messze egymástól, és nem lehet kétséges, hogy ez a távolság kedvező széllel néhány nap alatt megtehető.

Kolombusz Kristóf a legragyogóbb példája annak, hogy még a legkiemelkedőbb emberek gondolkodásmódját is áthatották a középkor délibábjai és téveszméi, amelyek ugyanakkor felfedezőutakra sarkallták őket. Kolombusz úgy vélte, a Kanári-szigetek és Kína közötti távolság nem több 5000 tengeri mérföldnél, holott a valóságban 11 766 mérföldet tesz ki. Az atlanti kaland és a nagy felfedezések Európája alapvetően középkori Európa.

BEFEJEZÉS

A XXI. század elejéről visszatekintve a XV. század végi Európában (ne feledjük, hogy az „évszázad” fogalma csak a XVI. század végén jelenik meg) új feszültség munkál, amely a küszöbön álló belviszályok (itáliai háborúk, németországi parasztháború, a Luther- és a Kálvin-féle reformáció) és azon távoli horizontok kárpázata között jelentkezik, amelyek Afrikában, az Indiai-óceán térségében, és a néhány évvel később Amerikának keresztelt Újvilágban kínálnak ígéretes távlatokat az európaiaknak. Vajon elegendő újdonság jelentkezik, kellő mértékű szakítás következik-e be ebben az időponthoz ahhoz, hogy kijelenthessük: véget ért az európai történelem egy hosszú korszaka, és lezártnak nyilváníthassuk a középkort?

Történelmünk távlatából a XV. századot ténylegesen egy újabb hosszú periódus, az újkor kezdetének tekinthetjük. Ám mielőtt befejeznénk a vizsgálódást a könyvünk címében felvetett kérdés kapcsán¹⁵, el kell döntenünk, hogy valóban ekkor ért-e véget a középkor, és vajon ennek alapján felmérhetők-e a középkor és Európa kialakítása közötti összefüggések? Korábban „hosszú középkorról” írtam, mert úgy véltem, ez a kifejezés közelebb áll a történelmi realitásokhoz. Kétségtelen, hogy minden korszak – a kitűnő lengyel történész Witold Kula kifejezésével – „különböző idők egyidejű együttélését” mutatja, és a magam részéről a lehető legritkábban használom a „válság” szót, mely gyakran a társadalom életében bekövetkezett változások alapos vizsgálatának hiányát igyekszik elkendőzni. Ugyanakkor úgy vélem, igenis léteznek fordulópontok, illetve gyors és gyökeres változások. Vajon látunk-e ilyet a XV. század végén? Itt jelenik meg a „reneszánsz” véleményem szerint szerencsétlen terminusa, amellyel a svájci történész, Burckhardt állt elő a XIX. század végén, és amely azután meggyökeresedett a használatban. Hadd emlékeztessenek arra, hogy a középkor más szakaszai – így a Karoling-kor vagy

¹⁵ A szöveg eredeti francia címe : *A középkorban született Európa?* (– A szerk.)

a XII. század – is reneszánszoknak tekinthetők, és számos történész annak is tekinti őket.

Nézzük most, mi is jellemzi ezt a reneszánszot. Joggal tekintik úgy, hogy alapvetően a művészet és a gondolkodás területein nyilvánul meg. Ám legalábbis Itália esetében elmondható, hogy a művészet már a XIII. században újjászületik, és a reneszánszra sajátosan jellemző humanizmus már a XIV. században kezd kibontakozni!

Vajon az európai társadalom és civilizáció történetének legfontosabb területein jelentkező mélyenható jelenségek nem élnek-e tovább a XV. század vége után is? Az 1347–1348-ban Európában felbukkanó fekete halál 1720-ig pusztítja a kontinens lakosságát. Marc Bloch könyvet írt a középkori királyi hatalom szerves részét képező hiedelemről, a „csodatévő királyok” kézrátétel útján ható gyógyító képességéről. A betegek megérintésének a koronázási szertartást követő rítusa először a XI. században jelenik meg, hogy azután a XIII. században hosszú időre meggyökereszen Franciaországban és Angliában: a szigetországban a XVIII. század elejéig, nálunk 1825-ig állt fenn, jóllehet a lakosság többsége ekkor már régóta anakronisztikusnak tartotta.

De vegyünk más, szélesebb társadalmi körökre érvényes példákat is. Láttuk, hogy a városok fejlődése nagy jelentőségű fejlemény volt mind a középkori történelem, mind Európa kialakulása szempontjából. Bernard Chevalier megvizsgálta a királyi hatalomhoz szorosan kapcsolódó legfontosabb francia városok, a „jó városok” történetét. Megtudhatjuk tőle, hogy ez a kifejezés és az általa jelölt városok csoportja a XIII. században jelenik meg, de a terminus jelentése a XVII. század elején kiürül. Az európai történelem egyik leghíresebb korszakolási kísérlete Marx nevéhez fűződik, aki szerint a hűbéri társadalom fennállásával egybeeső középkor a rabszolgatartó termelési móddal jellemzett Római Birodalom bukása és az ipari forradalom közötti időszak között helyezkedik el. Ebben a középkorban jelenik meg a Georges Dumézil által feltárt háromfunkciós indoeurópai rendezőelv is. Angliában már a IX. században tetten érhető, majd a XI. században az *oratores*, *bellatores*, *laboratores* (imádkozók, harcolók, dolgozók – azaz papok, katonák, parasztok) formulával diadalra jut, és egészen az 1789-es francia országos rendi gyűlés összeülé-

séig jelen van; az ipari forradalom után viszont egy teljesen más háromfunkciós rend alakul ki a közgazdászok és szociológusok által megkülönböztetett három gazdasági szektorral. Ami az oktatást illeti, a XII. században alapított egyetemek gyakorlatilag változatlanul működnek a Francia Forradalomig, miközben az elemi és középfokú iskolák révén lassan terjed az írni-olvasni tudás, ám csak a XIX. század második felében vezetik be az általános és kötelező oktatást.

E hosszú középkor folyamán olyan, az európai folklórt alkotó népi kultúra alakul ki, amely a folklór XIX. századi megújulásáig fönáll. Az Angyalról és a Remetéről szóló, először egy XII. századi *fabliau*-ban szereplő mese témája Voltaire *Zadigjében* és a XIX. század breton mesemondóinál is fölbukkan. Láthattuk, hogy a kereszténység és az egyház domináns szerepet játszott a középkorban. Kétségtelen, hogy a kereszténység katolicizmusra és protestantizmusra bomlásával döntő fordulat következik be a XVI. században, s a vallás helye és szerepe napjainkban más és más az egyes országokban, de elmondhatjuk, hogy a valláshoz való viszony tekintetében Európa nagyjából azonos fejlődésen ment át, melynek gyökerei a középkorban keresendők. Mindenhol elvált egymástól az egyház és az állam: a keresztények megadják a Császárnak, ami jár neki, de az iszlámmal vagy a bizánci kereszténységgel ellentétben elutasítják a teokráciát. Mindenhol fokozatosan felértékelődnek a gyermekek, a nők és a világiak, és egyensúly alakul ki hit és értelem között. Ám a római egyház hatalma és befolyása egészen a francia forradalomig elleplezi ezt a fejlődést. És ez mind a református, mind a katolikus vallás esetében elmondható. Kétségtelen, hogy mindezekben a területeken a reneszánsz nem jelent választóvonalat. Azt javaslom hát olvasóimnak, tekintsük a XV. század végét az európai középkori történelem fontos megállójának, ami ugyanakkor nem kérdőjelezi meg könyvem címének létjogosultságát.

Mostanáig az európai középkor kialakulását és kiteljesedését követtük nyomon. Most a XV. század végén megállva összegezzük az eddig elmondottakat, és vizsgáljuk meg, adhatunk-e választ a könyvünk címében felvetett kérdésre!

Nézetem szerint Európa és a történelem kapcsolatrendszerének két fontos aspektusa van. Az első a területi aspektus. A törté-

nelem mindig egy adott téren belül zajlik, egy civilizáció mindig egy adott területen épül ki, és onnan terjed el. A XV. század lényegében a végpontot jelenti az európai tér középkori kialakításában, amely a kora középkor „nagy betöréseivel” kezdődött. A XV. században már nincsenek pogányok, és a török hódítás nélkül nem volnának mohamedánok sem. E hódítás két, egymással ellentétes következménnyel jár. Egyfelől állandó fenyegetést jelent Európa számára, másfelől viszont – noha Európa ellenállása korántsem olyan erőteljes, mint II. Pius szerette volna – részben a közös külső ellenséggel való szembenállás, részben együttes belső törekvések folytán kollektív azonosságtudat kezdett kialakulni, ekképp elmondható, hogy a török veszély azok közé a tényezők közé tartozott, amelyek megszilárdították Európa épületét. Az egyetemek a Földközi-tengertől a Baltikumig ugyanazt a tudást adják át hallgatóiknak. A latin helyett nemzeti nyelveken megszólaló humanizmus is Svédországtól Szicíliáig áthatja az európai kultúrát. Antwerpen pedig egy olyan gazdaság-világ középpontja, amely, mint Fernand Braudel rámutatott, még sokáig megmarad európainak, mielőtt az egész világra kiterjesztené hálóját.

Továbbra is fönnáll azonban egy bizonytalanság, noha maga a kérdés élesebben vetődik föl a XV. század végén. Hol húzódik az európai kontinens keleti határa? Mindenekelőtt tudatában kell lennünk annak, hogy noha az európaiak – és főleg a társadalom felső rétegei – nagy csapásként élték meg Konstantinápoly 1453-as elestét, ez az esemény nem csak egy világ, a bizánci világ tragikus végét jelenti, ahogyan azt a hagyományos történetírás beállította, hanem hosszú távon az európai egység útjában álló egyik akadály felszámolását is; igaz, hogy az ortodox vallás ma is tovább él Európa keleti részében, de most már nem egy egyszerre politikai és vallási hatalmi központnak rendelődik alá, mint a Bizánci Birodalom idejében. Paradox módon egy olyan gátló körülmény szűnt meg tehát 1453-ban, amely megnehezítette volna az egységes Európa kialakulását.

Másfelől a szláv államok olyan területi politikát alakítanak ki, amely új módon veti föl Európa keleti határainak kérdését. Lengyelország, ez a kereszténység felvételét követően minden tekintetben európai állam a XIV. század végén a lengyel-litván Jagelló-

dinasztia révén egyesül Litvániával, majd északi (Poroszország), keleti és délkeleti (Volhínia és Podólia) irányú terjeszkedésbe kezd, s így a XV. században már a Balti-tengertől a Fekete-tengerig nyúlnak határai.

Ugyanakkor a mongol igtát lerázó Oroszország a moszkvai nagyhercegség körül kialakuló centralizált állam formáját kezdi öltetni. III. Iván (1462–1505) Novgorod (1478) és Tver (1485) meghódításával újabb orosz területeket hajt uralma alá. Szilárd államigazgatási és igazságszolgáltatási rendszeren – többek között az 1497-es Törvénykönyvön – nyugvó erős, központosított államot épít ki.

Felvetődik tehát a kérdés: a történész szemében vajon a XV. század végén jelentkező veszélyek érdemelnek-e nagyobb figyelmet, vagy a középkorban elért eredmények, illetve az általam feltételezett hosszú középkor Európájának irányába mutató ígéretes lehetőségek? Természetesen utalhatok a történelmi véletlenek fontos szerepére, de úgy vélem, hogy a XV. század végén fölsejlik előttünk Európa megalkotásának esélye. Nézetem szerint a veszélyek nem a nemzetek megjelenéséből, vagy az egyházszakadással fenyegető vallási viszályokból erednek. Remélem, könyvemben sikerült rámutatnom arra, hogy Európa a középkorban kezdett kialakulni az „egység” és a „nemzet” egy időben jelentkező fogalmainak és realitásainak alapján, noha a felségjog fogalmának XIII. századi megjelenése és e jog életbe léptetése komoly problémát jelent majd a jövőben. Másrészt a katolikus egyház monopóliumának megszűnése nem jelenti sem a közös keresztény kultúra végét, sem az eddigi civilizációnak és értékeknek az eltűnését: a világiség ettől fogva a keresztény értékek örököse és továbbvivője lesz, jóllehet a XV. század végi éles konfliktusok során még ellenségesen viszonyult hozzájuk. A veszélyt mindenekelőtt a nemzetek közötti fegyveres összecsapások és az európaiak harcok karaktere jelenti, amire Hippokratész már az ókorban felfigyelt. Ehhez járulnak még a XV. század végén kezdődő terjeszkedésből és gyarmatosításból, valamint Európa és az általa más világtájakon birtokolt területek közötti viszonyból eredő kockázatok is.

A középkorban éppen a haladás kapcsán jelentkezik a legnagyobb feszültség, olyannyira, hogy e tekintetben alapvetően

ellentmondásos kép áll előttünk. Az uralkodó eszmerendszer, s talán maguk az emberek is tévedésként, bűnként ítélték el mindent, ami új, ami haladó, ami előzmény nélküli volt, ám ennek ellenére a középkor mind az anyagi, mind a szellemi szférában az alkotó szellem, az újítások, az előrelépések kora volt. Mindezekelőtt egy olyan eredményre kell rávilágítanunk, amely óriási jelentőségű mind az európaiság tudatosulása, mind Európa megalkotása szempontjából: a haladás erőforrásairól van szó, amelyek a középkor folyamán, különösen a XV. században halmozódtak fel. Lehet, hogy meglepődik itt az olvasó, hiszen köztudott, hogy a haladás tudatosulására, a haladásnak mint eszménynek a megjelenésére csak a XVII. század végén, és elsősorban a XVIII. században kerül sor. A haladás fogalma a felvilágosodás korának egyik legtündöklőbb ékessége. Én mégis úgy vélem, hogy a haladás a középkorban jelentkezik először. Mindaz, amit a középkori Európa kialakított és fölépített, az gyökeresen eltér a mohamedán világ és főleg Kína későbbi valóságától. A XV. században Kína a világ leghatalmasabb, leggazdagabb, legegőrehaladottabb országa, és ez minden téren érvényes. De Kína továbbra is magába zárkózik, és így elsorvad, midőn átengedi az európaiaknak a világ, beleértve a Kelet fölötti uralmat. A hatalmas Oszmán Birodalom létrejötte, az iszlám afrikai és ázsiai terjedése ellenére a mohamedán világ a törökök kivételével elveszíti eddigi dinamizmusát. Ugyanakkor a keresztény Európa szert tesz azokra az eszmékre és technikákra, amelyek révén a XV. század után páratlan méretű terjeszkedésbe foghat, s ezt a terjeszkedést a belső vetélkedések és a más földrészekeken elkövetett igazságtalanságok, sőt bűnök ellenére az európaiság tudatosulása és kinyilvánítása legfőbb eszközévé teszi. Peter Biller¹⁶ feltárta, hogy a XIV. századi Európa már képes lélekszámának felbecsülésére, és ráébred arra, hogy e lélekszám nagysága meghatározza az emberek boldogulását; igaz, hogy a XIV. századi mezőgazdasági válságok és pestisjárványok alapos népességcsökkenést idéztek elő, de a középkor végi Európa már erőforrásnak tekinti az emberek számát, együttélésük formáit és szaporodásuk mértékét. Egy néhány éve

¹⁶ Peter Biller: *The Measure of Multitude. Population in Medieval Thought*, Oxford University Press, Oxford, 2000.

napvilágot látott tanulmánykötet a „haladás, a reakció és a hanyatlás” fogalmait és aspektusait vizsgálja a középkori nyugati világban.¹⁷ A szerzők osztják ugyan a hagyományos felfogást, mely szerint a középkor „szellemi keretei nemigen egyeztethetők össze a haladás gondolatával”, de kötetük mégis arra világít rá, hogy a kereszténység irányt mutat a történelemnek (magam is hangsúlyoztam Gioacchino da Fiore utópiáinak „haladó” jellegét), miközben felszámolja az örök visszatérés antik mítoszáét, és szakít a történelem ciklikus felfogásával. Chenu atya immár klasszikusnak számító, *A teológia a XII. században* című művében feltárta, hogyan indította ismét útjára a középkori gondolkodás a történelmet a XII. században. Az üdvözlésre törekvést haladásnak – elsősorban persze erkölcsi, de végső soron mindenki számára jótékony – haladásnak tekintik. Számtalan teoretikusa és követője ellenére a *contemptus mundi* nem vezet az anyagi haladásról való lemondáshoz. A középkor dinamizmusa szembenállások és feszültségek kölcsönhatásaiból ered, amelyek előrelépéseket eredményeznek, még ha nem jelölik is ezeket a „haladás” szóval. E tanulmánykötet megvilágítja azokat az ellentétpárokat – haladás/reakció, haladás/hanyatlás, múlt/jövő, antik/modern –, amelyek a középkor dinamizmusát táplálják. Láthattuk, hogy a XIII. században a kolduló rendek szinte provokatív módon hangsúlyozták, hogy ők új – azaz jobb – rendek, miközben a hagyományos felfogás talaján álló ellenfeleik csak bünt és bajt látnak „új” dolgukban. A középkori civilizáció és gondolkodásmód nem vetette meg a technikát, és a gazdaságban, valamint más területeken is jobb termelékenységget, növekedést igyekezett megvalósítani. Egyes földesurak már a kora középkorban olyan *ad meliorandum* szerződéseket igyekeznek elfogadtatni a szabad parasztokkal, amelyek a termőföldek hozamának növelésére kényszerítik őket.

Szóltunk arról, hogy a XIV. században a mezőgazdaság fejlesztésére irányuló törekvésekkel párhuzamosan újra megjelennek a mezőgazdasági értekezések. A malmok különböző hasznosításai, vagy a folyamatos mozgást váltakozó irányú mozgássá alakító

¹⁷ *Progrès, Réaction, Décadence dans l'Occident médiéval*. Tanulmánykötet, szerk. Emmanuelle Baumgartner és Laurence Harf-Lancher, Droz-Champion, Párizs-Genf, 2003.

bütykös vezértengely kapcsán elmondhatjuk, hogy a középkor, „sötét” híre ellenére, a nagy találmányok kora volt, melyeknek Marc Bloch szánt felejthetetlen oldalakat. A középkorban mindent átítat a vallás, amely annyira jelen van mindenhol, hogy nincs is őt külön jelölő szó. Az egész civilizáció, kezdve az anyagi szférával, a nagy gazdaságtudós, Polányi Károly kifejezésével „beleágyazódik” (*is embedded*) a vallásosságba. Ám ahogy az égi értékek leszállnak a földre, úgy változik egyre inkább a haladás felé röpítő ugródeszkává ez a kezdetben akadálynak tűnő vallási beágyazottság. A gondviselés és a szerencse már nem annyira egy körkörös időben mozgó kerék állásának függvénye, inkább az európaiak egyéni és kollektív erőfeszítéseinek eredménye. Az európaiak kreativitása a középkorban az idő területén mutatja föl a legnagyobb eredményeket. Kétségtelen, hogy racionális vizsgálati módszer hiányában a múlt csak a XVIII. században válik valódi történettudomány tárgyává, de hasznára van egy kiteljesedő emlékezetnek, amely egy valóságos kultúra méreteit ölti. A középkori Európa azért támaszkodik a múltra, hogy gyorsabban haladjon és messzebbre jusson el. Ugyanígy: az idő mérésének eszközei egyben a haladás eszközei is. Továbbra is a Caesar-féle Julián-naptár marad a hivatalos, de ez az *Ótestamentum* és a judaizmus ihlette újítás meghonosítja azt az életritmust, amelyet mind a mai napig követünk: hetes ciklusokban rögzíti a munkára és a pihenésre fordított idő arányát, és ezzel nem csak a vasárnapi áhítat helyét jelöli ki, hanem egyben lehetővé teszi az emberi erő minden bizonnyal legjobb kihasználását. A középkori keresztény naptár két nagy ünnepet is meggyökereztet Európában: a karácsonyt, amely szemben a pogány Halloweennel, a halál ünnepével, a születés és az élet ünnepe, és a húsvétot, a feltámadás ünnepét. De ne feledkezzünk meg a pünkösdről, a Szentlélek ünnepéről sem, amely a hűbéri idők ünnepélyes aktusainak (ez volt a lovaggá ütés napja) örökébe lép.

A XV. században a nagy itáliai humanista és építész Leon Battista Alberti ezeket a szavakat adja egyik hőse szájába:

Gianozzo: Három dolog van, mikről az ember elmondhatja, hogy saját tulajdona. A vagyona, a teste...

Lionardo: És mondd, mi a harmadik?

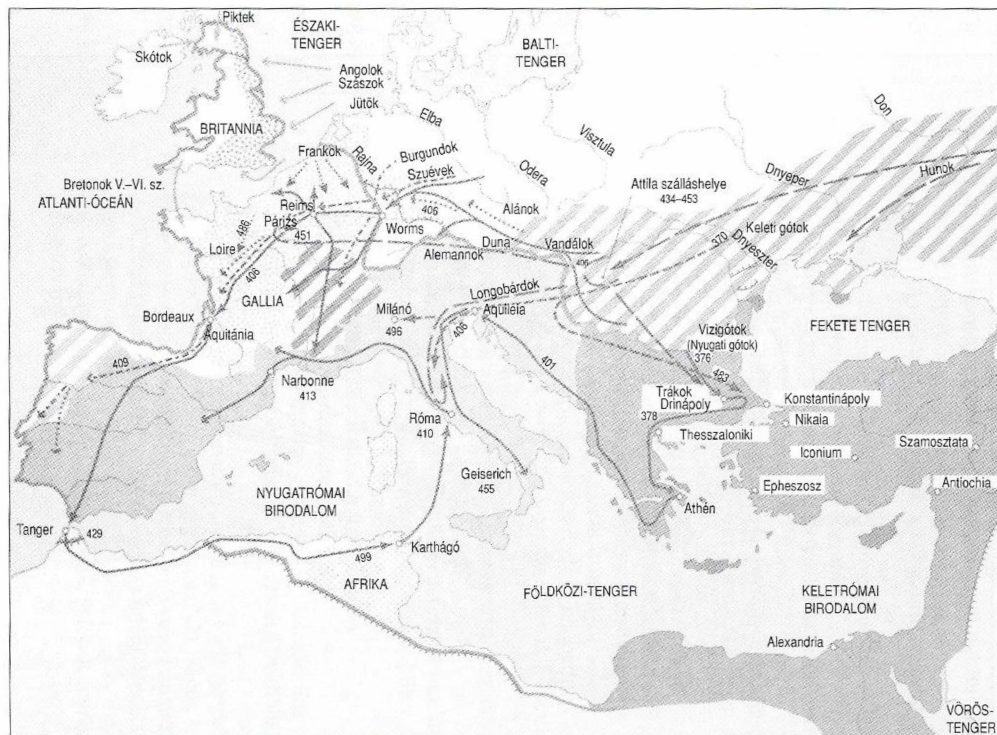
Gianozzo: Ah! Valami, ami végtelenül becses, s jobban sajátja, mint akár a keze vagy a szeme.

Lionardo: Mi hát e csodálatos dolog?

Gianozzo: Az idő, kedves Lionardóm, az idő. Úgy bizony, gyermekeim.

Az idő elsősorban természetesen gazdasági értéket képvisel („az idő pénz”) – valószínűleg szerzőnk is ekként magasztalja –, de a kultúra és az emberi lét szempontjából is értékkel bír. A XV. század végének Európája a becses, drága idő Európája, a lehetséges Európát alkotó egyének és közösségek által kisajátított idő Európája.

FÜGGELÉK

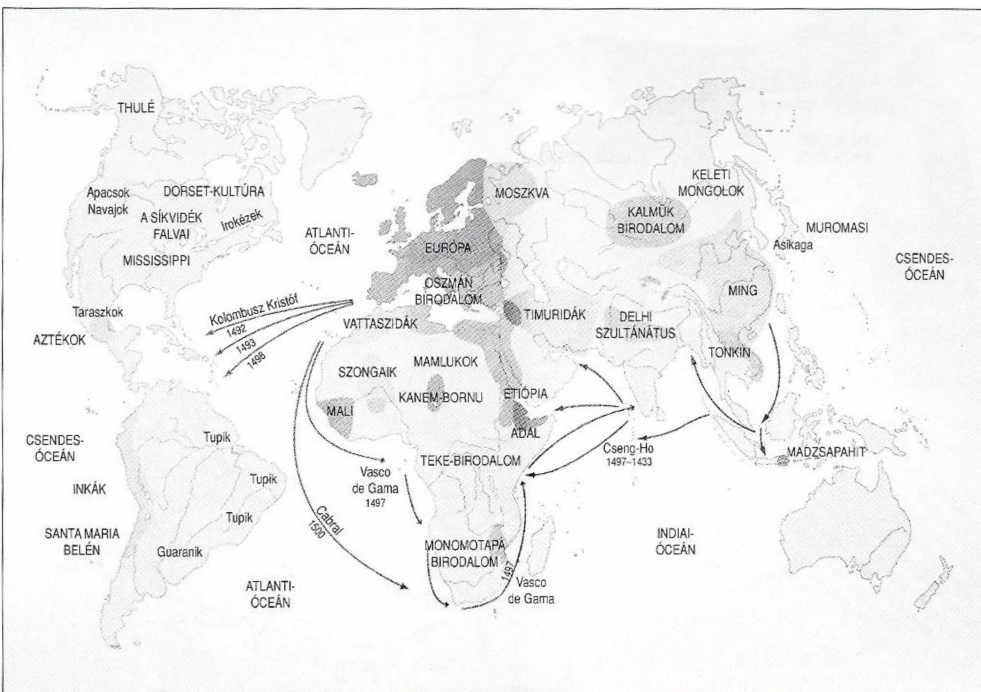

A barbárok térhódítása

V-VI. sz.

A barbár betörésekkel megkezdődik a népek középkori keveredése

Forrás:
Georges Duby: *Grand Atlas historique*,
Larousse, Párizs, 1995, 30. o.

Európa a világban a középkor és az újkor fordulóján

1400–1500:

Cseng Ho (Zseng-He),
Kolumbusz, Gutenberg,
a Reneszánsz

Az indiai törzsszövetségek,
az inka és az azték birodalom
Amerikája, és a kínai
Ming-dinasztia Távol-Kelete
között a kis Európa felfedezi
Atrikát és Amerikát,
miközben a kínai követ
Cseng-Ho közel-keleti
és afrikai útjai nem találnek
követőkre.
Keleti irányban az oszmán
birodalom és a moszkvai
állam zárják el Európát.

Forrás: Jacques Bertin: *Atlas
historique universel*, Minerva,
Genf, 1997, 116. o.

IDŐRENDI TÁBLÁZAT

Európai események

276	A germán inváziók első nagy hulláma a Római Birodalom területén
313	A milánói ediktum engedélyezi a keresztény vallás gyakorlását.
325	A nikaiai zsinaton Konstantin a keresztény ortodoxia védelmére kel az arianizmussal szemben.
330	Konstantin Konstantinápolyba helyezi át a birodalom fővárosát.
379–395	I. Theodosius államvallássá teszi a kereszténységet, majd halálakor kettéosztja a Római Birodalmat. Létrejön a Nyugatrómai és a Keletrómai Birodalom.
407–429	A germán betörések újabb hulláma
410	Alarik vizigótjai elfoglalják és kifosztják Rómát.
415	A vizigótok letelepednek Spanyolország területén.
432–461	Szent Patrick keresztény hitre téríti Írországot.
440 körül	Germán népek (angolok, jütök, szászok) telepednek le a Brit-szigeteken. A bretonok visszaáramlanak a kontinensre.
451	Aetius római hadvezér a catalaunumi mezőn megállítja Attila hun seregét.
476	A herulok népéhez tartozó Odoaker leteszi Romulus Augustulus császárt, és Konstantinápolyba küldi a Nyugatrómai Császárság jelvényeit.
488–526	A keleti gót Teodorik uralkodik Ravennában.
496 és 511 között	Klodvig frank vezér megkeresztelkedése
527–565	Justinianus bizánci császár rövid időre visszahódítja a korábbi Nyugatrómai Birodalom egy részét (Dél-Itáliát és Andalúziát). A keletről érkezett, úgynevezett „Justinianus-féle pestis” az Alpoktól és a Loire-től délre pusztítja a lakosságot.
529 körül	Norciai Benedek megalapítja a Monte Cassino-i apátságot, és <i>Regulát</i> szerkeszt a szerzetesek számára. Megalakul a Benedek-rend.
555 körül	Az Andalúziát visszafoglaló vizigótok Toledót teszik meg fővárosuknak.

570–636 körül	Sevillai Izidor, a középkori keresztény enciklopédizmus atyja
590–604	Nagy Gergely pápasága
590–615 körül	Szent Kolumbán ír szerzetes monastorokat alapít Galliában (Luxeuil), Dél-Germániában (Konstanz) és Észak-Itáliában (Bobbio).
568–572	A longobárdok meghódítják Észak-Itáliát, és Közép-Itália egy részét. Királyságot alapítanak Pavia fővárossal.
711–719	A mohamedán berberok az Ebro vonaláig elfoglalják Spanyolország földjét.
726	A Bizánci Császárságban kitör a képrombolók keltette viszály.
732	Martell Károly frank majordomus Poitiers-nél megállítja a mohamedán előrenyomulást.
754	II. István pápa királlyá szenteli Kis Pippin majordomust. Pippin segítséget nyújt a pápának Itáliában, ahol „Szent Péter patrimoniuma” elnevezéssel létrejön a pápai állam.
759	A mohamedánok elvesztik utolsó galliai városukat, Narbonne-t is.
771	Nagy Károly a frankok egyedüli királya
774	Nagy Károly a longobárdok királya
778	A baszkok a roncevaux-i szorosban rajtaütnek Nagy Károly seregének utóvédjén, melyet Roland, a király unokaöccse vezet.
787	Második nikaiai zsinat. Nagy Károly engedélyezi a szentek ábrázolását a keresztény művészetben.
788	Nagy Károly elfoglalja Bajorországot.
793–810	A normannok első támadásai a Brit-szigetek és Gallia ellen
796	Nagy Károly legyőzi az avarokat.
796–803	Nagy Károly megépítteti az aacheni palotát és kápolnát.
800	Nagy Károlyt Rómában császárrá koronázzák.
827	A szaracénok megkezdik Szicília megszállását.
830 körül	Galíciában megtalálják Szent Jakab tetemét.
842	Frank és germán nyelven megszerkesztik a <i>strasbourg-i eskü</i> szövegét.
843	A verduni szerződéssel megszületik Németország és Franciaország.
IX. század 2. fele	A <i>miles</i> (katona, lovag) szóval kezdik jelölni a hűbérest.
881	Első ízben jelenik meg a „hűbér” (<i>feudum</i>) szó.
885–886	A normannok ostrom alá veszik Párizst.
895	A magyarok letelepednek a Duna völgyében.
910	A clunyi apátság megalapítása

911	Együgyű Károly a saint-clair-sur-epte-i szerződéssel átengedi a Szajna torkolatvidékét a Rollon vezette normannoknak.
929	Létrejön a cordobai kalifátus.
948	Megalapítják a hamburgi érsekséget, mely a skandinávok megtérítését hivatott irányítani.
950 körül	Megkezdik a nagy földterületek termősítését. A Loire-től északra terjed az eke használata.
955	I. Ottó Lechfeldnél legyőzi a magyarokat.
960	Megépül a cordobai mecset.
962	Nagy Ottó császárrá koronázásával létrejön a Szent Német-Római Birodalom.
967	Mieszko lengyel fejedelem fölveszi a keresztséget.
972	Megalapítják a prágai püspökséget.
985	Vajk magyar vezér (a későbbi Szent István) megkeresztelkedése
987	Galliában trónra lép a Capeting-dinasztia (Capet Hugó).
989	Bizánci ortodox papok megkeresztelik Vladimir kijevi fejedelmet.
1000	II. Szilveszter pápa (Aurillaci Gerbert, 999–1003) és III. Ottó császár (983–1002) a latin kereszténység élén Készül (Raoul Glaber clunyi szerzetes kifejezésével) „a templomok fehér palástja”. Lengyel érseki székhelyet alapítanak Gnieznóban.
1001	Szent Istvánt Magyarország királyává koronázzák.
1005–1006	Óriási éhínség pusztít Nyugat-Európában.
1015–1028	II. (Szent) Haraldson Olaf erőszakkal próbálja keresztény hitre téríteni Norvégiát.
1019–1035	Nagy Knut Dánia és Anglia királya
1020	Avencebron (Salamon Ibn Gebirol) zsidó filozófus születése (Malaga, 1020 k.–Valencia, 1058 k.) A katalóniai Saint-Genès-des-Fontaines süveggerendája, a franciaországi román művészet legrégebbi ismert alkotása
1020 körül	Arezzói Guido új hangjegyírást vezet be.
1023	Jámbor Róbert az egyház kérésére manicheus eretnekeket égettet meg Orléans-ban.
1028	Knut dán király elfoglalja Norvégiát, és befejezi Anglia meghódítását.
1028 és 1072 között	A saint-severi apátságban megfestik az Apokalipszis jeleneteit ábrázoló miniatűrakat.
1029	Létrejön az első dél-itáliai normann fejedelemség (Averso).
1030 körül	Az itáliai kommunamozgalom kezdete (Cremona)
1031	Megszűnik a cordobai umajjád kalifátus.

1032–1033	Éhínség a nyugati világban
1035 körül	Albinál köhíd épül.
1037	II. Konrád császár örökletessé teszi az észak-itáliai hűbéreket.
1054	Véglegessé válik a szakadás a római latin egyház és a görög ortodox egyház között.
1060–1091	A normannok elfoglalják Szicíliát.
1066	Hódító Vilmos a normannok élén meghódítja Angliát.
1069	„Kommunális” megmozdulás Le Mans-ban
1071	Szent Miklós ereklyéi a Keletről Bari-ba érkeznek.
1072	Velencében megjelenik a <i>colleganza</i> -szerződés.
1073–1085	VII. Gergely pápasága. A Gergely-reform
1077	IV. Henrik császár Canossánál meghódol VII. Gergely pápa előtt.
1080 körül	Szent Omer guildéje
1081	Polgári „konzulok” irányítják Pisát.
1085	VI. Kasztíliai Alfonz beveszi Toledót.
1086	Először történik említés egy működő kallómalomról (Saint-Wandrille, Normandia).
XI. század vége	Észak-Franciaországban az igásló váltja fel az ökröt.
1088 után	Irnerius római jogot tanít Bolognában.
1093	Megkezdődik a durhami székesegyház építése. Először jelenik meg a gótikus csücsív.
1095	II. Orbán Clermont-ban meghirdeti a keresztes hadjáratot.
1098	Antiszemita hullám. A Palesztina felé tartó közrendű keresztesek pogromokat rendeznek.
	Molesmes-i Róbert megalapítja a cisztercita rendet.
1099	A genovai kereskedők <i>compagnát</i> alapítanak.
1100 körül	Megkezdődik a flandriai mocsarak lecsapolása és a polder kialakítása.
1108	Párizsban megalapítják a Saint-Victor-apátságot, mely a preszkolasztika fellegvára lesz.
1112	Kommunális felkelés Laonban. A felkelők megölik a város püspök-grófját.
1120–1150	Kidolgozzák a nyugati világ első céhszabályzatait.
1126–1198	Averroës cordobai arab filozófus élete. Averroës Arisztotelész kommentátora volt, és Marrakesben fejezte be életét.
1127	A flamand városok kiváltságleveleket kapnak.
1132–1144	Suger átépítteti a saint-denis-i apátságot. A gótika születése
1135–1204	Maimonidész arabul író cordobai zsidó teológus és filozófus élete. Kairóban halt meg.
1140	Létrejön a Portugál Királyság.

1140 körül	Gratianus szerzetes <i>Dekrétumával</i> létrejön a kánonjog korpusza.
1141	Petrus Venerabilis clunyi apát latinra fordíttatja a Koránt.
1143	Lübeck alapítása
1154	Barbarossa Frigyes kiváltságokat adományoz a bolognai tanároknak és diákoknak.
1154–1224	A Plantagenetek angol-francia birodalma
1165	Nagy Károly szentté avatása
1170	Megépül a sevillai Giralda-minaret.
1175	Az első genovai megrendelési szerződések
1180	Meghal Salisburi János, a chartres-i iskola püspöke és patrónusa.
1183	A konstanzi béke. Barbarossa Frigyes elismeri a lombardiai városok szabadságát.
1200	Riga megalapítása
1202	Meghal Gioacchino da Fiore, a chiliasztikus tanok teoretikusa.
1204	A negyedik keresztes hadjárat katonái elfoglalják és kifosztják Konstantinápolyt. Megalapítják a konstantinápolyi latin császárságot (1204–1260).
1207	Szent Domonkos az albi-i katharok megtérítésén fáradozik.
1209	Az első ferences közösség
1209–1229	Keresztes hadjárat az albigensek ellen
1212	A spanyolországi keresztyének Las Navas de Tolosánál legyőzik a mohamedánokat.
1214	Első ízben jut kiváltságokhoz az oxfordi egyetem.
1215	Robert de Courson megszerkeszti a párizsi egyetem szabályzatát. A negyedik lateráni zsinat szabályozza a házasságot és a gyónást, ugyanakkor zsidó- és eretnekellenes intézkedéseket hoz. Anglia: a <i>Magna Charta</i>
1215–1218	Moerbecke Vilmos latinra fordítja Arisztotelész műveit.
1216	A Domonkos-rend („Prédikáló barátok”) megalapítása.
1223	A pápaság elfogadja a Ferenc-rend átdolgozott szabályzatát.
1229–1231	Sztrájk a párizsi egyetemen
1231	IX. Gergely felállítja az inkvizíciót.
1232 április	A granadai mohamedánok megépítik Alhambra kormányzati negyedét.
1238	Az argóniaiak beveszik Valenciát.
1241	Mongol rablóhadjáratok Szilécia, Lengyelország és Magyarország területén

1242	A fartőkeekormány első ismert ábrázolása Elbing városának pecsétjén
1248	A kasztíliaiak elfoglalják Sevillet.
1252	Genovában és Firenzében (forint) megkezdik az arany-pénz verését.
1252–1259	Aquinói Tamás a párizsi egyetemen tanít.
1253	Robert de Sorbon kanonok kollégiumot (a későbbi Sorbonne őse) alapít a párizsi egyetemen teológiai stúdiú-mokat folytató szegény diákok számára.
1254	IV. Orbán pápa meghonosítja Úrnapja ünnepét.
1261	A konstantinápolyi latin birodalom bukása
1266	A beneventói csata. Anjou Károly Szicília királya lesz.
1268	Az első papírmalmok Fabrianóban
1270	Első ízben történik említés egy a Földközi-tenger térségét ábrázoló térképről.
1276	Raimundus Lullus kollégiumot alapít, ahol a keresztény térítőpapok elsajátíthatják az arab nyelvet.
1280	Sorozatos városi sztrájkok és zendülések (Brügge, Douai, Tournai, Provins, Rouen, Caen, Orléans, Béziers)
1281	A kölni, a hamburgi és a lübecki Hanza egyesülése
1282	„Szicíliai vecsernye”. A franciák kénytelenek átengedni Sziciliát az aragóniaiaknak.
1283	A teuton lovagrend befejezi Poroszország meghódítását.
1284	Velencében megkezdik az aranydukátok verését.
	Összeomlanak a beauvais-i katedrális 48 méteres magasságba emelt boltívei.
1290	A zsidókat kitiltják Angliából.
1298	Rendszeres tengeri összeköttetés alakul ki Genova, Anglia és Flandria között.
1300	Első ízben találunk megbízható említést szemüvegről.
XIV. század eleje	Térjed a váltólevél használata Itáliában.
1306	A zsidókat száműzik Franciaországból.
1306 körül	Megjelenik Pietro de' Crescenzi <i>Ruralia commoda</i> című munkája, a középkori agrártudományok summája.
1309	A pápaság Avignonba helyezi át székhelyét.
1310	Az első passiójáték előadása a roueni katedrális előtti téren.
1313	VII. Henrik meghal Pisában. Szertefoszlik a birodalom álma.
1313 körül	Elkészül Dante <i>Isteni színjátéka</i> .
1315	A morgarteni csata. A svájci gyalogosok győzelmet aratnak a Habsburgok fölött.
1315–1317	Éhínség Európában. Megkezdődik a XIV. század „válsága”.
1321	Kútmérgezéssel vádolt leprások és zsidók lemészárlása.

- 1337 Anglia és Franciaország között kitör a „százéves háború”.
- 1341 Petrarca koszorút kap Rómában. Ünnepet ül a humanizmus.
- 1347 Kudarcra zárul Cola di Rienzo vállalkozása, aki vissza akarta állítani az ókori kormányzatot Rómában.
- 1347–1348 Az első nagy pestisjárvány (az utolsó 1720-ban tör ki).
- 1348 A járvány pogromokat vált ki.
- 1353 Gallipoliban létrejön az első európai török település.
- 1355 Nicolas Oresme: *Értekezés a pénzről*.
- 1358 A párizsiak fölkelnek a régens ellen.
Étienne Marcellt megölik. Parasztfelkelés Franciaország északkeleti részében.
- 1368 Jagelló litván fejedelem feleségül veszi Lengyelországi Hedviget, Nagy Kázmér leányát és örökösét.
- 1378 Bekövetkezik a „nagy egyházszakadás”.
A *Ciompók* felkelése Firenzében.
VI. Orbán pápa visszatér Rómába.
- 1379 Gentben felkelés tör ki Philip Van Artevelde vezetésével.
- 1381 A Wat Tyler-féle parasztfelkelés Angliában.
- 1382 Wyclifet elítélik eretnekségért.
- 1389 A törökök Koszovóban győzelmet aratnak a szerbek fölött.
- 1394 A zsidókat végleg kiűzik Franciaországból.
- 1397 A három skandináv ország létrehozza a kalmari uniót.
- 1409 A Husz János kezdeményezése nyomán kibocsátott Kutna Hora-i rendelet értelmében a németeknek el kell hagyniuk a prágai egyetemet.
- 1410 A lengyelek Tannenbergnél (Grünwald) győzelmet aratnak a teuton lovagok fölött.
- 1414–1418 A konstanzi zsinat. A zsinat eretnekségért elítéli és kivégezteti Husz Jánost.
- 1420–1436 Brunelleschi megépíti a firenzei Dóm kupoláját.
- 1431 Jeanne d’Arc máglyahalált hal Rouenban.
- 1431–1437 A bázeli zsinat.
- 1434 Cosimo de’Medici Firenze ura.
- 1439–1443 A firenzei és a római zsinat véget vet a nagy egyházszakadásnak.
- 1450 Gutenberg tökéletesíti a könyvnyomtatást Mainzban.
- 1453 A törökök elfoglalják Konstantinápolyt.
- 1456 Marsilio Ficino: *Institutiones Platonicae*.
- 1458–1464 Az európai távlatokban gondolkodó II. Pius (Æneas Silvius Piccolomini) pápasága.
- 1458–1471 A huszita Podjebrád György Csehország királya. Az egységes Európa terve.
- 1458–1490 Corvin Mátyás Magyarország királya.

1462–1505	III. Iván moszkvai nagyherceg uralkodása.
1464	Meghal a „modern” szellemű teológus, Nicolaus Cusanus, aki vallási türelmet hirdetett.
1468	A törökökkel hőiesen dacoló albán Szkander bég halála.
1469	A spanyolországi Katolikus Királyok házasságkötése.
1475	A picquignyi szerződés. Véget ér a százéves háború.
1476	Ausztriai Miksa és Burgundiai Mária házassága.
1477	Botticelli: <i>A tavasz</i> .
1483	Torquemada dominikánus szerzetest kinevezik Spanyolország főinkvizitorává.
1492	A Katolikus Királyok beveszik Granadát. Ezzel a teljes Ibériai-félsziget felszabadul a mohamedán megszállás alól.
1494	Spanyolország és Portugália VI. (Borgia) Sándor pápa közvetítésével megkötik a tordesillasi szerződést, mellyel felosztják egymás között a világot.
1495	VIII. Károly francia király rövid időre elfoglalja a nápolyi királyságot. Megkezdődnek az itáliai háborúk.

Európán kívüli események

Amerika

700– 800	A közép-amerikai maja civilizáció fénykora.
800– 925	A maja civilizáció összeomlása.
1000–1200	A mexikói tolték civilizáció fénykora.
XII. század	A perui inkák dinasztiájának feltételezett kezdetei.
1370	Az aztékok Mexikóban megalapítják Teotihuacán városát.
XV. század	Mexikóban különböző azték népszövetségek követik egymást.
1492	Kolumbusz Kristóf „fölfedezi Amerikát”.

Afrika

VI–VIII. század	A zimbabwei zulu civilizáció fénykora. Az arabok meghódítják Egyiptomot. Megalapítják Fuszát (Kairó), mely a siita fatimidák (969–1171) fővárosa lesz.
709	Az arabok befejezik Észak-Afrika meghódítását.
800 körül	A Csád-tó vidékén létrejön a kanemi királyság.
1057	A hilali arabok lerombolják Kairuant, az aglabidák fővárosát.
1062	A Spanyolországot elfoglaló almoravidák berber dinasztiája megalapítja Marrakest. Az almoravidákat a XII. század végétől az almohádok, 1269-től a merinidák berber dinasztiái váltják föl. Kudarcot vall egy Algériát magába foglaló mohamedán állam létrehozásának terve.
1171	A kurd Szaladin visszaállítja a szunnita vallást Egyiptomban, és megalapítja az ajjúbidák dinasztiáját (1171–1250).
XIII. század eleje	Lalibela, Etiópia keresztény királya az iszlám nyomására Akszumból Rohába helyezi át fővárosát.
1250	A mamelukok magukhoz ragadják a hatalmat Egyiptomban.
XIV. század	A Csád-tótól nyugatra létrejön a bornui királyság, mely magába olvasztja Kanemet.
1312–1337	A mali mohamedán királyság fénykora. Mali Kuta Mussza uralkodása alatt bekebelezi a Ghánai Királyságot.
1402	A normandiai Jean de Béthencourt elfoglalja a Kanári-szigeteket.
1415	A portugálok elfoglalják Ceutát.
1418	A portugálok letelepednek Madeirán.
1456	A portugálok elérik a Guineai-öblöt.
1477	A Kanári-szigetek spanyol uralom alá kerülnek.
1488	Bartholomeu Dias felfedezi a Jóreménység-fokot.

Ázsia: a Távol-Kelet

320–480	A Gupta-dinasztia uralkodása Észak-Indiában
III–IX. század	A Madrasban székelő Pallavák dinasztiája kiterjeszti hatalmát.
581–618	Jang-Kien helyreállítja Kína egységét, és új fővárost alapít Chang-Anban (Hszian). Csatornákat és nagy falakat épített.

619–907	A Tangok dinasztiája. A központi államigazgatás megszilárdítása. Győzelmek Koreában. Tibet függetlenségének elismerése. A buddhizmus terjedése.
710	Nara a császári Japán fővárosa
VIII. század közepe – 824	A Sailendra-házhoz tartozó uralkodók Jáva szigetén megépítetik a barabuduri buddhista sztupát.
777	A buddhizmus a japán udvar vallása lesz.
794	Heian (Kioto) a japán császárság új fővárosa
858	Megkezdődik a Fudzsivarák uralma Japánban.
907	Indiában a Csola-dinasztia váltja föl a Pallavákét, s a XIII. században Ceylonra és Malajziára is kiterjeszti uralmát.
907– 960	Anarchia Kínában az „Öt Dinasztia” idején
960–1279	A Szung-dinasztia. A mandarinság. A Nagy Csatorna megépítése
1024	Az első kínai nyomtatott papírpénz
1086	Első ízben történik említés mozgatható nyomdai betűkről Kínában.
1181–1218	A khmer birodalom a fénykorát éli VII. Dzsajavarman uralkodása alatt, aki megépítteti Angkor-Vatot.
1185–1192	Létrejön a kamakurai sógunság.
1192	Mohamed Ghorí legyőzi Prithvi Radzs radzsputát. A mohamedánok uralmuk alá hajtják Észak-Indiát.
1206–1526	Mohamedán szultánságok Delhiben
1206–1279	A mongol birodalom kialakulása
1254–1298	Niccolò és Matteo Polo velencei kereskedők, valamint Niccolò fia, Marco kínai és délkelet-ázsiai utazásai
1279–1368	A Juanok mongol dinasztiája uralkodik Kínában. Peking (Kanbalik) 1264-ben fővárosi rangra emelkedik.
1314–1330	A ferences szerzetes Odorico da Pordenone indiai és kínai útja
1371	A kínaiak számára megtiltják a tengerentúli utakat.
1392	Muromasi sógunsága Japánban. A zen kultúra terjedése. Létrejön a No-színház
1400–1700	A kínai Ming-dinasztia uralkodása
1470–1480	Észak-Kínában megépül a nagy fal.

A mohamedán Közel-Kelet

622	Mohamed Mekkából Medinába megy (<i>hidzsra</i>).
630	Hérakliosz bizánci császár legyőzi a perzsákat, és visszaszállíttatja az „igazi keresztet” Jeruzsálembe.
632	Mohamed halála
634	A mohamedánok elhagyják Arábia területét. Megkezdődik a mohamedán hódítás. 709-re megszállják egész Észak-Afrikát, majd 712-ben elfoglalják Taskentet.
636–724	Umajjád kalifátus Damaszkuszban
638	Az arabok elfoglalják Jeruzsálemet.
661	Meggyilkolják Alit, Mohamed vejét.
680	Kartalában megölik Husszeint, Ali fiát. A síita vallás kezdetei
762	Abbászid kalifátus Bagdadban
786–809	Harun al-Rasid kalifasága
1009	Hakem kalifa leromboltatja a jeruzsálemi Szent Sírt
1055	A szeldzsuk törökök elfoglalják Bagdadot, és visszaállítják a szunnita vallást.
1071	A szeldzsuk törökök Mantzikertnél legyőzik a bizánciakat.
1099	A keresztesek elfoglalják Jeruzsálemet.
1148	Kudarccal zárul a második keresztes hadjárat.
1187	A kurd Szaladin Hattinnél legyőzi a keresztényeket és elfoglalja Jeruzsálemet.
1191	A harmadik keresztes hadjárat kudarcra zárul, de keresztények rendezkednek be Cipruson.
1250–1254	Szent Lajos a Szentföldön. Szent Lajos keresztes hadjáratainak kudarca (Egyiptom, 1250; Tunisz, 1270). A mamelukok elfoglalják Akkont, az utolsó palesztinai keresztény települést.
1354–1403	Bajazid oszmán szultán meghódítja és egyesíti az anatóliai török emirátusokat.

TEMATIKUS BIBLIOGRÁFIAI VÁLOGATÁS

Középkori történelmi bibliográfia helyett azon munkákat (és tanulmányokat) sorolom itt föl témakörök szerint, amelyek Európa középkori születésének vizsgálatában, illetve könyvem megírásában a segítségemre voltak. Átfogó vagy gondolatébresztő művekről van szó.

André Segal ki akarja iktatni az Európa középkori születésére vonatkozó kérdést, amikor nihilista tanulmányában elutasít minden korszakolást („Korszakolás és didaktika: hogyan akadályozza meg a »középkor« a nyugati világ létrejöttének megértését?”). In: *A történelmi idő konstruálásának szakaszai*. A „Történelem a jelenben” című konferencia előadásainak kiadványa. Párizs, 1989. Éd. de l'ÉHÉSS, 1991, 105–114. o.)

Tapasztalatom szerint korszakolás nélkül nem létezhet történelemtudomány, noha tisztában kell lennünk azzal, hogy minden periodizáció mesterséges jellegű, és maga is történelmi folyamatba ágyazódik. A középkor hagyományos fogalmának bírálatában inkább a „hosszú középkor” általam javasolt hipotézisére támaszkodom (ld. jelen könyvet, *in fine*).

A rövidítésekkel jelzett kézikönyvek

Le Goff – Schmitt: *Dictionnaire raisonné de l'Occident médiéval*, Fayard, Párizs, 1999.

Gauvard – de Libera – Zink: *Dictionnaire du Moyen Age*, PUF, Párizs, 2002.

Vauchez: *Dictionnaire encyclopédique du Moyen Age*, Cerf, Párizs, 1997 (létezik angol és olasz nyelvű kiadása is), 2 köt.

Linehan – Nelson: *The Medieval World*, Routledge, London–New York, 2001.

1. Európa

Európáról, valamint az európai gondolatról szóló munkák

- Bloch, Marc: „Projet d'un enseignement d'histoire comparée des sociétés européennes”, 16 o., in: *Dernières Nouvelles de Strasbourg*, 1935. Újra-kiadás in: Bloch, Étienne – Bloch, Marc, szerk.: *Histoire et historiens*, Armand Colin, Párizs, 1995. Magyarul: *A történész mestersége*. Ford. Barbarczy Eszter, Kosáry Domokos, Pataki Pál, Osiris, Budapest, 1996.
- , „Problèmes d'Europe”, *Annales HES*, VII, 1935, 471–479. o.
- Braudel, Fernand: *L'Europe. L'espace, le temps, les hommes*, Arts et métiers graphiques, Párizs, 1987.
- Carpentier, Jean – Lebrun, François (szerk.): *Histoire de l'Europe*, Seuil, Párizs, 1990.
- Chabod, Federico: *Storia dell' idea d'Europa*, Laterza, Bari, 1961.
- Elias, Norbert: *La Dynamique de l'Occident*, Calmann-Lévy, Párizs, 1975 (az 1939-ben megjelent *Über den Prozess der Zivilisation* második részének fordítása.) Magyarul: *A civilizáció folyamata*. Ford. Berényi Gábor, Gondolat, Budapest, 1987.
- Febvre, Lucien: *L'Europe. Genèse d'une civilisation*. A Collège de France-ban 1944–1945-ben tartott előadások szövege Marc Ferro előszavával, Perrin, Párizs, 1999.
- Le Goff, Jacques: *La Vieille Europe et la nôtre*, Seuil, Párizs, 1994.
- Pagden, Anthony (szerk.): *The Idea of Europe. From Antiquity to the European Union*, The Johns Hopkins University, Woodrow Wilson Center Press, 2002.
- Villain-Gandossi, Christiane (szerk.): *L'Europe à la recherche de son identité*, Éditions du Comité des travaux historiques et scientifiques, 2002 (ld. első sorban: Fossier, Robert: „L'Europe au Moyen Age”, 35–40. o.).

Európa és a középkor

- Barracough, Geoffrey (szerk.): *Eastern and Western Europe in the Middle Ages*, Thames and Hudson, London, 1970.
- Bartlett, Robert: *The Making of Europe. Conquest, Colonisation and Cultural Change, 950–1350*, Allan Lane, London, 1993.
- Bosl, Karl: *Europa im Mittelalter*, Carl Uebersenter, Bécs–Heidelberg, 1970.
- Compagnon, Antoine – Seebacher, Jacques: *L'Esprit de l'Europe*, Flammarion, Párizs, 1993, 3 köt.
- Duroselle, Jean-Baptiste: *L'idée d'Europe dans l'histoire*, Denoël, Párizs, 1965.

- Edson, Evelyn: *Mapping Time and Space. How Medieval Mapmakers Viewed their World*, The British Library Studies in Map History, 1998, 1. köt.
- Geremek, Bronislaw: *The Common Roots of Europe*, Polity Press, Cambridge, 1991.
- Hay, Denis: *The Emergence of an Idea: Europe*, Edinburgh University Press, 1957¹, 1968².
- Hersant, Yves – Durand-Bogaert, Fabienne: *Europes. De l'Antiquité au XXe siècle. Anthologie critique et commentée*, Robert Laffont, Párizs, „Bouquins” sorozat, 2000.
- Le Goff, Jacques: *L'Europe racontée aux jeunes*, Seuil, Párizs, 1996.
- Mackay, Angus – Ditchburn, David: *Atlas of Medieval Europe*, Routledge, 1996.
- Menest, Enrico (szerk.): *Le radici medievali della civiltà europea* (Ascoli Picenóban tartott konferencia, 2000), Centro italiano di studi sull'alto medioevo, Spoleto, 2002.
- Mitterauer, Michael: *Warum Europa? Mittelalterliche Grundlagen eines Sonderwegs*, C. H. Beck, München, 2003.
- Past and Present*, 1992 novemberi különszám (ld. elsősorban: Karl Leyser: „Concept of Europe in the Early and High Middle Ages”, 25_47. o.).
- Pastoureau, Michel – Schmitt, Jean-Claude: *Europe. Mémoire et Emblèmes*, Les Éditions de l'Épargne, Párizs, 1990.
- Storia d'Europa. 3. Il Medioevo, secoli V–XV*, Einaudi, Torino, 1994.

2. A középkor legfontosabb korszakai és utóélete

A középkor. Általános munkák

- Borst, Arno: *Lebensformen im Mittelalter*, Ullstein, Frankfurt–Berlin, 1973.
- Dalarun, Jacques (szerk.): *Le Moyen Age en lumière*, Fayard, Párizs, 2002.
- Delort, Robert: *Le Moyen Age. Histoire illustrée de la vie quotidienne*, Edita, Lausanne, 1972. Új kiadás: *La Vie au Moyen Age*, Seuil, Párizs, 1981.
- Gatto, Ludovico: *Viaggio intorno al concetto di Medioevo*, Bulzoni, Róma, 1992.
- Gourevitch, Aaron J.: *Les Catégories de la culture médiévale* [1972], Gallimard, Párizs, 1983 (az orosz nyelvű eredeti francia fordítása). Magyarul: A. J. Gurevics: *A középkori ember vilásképe*. Ford. Előd Nóra. Kossuth, Budapest, 1974.
- Heer, Friedrich: *L'Univers du Moyen Age* [1961], Fayard, Párizs, 1970 (a német nyelvű eredeti francia fordítása.)
- Kahl, Hubert D.: „Was bedeutet »Mittelalter«?”, *Seculum*, 40, 1989, 15–38. o.

- Le Goff, Jacques (szerk.): *L'Homme médiéval*, olasz kiadás: Laterza, Bari, 1987; francia kiadás: Seuil, Párizs, 1989, 1994.
- Le Goff, Jacques: „Pour un long Moyen Age”, in: *L'Imaginaire médiéval*, Gallimard, Párizs, 1985, 7–13. o.
- , *La Civilisation de l'Occident médiéval*, Arthaud, Párizs, 1964.
- Linehan, Peter – Nelson, Janet L. (szerk.): *The Medieval World*, Routledge, London–New York, 2001.
- Lopez, Robert: *Naissance de l'Europe*, Armand Colin, Párizs, 1962.
- Monde Médiéval (Le)*, (szerk. Robert Bartlett), [2000], Éd. du Rocher, Párizs, 2002 (az angol nyelvű eredeti francia fordítása).
- Méhu, Didier: *Gratia Dei, les chemins du Moyen Age*, Fides, Quebec, 2003.
- Pirenne, Henri: *Histoire de l'Europe des invasions au XVIe siècle*, Párizs–Brüsszel, 1936.
- Sergi, Giuseppe: *L'Idée de Moyen Age. Entre sens commun et pratique historique*, [1998], Flammarion, Párizs, 2000 (az olasz nyelvű eredeti francia fordítása).
- Southern, Richard W.: *The Making of the Middle Ages*, London, 1953.
- Tabacco, Giovanni – Merlo, Grado Giovanni: *La civiltà' europea nella storia mondiale. Medioevo, V/XV secolo*, Il Mulino, Bologna, 1981.

A kora középkor

- Banniard, Michel: *Genèse culturelle de l'Europe, V^e–VIIIe siècle*, Seuil, Párizs, 1989.
- Brown, Peter: *L'Essor du christianisme occidental. Triomphe et diversité* [1996], Seuil, Párizs, 1997 (az angol nyelvű eredeti francia fordítása). Magyarul: *Az európai kereszténység kialakulása*. Ford. Pálosfalvi Ferenc. Atlantisz, Budapest, 1999.
- Herrin, Judith: *The Formation of Christendom*, Princeton University Press, Princeton, 1987.
- Hillgarth, J. N. (szerk.): *The Conversion of Western Europe, 350–750*, Englewood Cliffs, Prentice Hall, 1969.
- Leguay, Jean-Pierre: *L'Europe des États barbares (V^e–VIIIe siècle)*, Belin, Párizs, 2003.
- Pohl, Walter – Diesenberger, Maximilien (szerk.): *Integration und Herrschaft. Ethnische und soziale Organisation im Frühmittelalter*, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Bécs, 2002.
- Pohl, Walter: *Die Völkerwanderung. Eroberung und Integration*, Kohlhammer, Stuttgart–Berlin–Köln, 2002.

Nagy Károly és a Karoling civilizáció

- Barbero, Alessandro: *Carlo Magno. Un padre dell'Europa*, Laterza, Róma-Bari, 2000.
- Braunfels, Wolfgang (szerk.): *Karl der Grosse. Lebenswerk und Nachleben*, Düsseldorf, 1965–1968, 5 köt.
- Ehlers, Joachim: *Charlemagne l'Européen entre la France et l'Allemagne*, Thorbecke, Stuttgart, 2001.
- Favier, Jean: *Charlemagne*, Fayard, Párizs, 1999.
- Fichtenau, Heinrich: *L'Empire carolingien*, Párizs, 1958.
- Intellectuels et Artistes dans l'Europe carolingienne, IXe–XIe siècle*, Abbaye Saint-Germain, Auxerre, 1990.
- McKitterick, Rosamond (szerk.): *Carolingian Culture: Emulation and Innovation*, Cambridge University Press, Cambridge, 1994.
- McKitterick, Rosamond: *The Carolingians and the Written Word*, Cambridge University Press, Cambridge, 1989.
- Morisse, Robert: *L'Empereur à la barbe fleurie. Charlemagne dans la mythologie et dans l'histoire*, Gallimard, Párizs, 1997.
- Nelson, Janet L.: „Charlemagne: »Father of Europe?«”, *Questiones Medii aevi novae*, 7. köt., 2002, 3–20. o.
- Pirenne, Henri: *Mahomet et Charlemagne*, Párizs–Brüsszel, 1937.
- Riché, Pierre: *Les Carolingiens. Une famille qui fit l'Europe*, Hachette, Párizs, 1983.
- Werner, Karl-Ferdinand: *Karl der Grosse oder Charlemagne? Von der Aktualität einer überholten Fragestellung*, Verlag der bayerischen Akademie der Wissenschaften, München, 1995.

Az ezredforduló

- Bourin, Monique – Parisse, Michel: *L'Europe de l'an Mille*, Livre de Poche, Párizs, 1999.
- Duby, Georges – Frugoni, Chiara: *Mille et non più Mille. Viaggio tra le paure di fine millennio*, Rizzoli, Milánó, 1999.
- Duby, Georges: *L'An Mille*, Gallimard, „Folio” sorozat, Párizs, 1967.
- Gerbert l'Européen*, (Az aurillaci konferencia kiadványa), Éd. Gerbert, Aurillac, 1997.
- Gieysztor, Aleksander: *L'Europe nouvelle autour de l'an Mille. La papauté, l'Empire et les « nouveaux venus »*, Unione internazionale degli Istituti di archeologia storia, e storia dell'arte, Róma, 1997.
- Guyotjeannin, Olivier – Pouille, Emmanuel (szerk.): *Autour de Gerbert d'Aurillac, le pape de l'an Mil*, École des Chartes, Párizs, 1996.
- Riché, Pierre (szerk.): *L'Europe de l'An Mil*, Zodiaque, Saint-Léger-Vauban, 2001.

A XII. századi reneszánsz

- Benson, R. L. – Constable, Giles (szerk.): *Renaissance and Renewal in the XIIth Century*, Clarendon Press, Oxford, 1982.
- Haskins, C. H.: *The Renaissance of the XIIth Century*, Harvard University Press, 1927.
- Le Goff, Jacques: „What does the XIIth Century Renaissance mean?“, in: Linehan–Nelson, 635_647. o.
- Moore, Robert I.: *The First European Revolution (c. 970–1215)*, Blackwell, Oxford (francia, német, olasz és spanyol fordításban is elérhető).
- Moos, Peter von: „Das 12. Jahrhundert: eine »Renaissance« oder ein »Aufklärungszeitalter«“, in: *Mittelalterliches Jahrbuch* 23, 1988, 1_10. o.
- Ribémont, Bernard: *La Renaissance du XIIe siècle et l'Encyclopédisme*, Honoré Champion, Párizs, 2002.

A XIII. század

- Génicot, Léopold: *Le XIIIe siècle européen*, PUF, Párizs, 1968.
- Le Goff, Jacques: „Du ciel sur la terre: la mutation des valeurs du XIIe et du XIIIe dans l'Occident médiéval“, in: *Odyseus*, 1990 (orosz nyelven); megjelenés előtt a „Quarto” sorozatban: *Le Roi, le Saint*, Gallimard, Párizs, 2003.
- , *L'Apogée de la chrétienté v. 1180–v. 1330*, Bordas, Párizs, 1982.
- Mundy, J.-H.: *Europa in the High Middle Ages*, Longman, London, 1973¹, 1991².

XIV–XV. század: változások, konfliktusok, erőszak

- Abel, Wilhelm: *Die Wüstungen des ausgehenden Mittelalters*, Stuttgart, 1955, 2. kiadás.
- Gauvard, Claude: « *De grace especial* ». *Crime, État et société en France à la fin du Moyen Age*, Publications de la Sorbonne, Párizs, 1991, 2 köt.
- Graus, Frantisek: *Pest, Geiszler, Judenmorde. Das 14. Jahrhundert als Krisenzeit*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1988, 2. kiadás.
- Hilton, Rodney H. – Aston, T. H.: *The English Rising of 1381, Past and Present*, Publications, Cambridge, 1984.
- Hilton, Rodney H.: *Bond Men Made Free: Medieval Peasant Movement and the English Rising of 1381*, Methuen, London, 1973.
- Jordan, William Chester: *The Great Famine. Northern Europe in the Early Fourteenth Century*, Princeton University Press, Princeton, 1996.

- Leff, Gordon: *The Dissolution of the Medieval Outlook. An Essay on Intellectual and Spiritual Change in the XIVth Century*, Harper and Row, New York, 1976.
- Malowist, Marian: *Croissance et Répression en Europe, XIVe–XVIIe siècle*, Armand Colin, Párizs, 1972.
- Martines, Lauro (szerk.): *Violence and Civil Disorder in Italian Cities. 1200–1500*, University of California Press, Berkeley–Los Angeles, 1972.
- Mollat, Michel – Wolff, Philippe: *Ongles bleus, Jacques et Ciompi. Les révolutions populaires en Europe aux XIVe et XVe siècles*, Calmann-Lévy, Párizs, 1970.
- Stella, Alessandro: *La Révolte des Ciompi. Les hommes, les lieux, le travail*, ÉHÉSS, Párizs, 1993.
- Valdeón Baroque, Julio: *Los conflictos sociales en el reino de Castilla en los siglos XIV y XV, Siglo veintiuno*, Madrid, 1975.
- Villages désertés et Histoire économique, XIe–XVIIIe siècle*, SEVPIEN, Párizs, 1965, Fernand Braudel előszavával.
- Wolff, Philippe: *Automne du Moyen Age ou Printemps des temps nouveaux? L'économie européenne aux XIVe et XVe siècles*, Aubier, Párizs, 1986.

A modern állam születése

- Coulet, Noël – Genet, Jean-Pierre (szerk.): *L'État moderne: territoire, droit, système politique*, Éd. du CNRS, Párizs, 1990.
- Culture et Idéologie dans la genèse de l'État moderne*, (Római Kerekasztal, 1984), École française de Rome, 1985.
- Genêt, Jean-Pierre (szerk.): *L'État moderne. Genèse. Bilans et perspectives*, Éd. du CNRS, Párizs, 1990.
- Guenée, Bernard: *L'Occident aux XIVe et XVe siècles. Les États*, PUF, Párizs, 1971¹, 1991¹.
- Strayer, Joseph R.: *On the Medieval Origins of the Modern State*, Princeton, 1970.
- Wilks, M. J.: *The Problem of Sovereignty in the Later Middle Ages*, Cambridge, 1963.

A XV. századdal ér véget a középkor?

- Brown, Elizabeth A. R.: „On 1500”, in: Linehan–Nelson, 691–710. o.
- Cardini, Franco: *Europa 1492. Ritratto di un continente cinquecento anni fa*, Rizzoli, Milánó, 1989.
- Vincent, Bernard: *1492, l'année admirable*, Aubier, Párizs, 1991.

A középkor továbbélése a középkor után

- Amalvi, Christian: „Moyen Age” [Középkor] szócikk, in: Le Goff – Schmitt (szerk.).
- Amalvi, Christian: *Le Goût du Moyen Age*, Plon, Párizs, 1996.
- Apprendre le Moyen Age aujourd'hui*, a *Médiévales* különszáma (13. szám), 1987 ősz.
- Boureau, Alain: „Moyen Age” [Középkor] szócikk, in: Gauvard–de Libera–Zink.
- Branco, Vittore (szerk.): *Concetto. Storia. Miti e immagini del medioevo*, Sansoni, Firenze, 1973.
- Capitani, Ovidio: *Medioevo passato prossimo. Appunti storiografici, tra due guerre e molte crisi*, Il Mulino, Bologna, 1979.
- Eco, Umberto: „Dieci modi di sognare il medioevo”, in: *Sugli sprecchi e altri saggi*, Bompiani, Milánó, 1985, 78–89. o.
- , „Le nouveau Moyen Age”, in: *La Guerre du faux*, Grasset, Párizs, 1985, 87–116. o. Magyarul: *Az új középkor*. Ford. Barna Imre, Schéry András, Szénási Ferenc. Európa, Budapest, 2002.
- Europe, Le Moyen Age maintenant* c. különszám, 1983. október.
- Fuhrmann, Horst: *Überall ist Mittelalter. Von der Gegenwart einer vergangenen Zeit*, C. H. Beck, München, 1996.
- Goetz, Hans-Werner (szerk.): *Die Aktualität des Mittelalters*, D. Winckler, Bochum, 2000.
- Guerreau, Alain: *L'Avenir d'un passé incertain. Quelle histoire du Moyen Age au XXIe siècle?*, Seuil, Párizs, 2001.
- Heinze, Joachim: *Modernes Mittelalter. Neue Bilder einer populären Epoche*, Insel, Frankfurt–Lipcse, 1994.
- Le Goff, Jacques – Lobrichon, Guy (szerk.): *Le Moyen Age aujourd'hui. Trois regards contemporains sur le Moyen Age: histoire, théologie, cinéma*, (A cerisy-la-salle-i konferencián elhangzott előadások, 1991 július), Cahiers du Léopard d'Or, Párizs, 1998.
- Lire le Moyen Age*, az *Équinoxe* folyóirat különszáma (16. szám), 1996 ősz (szerk. Alain Corbellari és Christopher Lucken).
- Moyen Age, mode d'emploi*, a *Médiévales* különszáma (7. szám), 1984 ősz.

A középkor filmen

- Airlie, Stuart: „Strange Eventful Histories: The Middle Ages in the Cinema”, in: Linehan, Peter – Nelson, Janet L.: *The Medieval World*, Routledge, London–New York, 2001, 163–183. o.

Le Bretèque, François de: „Le regard du cinéma sur le Moyen Age”, in: Jacques Le Goff és Guy Lobrichon (szerk.): *Le Moyen Age aujourd'hui. Trois regards contemporains sur le Moyen Age: histoire, théologie, cinéma*, (A cerisy-la-salle-i konferencián elhangzott előadások, 1991 július), Cahiers du Léopard d'Or, Párizs, 1998, 283–326. o.

Moyen Age au cinéma (Le), a *Cahiers de la Cinémathèque* különszáma (42–43. szám), 1985.

3. Irodalom egyes témákoz

Állat

Berlioz, Jacques – Polo de Beaulieu, Marie-Anne: *L'Animal exemplaire au Moyen Age*.

Bestiaires du Moyen Age, Stock, „Plus” sorozat, Párizs (fordította G. Bianciotto), 1980.

Delort, Robert: „Animaux” [Állat] szócikk, in: Le Goff – Schmitt, 55–66. o.

Delort, Robert: *Les Animaux ont une histoire*, Seuil, Párizs, 1984.

Guerreau, Alain: „Chasse” [Vadászat] szócikk, in: Le Goff – Schmitt, 166–178. o.
Il mondo animale, *Micrologus* VIII, 2000, 2 köt.

Ortalli, Gherardo: *Lupi gente culture. Uomo e ambiente nel medioevo*, Einaudi, Torino, 1997.

Voisenet, Jacques: *Bestiaire chrétien. L'imagerie animale des auteurs du haut Moyen Age (V^e–XIe siècle)*, Presses universitaires du Mirail, Toulouse, 1994.

Álmok

Dinzelbacher, Peter: *Mittelalterliche Visionsliteratur*, Wiss, Darmstadt, 1985.

Gregory, Tullio (szerk.): *I sogni nel Medioevo*, Ed. dell' Ateneo, Róma, 1985.

Le Goff, Jacques: „Rêves” [Álmok] szócikk, in: Le Goff – Schmitt, 950–958. o.

Paravicini Bagliani, Agostino – Stabile, Giorgio: *Träume im Mittelalter. Chronologische Studien*, Belser Verlag, Stuttgart és Zürich, 1989.

Artúr

- Barber, Richard: *King Arthur: Hero and Legend*, The Boydell Press, Woodbridge, 1986.
- Berthelot, Anne: *Arthur et la Table Ronde. La force d'une légende*, Gallimard, „Découverte” sorozat, Párizs, 1996.
- Boutet, Dominique: *Charlemagne et Arthur ou le roi imaginaire*, Champion, Párizs, 1992.
- Loomis, R. S.: *Arthurian Literature in the Middle Ages*, Oxford, 1959.

Biblia

- Dahan, Gilbert: *L'Exégèse chrétienne de la Bible en Occident médiéval, XIIe–XIVe siècle*, Cerf, Párizs, 1999.
- Lobrichon, Guy: *La Bible au Moyen Age*, Picard, Párizs, 2003.
- Riché, Pierre – Lobrichon, Guy (szerk.): *Le Moyen Age et la Bible*, Beauchesne, Párizs, 1984.
- Smalley, Beryl: *The Study of the Bible in the Middle Ages*, Clarendon Press, Oxford, 1983³.

Birodalom

- Ehlers, Joachim: *Die Entstehung des deutschen Reiches*, Oldenbourg, München, 1994.
- Folz, Robert: *L'Idée d'Empire en Occident du Ve au XIVe siècle*, Aubier, Párizs, 1972.
- Parisse, Michel: *Allemagne et Empire au Moyen Age*, Hachette, Párizs, 2002.
- Rapp, Francis: *Le Saint Empire romain germanique d'Otton le Grand à Charles Quint*, Tallandier, Párizs, 2000.

Boszorkányság

- Bechtel, Guy: *La Sorcière et l'Occident*, Plon, « Pocket » sorozat, Párizs, 2000.
- Cardino, Franco: *Magia, stregoneria, superstizioni nell'Occidente medievale*, La Nuova Italia Editrice, Firenze, 1979.

- Caro Baroja, Julio : *Les Sorcières et leur monde*, Gallimard, Párizs, 1985 (a spanyol nyelvű eredeti francia fordítása).
- Cohn, Norman: *Europe's Inner Demons*, [1975], francia fordításban: *Démonolâtrie et Sorcellerie au Moyen Age*, Payot, Párizs, 1982.
- Ginsburg, Carlo: *Le Sabbat des sorcières*, Gallimard, Párizs, 1992 (az olasz nyelvű eredeti francia fordítása).
- Marteau des sorcières (Le)* (fordította és bemutatja Arnaud Danet, 1973); új kiadás: Jérôme Million, Grenoble, 1990.
- Michelet, Jules: *La Sorcière*, (bemutatja Robert Mandrou), Julliard, Párizs, 1964.
- Muchembled, Robert (szerk.): *Magie et Sorcellerie en Europe. Du Moyen Age à nos jours*, Armand Colin, Párizs, 1994.
- Nabert, Nathalie (szerk.): *Le Mal et le Diable. Leurs figures à la fin du Moyen Age*, Beauchesne, Párizs, 1996.
- Schmitt, Jean-Claude: „Sorcellerie” [Boszorkányság] szócikk, in: Le Goff – Schmitt, 1084–1096. o.

Bűn(ök)

- Bloomfield, M. W.: *The Seven Deadly Sins. An Introduction to the History of a Religious Concept, with Special References to Medieval English Literature*, Michigan State College Press, East Lansing, 1952.
- Casagrande, Carla – Vecchio, Silvana: *Histoire des péchés capitaux au Moyen Age*, [2000], Aubier, Párizs, 2003 (az olasz nyelvű eredeti francia fordítása).
- , *Les Péchés de la langue*, [1987], Cerf, Párizs, 1991 (az olasz nyelvű eredeti francia fordítása).
- Delumeau, Jean: *Le Péché et la Peur. La culpabilisation en Occident (XIIIe–XVIIIe siècle)*, Fayard, Párizs, 1983.
- Levelleux, Corinne: *La Parole interdite. Le blasphème dans la France médiévale (XIIe–XVIIe s.): du péché au crime*, De Boccard, Párizs, 2001.
- Schimmel, Solomon: *The Seven Deadly Sins. Jewish, Christian and Classical reflections on Human Nature*, Maxwell Macmillan International, New York, Toronto, Oxford, Szingapúr, Sydney, 1992.
- Tentler, Th. N.: *Sin and Confession on the Eve of Reformation*, Princeton University Press, Princeton, 1977.
- Vogel, Cyrille: *Le Pécheur et la Pénitence au Moyen Age*, Cerf, Párizs, 1969.

Chiliazmus. Apokalipszis

- Boureau, Alain – Piron, Sylvain (szerk.): *Pierre de Jean Olivi (1248–1298). Pensée scolastique, dissidence spirituelle et société*, Vrin, Párizs, 1999.
- Bynum, Caroline W. – Freedman, Paul: *Last Things. Death and the Apocalypse in the Middle Ages*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 2000.
- Capitani, Ovidio – Miethke, Jürgen (szerk.): *L'attesa della fine dei tempi nel Medioevo*, Il Mulino, Bologna, 1990.
- Carozzi, Claude: *Apocalypse et Salut dans le christianisme ancien et médiéval*, Aubier, Párizs, 1996.
- Cohn, Norman: *Les Fanatiques de l'Apocalypse*, Payot, Párizs, 1983 (az angol nyelvű eredeti francia fordítása).
- Head, Thomas – Landes, Richard: *The Peace of God. Social Violence and Religious Response in France around the Year 1000*, Cornell University Press, London, 1992.
- Manselli, Raoul: *La « Lectura super Apocalipsim » di Pietro di Giovanni Olivi*, Róma, 1955.
- Mendel, Arthur P.: *Vision and Violence (on the Millenium)*, The University of Michigan Press, Ann Arbor, 1992¹; 1999².
- Reeves, Marjorie: *Jochim of Fiore and the Prophetic Future*, Sutton, London, 1976.
- Textes prophétiques et la Prophétie en Occident, XIIe–XVIe siècle (Les)*, (A chantillyi kerekasztalon elhangzott előadások, 1988), École française de Rome, 1990.
- Töpfer, Bernhard: *Das Commende Reich des Friedens*, Berlin, 1964.
- Verbeke, Werner – Verhelst, Daniel – Welkenhuysen, Andries: *The Use and Abuse of Eschatology in the Middle Ages*, Leuven University Presse, Leuven, 1988.

Család. Rokonság. Házasság

- Aurell, Martin: *Les Noces du comte. Mariage et pouvoir en Catalogne (785–1213)*, Publications de la Sorbonne, Párizs, 1995.
- Burguière, André (szerk.): *Histoire de la famille*, Armand Colin, Párizs, 1986.
- Duby, Georges – Le Goff, Jacques (szerk.): *Famille et Parenté dans l'Occident médiéval*, École française de Rome, 1977.
- Duby, Georges: *Le Chevalier, la Femme et le Prêtre. Le mariage dans la France féodale*, Hachette, Párizs, 1961. Magyarul: *A lovag, a nő és a pap*. Ford. Fázsy Anikó. Gondolat, Budapest, 1987.
- Flandrin, Jean-Louis: *Familles. Parenté, maison et sexualité dans l'Ancienne Société*, Hachette, Párizs, 1976; Seuil, Párizs, 1984.

- Gaudemet, Jean: *Le Mariage en Occident*, Cerf, Párizs, 1987.
- Goody, Jack: *The European Family. An Historico-anthropological Essay*, Blackwell, Oxford, 2001; francia fordításban: *La Famille en Europe*, Seuil, Párizs, 2001.
- Guerreau-Jalabert, Anita: „Parenté” [Rokonság] szócikk, in: Le Goff – Schmitt, 861–876. o.
- Guerreau-Jalabert, Anita: „Sur les structures de parenté dans l'Europe médiévale”, in: *Annales ESC*, 1981, 1028–1049. o.
- Herlihy, David: *Medieval Households*, Harvard University Press, Cambridge (Mass.), 1985.
- Il matrimonio nella società altomedievale*, Settimane di studi sull' alto medioevo, Spoleto, XXIV, 1977.
- Le Jan, Régine: *Famille et Pouvoir dans le monde franc (VIIe–Xe siècle)*, Publications de la Sorbonne, Párizs, 1995.
- Lett, Didier : *Famille et Parenté dans l'Occident médiéval, V^e–XVe siècle*, Hachette, Párizs, 2000.

Csodák és szörnyek

- Démons et merveilles au Moyen Age*, (nizzai konferencia, 1987) Faculté des lettres et sciences humaines, Nizza, 1990.
- Dubost, Francis: „Merveilleux” [Csodás] szócikk, in: Gauvard–de Libera–Zink, 905–910. o.
- Friedman, J. B.: *The Monstrous Races in Medieval Art and Thought*, Harvard University Press, Cambridge (Mass.), 1981.
- Kappler, Claude: *Monstres, Démons et Merveilles à la fin du Moyen Age*, Payot, Párizs, 1980.
- Lecouteux, Claude: *Les Monstres dans la pensée médiévale européenne*, Presses de l'université Paris-Sorbonne, 1993.
- Miracles, Prodiges et Merveilles au Moyen Age*, (a SHMESP XXV. kongresszusa, Orléans, 1994) Publications de la Sorbonne, Párizs, 1995.
- Poirion, Daniel: *Le Merveilleux dans la littérature française du moyen Age*, PUF, „Que sais-je?” sorozat, Párizs, 1982.
- Sigal, Pierre-André: *L'Homme et le Miracle dans la France médiévale (XIe–XIIe siècle)*, Cerf, Párizs, 1985.
- Vauchez, André: „Miracle” [Csoda] szócikk, in: Le Goff – Schmitt, 725–740. o.

Egyén

- Benton, J. E.: *Self and Society in Medieval France: The Memoir of Abbot Guibert de Nogent*, Harper and Row, New York, 1970.
- Boureau, Alain: „Un royal individu”, in: *Critique* 52, 1996, 845–857. o.
- Bynum, Caroline W.: „Did the Twelfth Century Discover the Individual?”, in: *Jesus as Mother. Studies in the Spirituality of the High Middle Ages*, University of California Press, Berkeley, 1982, 82–109. o.
- Coleman, Janet (szerk.): *L'Individu dans la théorie politique et dans la pratique*, PUF, Párizs, 1996, 1–90. o.
- Duby, Georges – Ariès, Philippe: *Histoire de la vie privée*, 2. köt., Seuil, Párizs, 1985; „L'émergence de l'individu”, 503–619. o.
- Gourevitch, Aron J.: *La Naissance de l'individu dans l'Europe médiévale*, Seuil, Párizs, 1997 (az orosz nyelvű eredeti francia fordítása). Magyarul: A. J. Gurevics: *Az individuum a középkorban*. Ford. Vári Erzsébet. Atlantisz, Budapest, 2003.
- Le Goff, Jacques: *Saint Louis*, Gallimard, Párizs, 1996.
- Melville, Gert – Schürer, Markus (szerk.): *Des Eigene und das Ganze. Zum Individuellen im mittelalterlichen Religiösium*, LIT, Münster, 2002.
- Morris, Colin: *The Discovery of the Individual, 1050–1200*, S.P.C.K., London, 1972.
- Schmitt, Jean-Claude: „La découverte de l'individu, une fiction historiographique?”, in: Pierre Mengal – Françoise Parot (szerk.): *La Fabrique, la Figure et la Feinte. Fictions et statut de la fiction en psychologie*, Vrin, Párizs, 1989, 213–236. o.
- Ullmann, Walter: *The Individual and Society in the Middle Ages*, Johns Hopkins Press, Baltimore, 1966.
- Zink, Michel: *La Subjectivité littéraire. Autour du siècle de Saint Louis*, PUF, Párizs, 1985.

Egyetem(ek), iskolák

- Arnaldi, Girolamo (szerk.): *Le origine dell' Università*, Il Mulino, Bologna, 1974.
- Brizzi, Gian Paolo – Verger, Jacques (szerk.): *Le università d'Europa*, Amilcare Pizzi, Milánó, 1990–1994, 5 köt.
- Classen, Peter: *Studium und Gesellschaft im Mittelalter*, A. Hiersemann, Stuttgart, 1983.
- , „Zur Bedeutung der mittelalterlichen Universitäten”, in: *Mittelalterforschung*, Colloquium Verlag, Berlin, 1981.
- , „Die hohen Schulen und die Gesellschaft im 12. Jahrhundert”, in: *Archiv für Kulturgeschichte*, 1966.

- Cobban, Alan B.: *The Medieval Universities: Their Development and Organisation*, Methuen, London 1975.
- Fried, Johannes (szerk.): *Schulen und Studium im sozialen Wandel des hohen und späten Mittelalters*, Thorbecke, Sigmaringen, 1986.
- Hamesse, Jacqueline (szerk.): *Manuels, programmes de cours et techniques d'enseignement dans les universités médiévales*, Publications de l'Institut d'études médiévales, Leuven, 1994.
- Le Goff, Jacques: *Les Intellectuels au Moyen Age*, Seuil, Párizs, 1957¹; 1985². Magyarul: *Az értelmiség a középkorban*. Ford. Klaniczay Gábor, Osiris, Budapest, 2000.
- Lusignan, Serge: « Vérité garde le Roy ». *La construction d'une identité universitaire en France (XIIIe–XVe siècle)*, Publications de la Sorbonne, Párizs, 1999.
- Rashdall, Hastings: *The Universities of Europe in the Middle Ages*, új kiadás: Oxford University Press, Powicke-Emden, 1936, 3 köt.
- Riché, Pierre: *Écoles et Enseignement dans le haut Moyen Age*, Aubier, Párizs, 1979.
- Ruegg, Walter (szerk.): *A History of the University in Europe*, I. köt., szerk. Hilde de Ridder-Symoens: *Universities in the Middle Ages*, Cambridge University Press, Cambridge, 1992.
- Verger, Jacques: „Université” szócikk, in: Le Goff – Schmitt, 1166–1182. o.
- Verger, Jacques: *Les Universités au Moyen Age*, PUF, 1973¹; 1999².
- Weijers, Olga: *Terminologie des universités au XIIIe siècle*, Ed. dell' Ateneo, Róma, 1987.

Egyház

- Arnaldi, Girolamo: „Église, Papauté” [Egyház, Pápaság] szócikk, in: Le Goff – Schmitt, 322–345. o.
- Congar, Yves: *L'Éclésiologie du Haut Moyen Age*, Párizs, 1968.
- Guerreau, Alain: *Le Féodalisme, un horizon théorique*, Le Sycomore, Párizs, 1980, 201–210. o.
- Le Bras, Gabriel: *Institutions ecclésiastiques de la chrétienté médiévale*, (A Fliche és Martin szerkesztette *Histoire de l'Église* 12. kötete), Párizs, 1962–1964, 2 köt.
- Lubac, Henri de: *Corpus mysticum. L'Eucharistie et l'Église au Moyen Age, étude historique*, Párizs, 1944.
- Schmidt, Hans-Joachim: *Kirche, Stat, Nation: Raumgliederung der Kirche im mittelalterlichen Europe*, H. Böhlau Nachfolger, Weimar, 1999.
- Southern, Richard W.: *Western Society and the Church in the Middle Ages*, Penguin, Harmondsworth, 1970.

Eljárások és újítások

- Amouretti, Marie-Claire – Comet, Georges: *Hommes et Techniques de l'Antiquité à la Renaissance*, Armand Colin, Párizs, 1993.
- Antiqui und Moderni. Traditionsbewusstsein und Fortschrittsbewusstsein im späten Mittelalter. Miscellanea Mediavalia*, 9, Berlin, 1974.
- Beck, Patrice (szerk.): *L'Innovation technique au Moyen Age*, Errance, Párizs 1998.
- Bloch, Marc: „Avènement et conquêtes du moulin à eau”, in: *Annales HES*, 1935, 538–563. o.
- , „Les « inventions » Médiévales”, in: *Annales HES*, 1935, 634–643. o.
- Europäische Technik im Mittelalter, 800 bis 1400. Tradition und Innovation. Ein Handbuch*, U. Lindgren, Gebr. Mann Verlag, Berlin, 1997.
- Gille, Bertrand: *Histoire des techniques*, Gallimard, Encyclopédie de la Pléiade, Párizs, 1978.
- Lardin, Philippe – Bühner-Thierry, Geneviève (szerk.): „Techniques. Les paris de l'innovation”, in: *Médiévales*, 39, 2000 ősz.
- Lond, Pamela D. (szerk.): *Science and Technology in Medieval Society. Annals of the New York Academy of Sciences*, 441. köt., 1985.
- White, Lynn Jr: *Technologie médiévale et Transformations sociales*, Párizs, 1969 (az angol nyelvű eredeti francia fordítása).

Emlékezel

- Carozzi, Claude – Taviani-Carozzi, Huguette (szerk.): *Faire mémoire. Souvenir et commémoration au Moyen Age*, Publications de l'Université de Provence, Aix-en-Provence, 1994.
- Carruthers, Mary: *The Book of Memory*, Cambridge University Press, 1940; *Le Livre de la mémoire*, Macula, Párizs, 2002 (az angol nyelvű eredeti francia fordítása).
- , *The Craft of Thought. Meditatio. Thinking and the Making of Images, 400–1200*, Cambridge University Press, 1998; francia fordítása: *Machina memorialis. Méditation, rhétorique et fabrication des images au Moyen Age*, Gallimard, Párizs, 2002.
- Clanchy, Michel: *From Memory to Written Record. England, 1066–1907*, Edward Arnold, London, 1996².
- Geary, Patck J.: *La Mémoire et l'oubli à la fin du premier millénaire*, [1996], Aubier, Párizs, 1996 (az angol nyelvű eredeti francia fordítása).
- , *Phantoms of Remembrance*, Princeton University Press, Princeton, 1994.
- Lauwers, Michel: *La Mémoire des ancêtres, le Souci des morts. Morts, rites et société au Moyen Age*, Beauchesne, Párizs, 1997.

- Le Goff, Jacques: *Histoire et Mémoire*. Olasz nyelvű változat: 1981. Francia nyelvű változat: Gallimard, „Folio” sorozat, Párizs, 1988.
- Oexle, Otto Gerhard (szerk.): *Memoria als Kultur*, Vandenhoeck & Ruprecht, 1995.
- Restaino, Rosangela: *Ricordare e dimenticare nella cultura del Medioevo*, beszámoló a trentói konferenciáról (2002. április 4–6.), „*Memoria. Ricordare e dimenticare nella cultura del Medioevo*”, in: *Quaderni medievali* 54, 2002 december, 221–238. o.
- Yates, Frances A.: *The Art of memory*, 1966; francia fordítás: *L'Art de la mémoire*, Gallimard, Párizs, 1975.
- Zinn, Grover, A.: „Hugh of Saint-Victor and the Art of Memory”, in *Viator* 5, 1974, 211–234. o.

Enciklopédiák

- Bartholomaeus Anglicus: *Le Livre des propriétés des choses, une encyclopédie du XIVe siècle*. Modern francia nyelvre átdolgozta és jegyzetekkel ellátta Bernard Ribémont. Stock, Párizs, 1999.
- Beonio-Brocchieri Fumagalli, Maria Teresa: *Le Enciclopedie dell'Occidente medievale*, Loescher, Torino, 1981.
- Boüard, Michel de: „Réflexions sur l'encyclopédisme médiéval”, in: Annie Becq (szerk.): *L'Encyclopédisme*, (A caeni konferencián elhangzott előadások szövege, 1987), Klincksieck, Párizs, 1991.
- , „Encyclopédies médiévales”, in: *Revue des questions historiques*, 3. sorozat, 16. szám, 1930, 258–304. o.
- Meier, Christel: „Grundzüge der mittelalterlichen Enzyklopädie. Zu Inhalten, Formen und Funktionen einer problematischen Gattung”, in: *Literatur und Laienbildung im Spätmittelalter*, (wolfenbütteli szimpózium, 1981) Metzler, Stuttgart, 1984, 467–500. o.
- Picone, Michelangelo (szerk.): *L'enciclopedismo medievale*, (A San Gimignano-i konferencián elhangzott előadások szövege, 1992) Longo, Ravenna, 1994.
- Ribémont, Bernard: „L'encyclopédisme médiéval et la question de l'organisation du savoir”, in: *L'Écriture du savoir*, (A bagnoles-de-l'orne-i konferencia előadásainak kiadványa, 1990) Association Diderot, Le Menil-Brout, 1991, 95–107. o.

Eretnekek

- Biget, Jean-Louis: „Réflexions sur « l'Hérésie » dans le Midi de la France au Moyen Age”, in: *Hérésis*, 36–37. szám, 2002, 29–74. o.
- Borst, Arno: *Les Cathares*, [1953], Payot, Párizs, 1974 (a német nyelvű eredeti francia fordítása).
- Effacement du catharisme*, in: *Cahiers de Fanjeaux*, 20, 1985.
- Le Goff, Jacques (szerk.): *Hérésies et Sociétés dans l'Europe pré-industrielle, XIe–XVIIIe siècle*, Mouton, Párizs–Hága, 1968.
- Moore, Robert I.: „A la naissance de la société persécutrice: les clercs, les cathares et la formation de l'Europe”, in: *La Persécution du catharisme*, (A Kathar Stúdiumok Központja által rendezett 6. középkori történelmi tanácskozás kiadványa), Centre d'études cathares, Carcassonne, 1996, 11–37. o.
- , *The Origins of European Dissent*, Allan Lane, London, 1977¹; Blackwell, Oxford, 1985².
- Oberste, Jörg: *Der Kreuzzug gegen die Albigenser. Ketzerei und Machtpolitik im Mittelalter*, Primus Verlag, Darmstadt, 2003.
- Schmitt, Jean-Claude: *Mort d'une hérésie. L'Église et les clercs face aux Béguines et aux Beghards du Rhin supérieur du XIVe au XVe siècle*, Mouton, Párizs–Hága, 1978.
- Vauchez, André: „Orthodoxie et hérésie dans l'Occident médiéval (X^e–XIIIe siècle)”, in: Elm, Susanna – Rebillard, Éric – Romano, Antonella (szerk.): *Orthodoxie, Christianisme, Histoire*. École française de Rome, 2000, 321–332. o.
- Zerner, Monique: „Hérésie” szócikk, in: Le Goff – Schmitt, 464–482. o.
- Zerner, Monique (szerk.): *Inventer l'hérésie?* (A CEM konferenciája, 2. köt.) Centre d'études médiévales, Nizza, 1998.

Erőszak

- Contamine, Philippe – Guyotjeannin, Olivier (szerk.): *La Guerre, la Violence et les gens au Moyen Age*, Comité des Travaux historiques et scientifiques, Párizs, 1996, 2 köt.
- Gauvard, Claude: *« De grace especial ». Crime, État et société en France à la fin du Moyen Age*, Publications de la Sorbonne, Párizs, 1991, 2 köt.
- Gonthier, Nicole: *Cris de haine et rites d'unité. La violence dans les villes, XIIe–XIVe siècle*, Brepols, Turnhout, 1992.
- Nirenberg, David: *Violence et Minorités au Moyen Age*, PUF, Párizs, 2001 (az angol nyelvű eredeti francia fordítása).
- Raynaud, Christiane: *La Violence au Moyen Age, XIIIe–XVe siècle*, Le Léopard d'Or, Párizs, 1990.

Falu

Archéologie du village déserté, ÉHÉSS, Párizs, 1970, 2 köt.

Bourin, Monique – Durand, Robert: *Vivre au village au Moyen Age. Les solidarités paysannes du XIe au XIIIe siècle*, Presses universitaires de Rennes, 2000.

Chapelot, Jean – Fossier, Robert: *Le Village et la Maison au Moyen Age*, Hachette, Párizs, 1980.

Homans, G. C.: *English Villages of the XIIIth Century*, Harvard University Press, Cambridge (Mass.), 1941.

Village au temps de Charlemagne (Un), a Népi Művészetek és Hagyományok Múzeuma kiállítási anyagának katalógusa, Réunion des musées nationaux, Párizs, 1988.

Felfedezések

Chaunu, Pierre: *L'Expansion européenne du XIIIe au XVe siècle*, PUF, „Nouvelle Clio” sorozat, Párizs, 1969.

Duteil, Jean-Pierre: *L'Europe à la découverte du monde du XIIIe au XVIIe siècle*, Armand Colin, Párizs, 2003.

Heers, Jacques: *Marco Polo*, Fayard, Párizs, 1983.

Magalhaes-Godinho, Vitorino: *Les Découvertes: XVe–XVIe siècle. Une révolution des mentalités*, Autrement, Párizs, 1990.

Mollat du Jourdin, Michel: *Les Explorateurs du XIIIe au XVIe siècle. Premiers regards sur des mondes nouveaux*, J.-C. Lattès, Párizs, 1984.

Philips, J. R. S.: *The Medieval Expansion of Europe*, Oxford University Press, 1988.

Roux, Jean-Paul: *Les Explorateurs au Moyen Age*, Seuil, Párizs, 1961.

Fiatalok

Duby, Georges: „Les « jeunes » dans la société aristocratique dans la France du Nord-Ouest au XIIe siècle”, in: *Annales ESC*, XIX, 1964, 835–846. o.; újraközlés in: *Hommes et Structures du Moyen Age*, Mouton, Párizs–Hága, 213–225. o. Magyarul: *Emberek és struktúrák a középkorban*. Ford. Vekerdí László. Magvető, Budapest, 1978.

Gauvard, Claude: „Les jeunes à la fin du Moyen Age. Une classe d'âge”, in: *Annales de l'Est*, 1–2, 1982, 224–244. o.

Levi, Giovanni-Schmitt, Jean-Claude (szerk.): *Histoire des jeunes en Occident*, I. köt.: *De l'Antiquité à l'époque moderne*, [1994], Seuil, Párizs, 1996 (az olasz nyelvű eredeti francia fordítása).

Gazdaság

Abel, Wilhelm: *Crises agraires en Europe (XIIIe–XXe)*, [1966], Flammarion, Párizs, 1973 (a német nyelvű eredeti francia fordítása).

Bloch, Marc: *Esquisse d'une histoire monétaire de l'Europe*, Párizs, 1954.

The Cambridge Economic History of Europe. I. *The Agrarian Life of the Middle Ages*, 1966. II. *Trade and Industry in the Middle Ages*, 1952; *Economic Organization and Policies in the Middle Ages*, 1963, Cambridge University Press.

Cipolla, Carlo M.: *Before the Industrial Revolution. European Society and Economy, 1000–1700*, W. W. Norton and Co, New York, 1976.

—, *Storia economica dell'Europa pre-industriale*, Il Mulino, Bologna, 1974.

Contamine, Philippe et al.: *L'Économie médiévale*, Armand Colin, Párizs, 1993.

Day, John: *The Medieval Market Economy*, Blackwell, Oxford, 1987.

Duby, Georges: *L'Économie rurale et la Vie des campagnes dans l'Occident médiéval (France, Angleterre, Empire, IXe–XVe siècle)*, Párizs, 1962, 2 köt.

Fournial, Étienne: *Histoire monétaire de l'Occident médiéval*, Nathan, Párizs, 1970.

Latouche, Robert: *Les Origines de l'économie occidentale*, Albin Michel, Párizs, 1970.

Lopez, Roberto S.: *La Révolution commerciale dans l'Europe médiévale*, Aubier-Montaigne, Párizs, 1974.

Pounds, N. J. G.: *An Economic History of Medieval Europe*, Longman, New York, 1974.

Gazdaság és vallás

Ibanès, Jean: *La Doctrine de l'Église et les Réalités économiques au XIIIe siècle*, Párizs, 1967.

Langholm, Odd: *Economics in the Medieval Schools. Wealth, Exchange, Money and Usury According to the Paris Theological Tradition, 1200–1350*, Brill, Leyden, 1992.

Le Goff, Jacques: *La Bourse et la Vie. Économie et religion au Moyen Age*, Hachette, Párizs, 1986¹; „Pluriel” sorozat, 1997.

- Little, Lester K.: *Religious Poverty and the Profit Economy in Medieval Europe*, Cornell University Press, London, 1978.
- Todeschini, Giacomo: „I mercanti e il Tempio. La società cristiana e il circolo virtuoso della ricchezza fra Medioevo”, ed. *Età moderna*, Il Mulino, Bologna, 2002.
- , *Il prezzo della salvezza. Lessici medievali del pensiero economico*, La Nuova Italia Scientifica, Róma, 1994.

Gyermekek

- Alexandre-Bidon, Danièle – Lett, Didier: *Les Enfants au Moyen Age, V^e–XVe siècle*, Hachette, Párizs, 1997.
- Ariès, Philippe: *L'Enfant et la Vie familiale sous l'Ancien Régime*, Seuil, Párizs, 1960¹. Magyarul: *Gyermek, család, halál*. Ford. Csákó Mihály és Szapor Judit. Gondolat, Budapest, 1987.
- Boswell, John: *Au bon cœur des inconnus: les enfants abandonnés de l'Antiquité à la Renaissance*, [1988], Gallimard, Párizs, 1993 (az angol nyelvű eredeti francia fordítása).
- Enfant et Société*, az *Annales de démographie historique* különszáma, 1973.
- Lett, Didier: *L'Enfant des miracles. Enfance et société au Moyen Age (XIIe–XIIIe siècle)*, Aubier, Párizs, 1997.
- Riché, Pierre – Alexandre-Bidon, Danièle: *L'Enfance au Moyen Age*, Seuil–BNF, Párizs, 1994.
- Shahar, Shulamith: *Childhood in the Middle Ages*, Routledge, London, 1990.

Háború

- Cardini, Franco: *La Culture de la guerre, X^e–XVIIIe siècle*, Gallimard, 1982 (az olasz nyelvű eredeti francia fordítása).
- Contamine, Philippe: *La Guerre au Moyen Age*, PUF, Párizs, 1980¹, 1992³.
- Duby, Georges: *Le Dimanche de Bouvines*, Gallimard, Párizs, 1973.
- Flori, Jean: *La Guerre sainte. La formation de l'idée de croisade dans l'Occident chrétien*, Aubier, Párizs, 2001.
- Russell, F. H.: *The Just War in the Middle Ages*, Cambridge University Press, Cambridge, 1975.

Halál és túlvilág

- Alexandre-Bidon, Danièle-Treffort, C. (szerk.): *La Mort au quotidien dans l'Occident médiéval*, Presses universitaires de Lyon, 1993.
- Ariès, Philippe: *L'Homme devant la mort*, Seuil, Paris, 1977.
- Baschet, Jérôme: *Les Justices de l'au-delà. Les représentations de l'enfer en France et en Italie (XIIe-XVe siècle)*, École française de Rome, 1993.
- Bernstein, Alan: *The Formation of Hell*, Cornell University Press, Ithaca-London, 1993.
- Borst, Arno (szerk.): *Tod im Mittelalter*, Konstanz Universität-Verlag, Konstanz, 1993.
- Carozzi, Claude: *Le Voyage de l'âme dans l'au-delà d'après la littérature latine (Ve-XIIIe siècle)*, École française de Rome, 1994.
- Chiffolleau, Jacques: *La Comptabilité de l'au-delà, les Hommes, la Mort et la Religion dans la région d'Avignon à la fin du Moyen Age*, École française de Rome, 1980.
- Death in the Middle Ages*, Presses universitaires de Louvain, Leuven, 1983.
- Delumeau, Jean: *Une histoire du Paradis*, Fayard, Párizs, 1992, 2 köt.
- Dies illa. Death in the Middle Ages* (az 1983-as manchesteri konferencia kiadványa), Cairns, Liverpool, 1984.
- Erlande-Brandenburg, Alain: *Le roi est mort. Étude sur les funérailles, les sépultures et les tombeaux des rois de France jusqu'à la fin du XIIIe siècle*, Droz, Genf, 1975.
- Goody, Jack: *Death, Property and the Ancestors*, Stanford University Press, Stanford, 1962.
- Lauwers, Michel: „Mort” [Halál] szócikk, in: Le Goff – Schmitt, 771–789. o.
- Lauwers, Michel: *La Mémoire, les Ancêtres, le Souci des morts. Morts, rites et société au Moyen Age (diocèse de Liège, XIe-XIIIe siècle)*, Beauchesne, Párizs, 1997.
- Le Goff, Jacques: „Au-delà” [Túlvilág] szócikk, in: Le Goff – Schmitt, 89–102. o.
- Le Goff, Jacques: *La Naissance du Purgatoire*, Gallimard, Párizs, 1981.
- Mitre Fernández, Emilio: *La Muerte vencida. Imágenes e historia en el Occidente medieval (1200–1348)*, Encuentro, Madrid, 1988.
- Morgan, Alison: *Dante and the Medieval Other World*, Cambridge University Press, Cambridge, 1990.
- Ohler, Norbert: *Sterben und Tod im Mittelalter*, Artemis Verlag, München, 1990.
- Schmitt, Jean – Claude: *Les Revenants, les Vivants et les Morts dans la société médiévale*, Gallimard, Párizs, 1994.
- Treffort, Cécile: *L'Église carolingienne et la Mort. Christianisme, rites funéraires et pratiques commémoratives*, Presses universitaires de Lyon, 1996.

Határ(ok)

- Abulafia, David – Berend, Nora (szerk.): *Medieval Frontiers: Concepts and Practices*, Ashgate, Aldershot, 2002.
- Barnavi, Elie-Goossens, Paul (szerk.): *Les Frontières de l'Europe*, De Boeck, Brüsszel, 2001.
- Berend, Nora: *At the Gate of Christendom: Jews, Muslims and „Pagans” in Medieval Hungary, c. 1000–c. 1300*, Cambridge University Press, Cambridge, 2001.
- Buresi, Pascal: „Nommer, penser les frontières en Espagne aux XIe–XIIIe siècles”, in: Carlos de Ayala Martínez-Pascal Buresi – Philippe Josserand: *Identidad y presentación de la frontera en la España medieval (siglos XI–XIV)*, Casa de Velázquez, Madrid, 2001.
- Frontières et l'Espace national en Europe du Centre-Est (Les)*, Közép-Kelet-Európa-Intézet, Lublin, 2000.
- Guenée, Bernard: „Des limites féodales aux frontières politiques”, in: Pierre Nora (szerk.): *Les Lieux de mémoire*, 2. kötet: *La Nation*, Gallimard, Párizs, 1986, 10–33. o.
- Linehan, Peter: „At the Spanish Frontier”, in: Linehan – Nelson, 37–59. o.
- Marchal, Guy P. (szerk.): *Grenzen und Raumvorstellungen / Frontières et Conceptions de l'espace (XIe–XXe siècle)*, Chronos, Historisches Seminar, Hochschule, é. n., Luzerne.
- Mitre Fernández, Emilio: „La cristianidad medieval y las formulaciones fronterizas”, in: E. Mitre Fernández et al.: *Fronteras y Fronterizos en la Historia*, Universidad de Valladolid, Valladolid, 1997.
- Power, Daniel – Standen, Naomi: *Frontiers in Question: Eurasian Borderlands, 700–1700*, Macmillan, London, 1999.
- Ruiz, Teófilo F.: „Fronteras de la comunidad a la nación en la Castilla bajomedieval”, in: *Anuario de estudios medievales*, 27, 1. szám, 1997, 23–41. o.
- Sénac, Philippe: *La Frontière et les Hommes (VIIIe–XIIe siècle). Le peuplement musulman au nord de l'Èbre et les débuts de la reconquête aragonaise*, Maisonneuve et Larose, Párizs, 2000.
- Sociedades de frontera en la España medieval (Las)*, Universidad de Zaragoza, Zaragoza, 1993.
- Sullivan, R. E. : „The Medieval Monk as Frontiersman”, in: R. E. Sullivan: *Christians Missionary Activity in the Early Middle Ages*, Variorum, London, 1994.
- Tazbir, Janusz: *Poland as the Rampart of Christian Europe. Myths and Historical Reality*, Interpress Publishers, Varsó, 1983.
- Toubert, Pierre: „Frontière et frontières. Un objet historique”, in: *Castrum*, 4, *Frontière et peuplement dans le monde méditerranéen au Moyen Age*, (Az eviani konferencián elhangzott előadások, 1988 szeptember) École française de Rome / Casa de Velázquez, Róma–Madrid, 1992, 9–7. o.

Heraldika

Pastoureau, Michel : *Traité d'héraldique*, Picard, Párizs, 1993.

Hűbériség

Barthéley, Dominique: „Seigneurie” [Uradalom] szócikk, in: Le Goff – Schmitt, 1056–1066. o.

Barthélemy, Dominique: *L'Ordre seigneurial, XIe–XIIe siècle*, Seuil, Párizs, 1990.

Bloch, Marc: *La Société féodale*, Albin Michel, Párizs, 1939–1940¹, 1968². Magyarul: *A feudális társadalom*. Ford. Sujtó László. Osiris, Budapest, 2002.

Duby, Georges: *Les Trois Ordres ou l'Imaginaire du féodalisme*, Gallimard, Párizs, 1978.

Guerreau, Alain: „Féodalité” [Hűbériség] szócikk, in: Le Goff – Schmitt, 387–406. o.

Guerreau, Alain: *Le Féodalisme, un horizon théorique*, Le Sycomore, Párizs, 1980.

Le Goff, Jacques: „Les trois fonctions indo-européennes, l'historien et l'Europe féodale”, in: *Annales ESC*, 1979 november–december, 1187–1215. o.

Poly, Jean-Pierre-Bournazel, Éric: *La Mutation féodale, X^e–XIIe siècle*, PUF, Párizs, 1980.

Reynolds, Susan: *Peirs and Vassals*, Oxford University Press, New York–Oxford, 1994.

Toubert, Pierre (szerk.): *Structures féodales et Féodalisme dans l'Occident méditerranéen (X^e–XIIIe)*, École française de Rome, 1980 (Az 1978-as konferencián elhangzott előadások).

—, *Les structures du Latium médiéval. Le Latium méridional et la Sabine du IXe à la fin du XIIIe siècle*, École française de Rome, 1973.

Idő

Cipolla, Carlo M.: *Clock and Culture, 1300–1700*, New York, 1967.

Landes, David: *L'heure qu'il est. Les horloges. La mesure du temps et la formation du monde moderne*, [1983], Gallimard, Párizs, 1987 (az angol nyelvű eredeti francia fordítása).

Le Goff, Jacques: „Temps” [Idő] szócikk, in: Le Goff–Schmitt, 1113–1122. o.

- Le Goff, Jacques: „Au Moyen Age: temps de l'Église et temps du marchand”, in: *Annales ESC*, 1960; újraközlése: in: *Pour un autre Moyen Age. Temps, travail et culture en Occident*, Gallimard, Párizs, 1977, 46–65. o.
- Mane, Perrine: *Calendriers et Techniques agricoles. France-Italie, XIIe-XIIIe siècle*, Le Sycomore, Párizs, 1983.
- Pietri, Charles – Dagron, Gilbert – Le Goff, Jacques (szerk.): *Le temps chrétien, de la fin de l'Antiquité au Moyen Age, IIIe-XIIIe siècle*, CNRS, Párizs, 1984.
- Pomian, Krzysztof: *L'Ordre du temps*, Gallimard, Párizs, 1984.
- Ribemont, Bernard (szerk.): *Le Temps. Sa mesure et sa perception au Moyen Age*, (Az 1991-es orléans-i konferencia kiadványa) Paradigme, Caen, 1992.
- Tiempo y memoria en la edad media*, a *Temas medievales* különszáma, 2, Buenos Aires, 1992.

Igazságszolgáltatás

- Bartlett, Robert: *Trial by Fire and Water. The Medieval Judicial Ordeal*, Oxford University Press, Oxford, 1986.
- Chiffolleau, Jacques: *Les Justices du Pape. Délinquance et criminalité dans la région d'Avignon aux XIVe et XVe siècles*, Publications de la Sorbonne, Párizs, 1984.
- Gauvard, Claude – Jacob, Robert (szerk.): *Les Rites de la Justice. Gestes et rituels judiciaires au Moyen Age*, Cahiers du Léopard d'Or, Párizs, 2000.
- Gauvard, Claude: „Justice et paix” szócikk, in: Le Goff – Schmitt, 587–594. o.
- Gauvard, Claude: « *De grace especial* ». *Crime, État et société en France à la fin du Moyen Age*, Publications de la Sorbonne, Párizs, 1991, 2 köt.
- Gonthier, Nicole: *Le Châtiment du crime au Moyen Age, XIIe-XVIe siècle*, Presses universitaires de Rennes, 1998.
- Guenée, Bernard: *Tribunaux et Gens de justice dans le bailliage de Senlis à la fin du Moyen Age (vers 1380-vers 1550)*, Párizs, 1963.
- Jacob, Robert: „Le jugement de Dieu et la formation de la fonction de juger dans l'histoire européenne”, in: *Archives de philosophie et de droit*, 1994.
- , *Images de la justice. Essai sur l'iconographie judiciaire du Moyen Age à l'âge classique*, Le Léopard d'Or, Párizs, 1994.
- Justice au Moyen Age (sanction ou impunité?) (La)*, in: *Senefiance*, 16. szám, 1986.
- Preuve. Recueils de la Société Jean-Bodin (La)*, XVII. köt., Brüsszel, 1965.

Írás, könyv

- Alexandre-Bidon, Danièle: „La lettre volée: apprendre à lire à l'enfant au Moyen Age”, *Annales ESC*, 44, 1989, 953–992. o.
- Avrin, Leila: *Scribes, Script and Books. The Book Arts from Antiquity to the Renaissance*, American Library Association and the British Library, Chicago–London, 1991.
- Bataillon, Lois J.: *La Production du livre universitaire au Moyen Age. Exemplar et pecia*, Éd. du CNRS, Párizs, 1988.
- Batany, Jean: „Écrit/Oral” [Írásosság/Szóbeliség] szócikk, in: Le Goff – Schmitt, 309–321. o.
- Baumgartner, Emmanuelle – Marchello-Nizia, Christiane: *Théories et pratiques de l'écriture au Moyen Age*, Paris X–Nanterre, Centre de recherches du département de français, a „Littérales” elnevezésű konferencia anyaga, Párizs, 1988.
- Bourlet, Caroline – Dufour, Annie (szerk.): *L'Écrit dans la société médiévale. Divers aspects de sa pratique du XIe au XVe siècle. Textes en hommage à Lucie Fossier*, Éd. du CNRS, Párizs, 1991.
- Cavallo, Guglielmo – Chatier, Roger (szerk.): *Histoire de la lecture dans le monde occidental*, [1955], Scuil, Párizs (az olasz nyelvű eredeti francia fordítása).
- Cavallo, Guglielmo: *Libri et lettori nel Medioevo. Guida storica e critica*, Laterza, Róma–Bari, 1989.
- Chartier, Roger – Martin, Henri-Jean (szerk.): *Histoire de l'édition française. I. Le Livre conquérant. Du Moyen Age au milieu du XVIIe siècle*, Fayard/Le cercle de la librairie, Párizs, 1989.
- Civiltà comunale: Libro, scrittura, documento*, (A genovai kongresszuson elhangzott előadások szövege, 1988) Atti della Società ligure di Storia Patria, Genova, új folyam, XXIX. köt. (CIII), II. füzet, 1989.
- Clanchy, Michael T.: *From Memory to Written Record, England, 1066–1307*, Harvard University Press, Cambridge (Mass.), 1979¹; Blackwell, Oxford, 1993².
- Ganz, P. F.: *The Role of the Book in Medieval Culture*, Brepols, Turnhout, 1986, 2 köt.
- Glénisson, Jean (szerk.): *Le Livre au Moyen Age*, CNRS, Párizs, 1988.
- Hamman, Adalbert-Gauthier: *L'Épopée du livre. Du scribe à l'imprimerie*, Perrin, Párizs, 1985.
- Martin, Henri-Jean – Vezin, Jean (szerk.): *Mise en page et mise en texte du livre manuscrit*, Éd. du Cercle de la librairie, Promodis, Párizs, 1990.
- Ornato, Ezio: *La Face cachée du livre médiéval*, Viella, Róma, 1993.
- Parkes, M. B.: *Pause and Effect. An Introduction to the History of Punctuation in the West*, Scholar Press, Aldershot, 1992.

- , *Scribes, Scripts and Readers: Studies in the Communication, Presentation and Discrimination of Medieval Texts*, The Hambladon Press, London–Rio Grande (Ohio), 1991.
- Petrucchi, Armando: „Lire au Moyen Age”, in: *Mélanges de l'École française de Rome*, 96, 1984, 604–616. o.
- , *La scrittura. Ideologia e rappresentazione*, Einaudi, Torino, 1986.
- Recht und Schrift im Mittelalter (Vorträge und Forschungen 23)*, Sigmaringen, 1977.
- Roberts, C. H. – Skeat, T. C.: *The Birth of the Codex*, Oxford University Press, London, 1983.
- Saenger, Paul: „Silent Reading: Its Impact on Late Medieval Script and Society”, in: *Viator* 13, 1982, 367–414. o.
- , „The Separation of Words and the Order of Words. The Genesis of Medieval Reading”, in: *Scrittura e civiltà*, 144, 1940, 49–74. o.
- Sirat, Colette: *Du scribe au livre. Les manuscrits hébreux au Moyen Age*, Éd. du CNRS, Párizs, 1994.
- Stock, Brian: *The Implications of Literacy. Written Language and Models of Interpretation in the XIth and XIIth Centuries*, Princeton University Press, Princeton, 1983.
- Vocabulaire du livre et de l'écriture au Moyen Age*, Brepols, Turnhout, 1989 (CIVICIMA, Études sur le vocabulaire intellectuel du Moyen Age, II).
- Zerdoun Bat – Yehouda, Monique (szerk.): *Le Papier au Moyen Age: histoire et techniques*, Brepols, Turnhout, 1986.

Isten

- Boespflug, François: *Dieu dans l'art*, Cerf, Párizs, 1984.
- Boyer, Régis: *Le Christ des barbares. Le monde nordique (IXe–XIIIe siècle)*, Cerf, Párizs, 1987.
- Le Goff, Jacques – Pouthier, Jean-Luc: *Dieu au Moyen Age*, Bayard, Párizs, 2003.
- Pellegrin, Marie-Frédérique: *Dieu* (a szövegeket válogatta és bemutatja a szerző), Flammarion, Párizs, 2003.
- Rubin, Miri: *Corpus Christi. The Eucharist in Late Medieval Culture*, Cambridge University Press, Cambridge, 1991.
- Schmitt, Jean-Claude: „Dieu” [Isten] szócikk, in: Le Goff – Schmitt, 273–289. o.

Iszlám. Az arabok és a középkori kereszténység

- Agius, D. A. – Hitchcock, Richard (szerk.): *The Arab Influence in Medieval Europe*, Ithaca Press, Reading, 1994.
- Bresc, Henri – Bresc-Bautier, Geneviève (szerk.): *Palerme, 1070–1492*, Autrement, Párizs, 1993.
- Cardini, Franco: *Europe et Islam*, (francia változat) Seuil, Párizs, 1994.
- Clément, François – Tolan, John (szerk.): *Réflexions sur l'apport de la culture arabe à la construction de la culture européenne*, Párizs, 2003.
- Sénac, Philippe: *L'Occident médiéval face à l'Islam. L'Image de l'Autre*, Flammarion, Párizs, 2000².
- Southern, Richard: *Western Views of Islam in the Middle Ages*, Harvard University Press, Cambridge (Mass.), 1962.
- Tolan, John: *Saracens: Islam in the Medieval European Imagination*, Columbia University Press, New York, 2002; francia fordítása: *Les Sarazins*, Aubier, Párizs, 2003.
- Tolan, John – Jossierand, Philippe: *Les Relations entre le monde arabo-musulman et le monde latin (milieu du Xe–milieu du XIIe siècle)*, Bréal, Párizs, 2000.

Jog

- Bellomo, Manlio: *L'Europe del diritto comune*, Il Cigno Galileo Galilei, Róma, 1988¹, 1996².
- Calasso, Francesco: *Medioevo del diritto. I. Le fonti*, Milánó, 1954.
- Chiffolleau, Jacques: „Droit” [Jog] szócikk, in: Le Goff – Schmitt, 290–308. o.
- Gaudemet, Jean: *La Formation du droit canonique médiéval*, Variorum Reprints, London, 1980.
- Grossi, Paolo: *L'ordine giuridico medievale*, Laterza, Róma–Bari, 1995.
- Legendre, Pierre: *Écrits juridiques du Moyen Age occidental*, Variorum Reprints, London, 1988.
- , *La Pénétration du droit romain dans le droit canonique classique de Gratien à Innocent IV (1140–1254)*, Párizs, 1964.
- Post, Gaines: *Studies in Medieval Legal Thought. Public Law and the State, 1100–1322*, Princeton, 1964.
- Radding, Charles M.: *The Origin of Medieval Jurisprudence. Pavia and Bologna, 850–1150*, Yale University Press, New Haven, 1988.
- Reynold, Susan: „Medieval Law” [Középkori jog] szócikk, in: Linehan – Nelson, 485–502. o.

Katedrális

Erlande-Brandenburg, Alain: *La Cathédrale*, Fayard, Párizs, 1989.
20 siècles en cathédrales, (A reimsi kiállítás katalógusa) Monum, Párizs, 2001.

Képek

- Baschet, Jérôme – Schmitt, Jean-Claude (szerk.): „L'image. Fonctions et usages des images dans l'Occident médiéval”, in: *Cahiers du Léopard d'Or*, 5. szám, Párizs, 1996.
- Belting, Hans: *Image et Culte. Une histoire de l'image avant l'époque de l'art*, [1990], Cerf, Párizs, 1998 (a német nyelvű eredeti francia fordítása). Magyarul: *Kép és kultusz: a kép története a művészet korszaka előtt*. Balassi Kiadó, Budapest, 2000.
- , *Das Bild und sein Publikum im Mittelalter*, [1981]; francia fordításban: *L'Image et son public au Moyen Age*, G. Montfort, Párizs, 1998.
- Boespflug, François (szerk.): *Nicée II, 787–1987. Douze siècles d'images religieuses*, Cerf, Párizs, 1987.
- Camille, Michael: *Images dans les marges. Aux limites de l'art médiéval*, [1992], Gallimard, Párizs, 1997 (az angol nyelvű eredeti francia fordítása).
- Garnier, François: *Le Langage de l'image au Moyen Age. Signification et symbolique*, I. köt., 1982; II. köt.: *Grammaire du geste*, Le Léopard d'Or, Párizs, 1989.
- Ladner, Gerhart B.: *Images and Ideas in the Middle Ages*, Edizioni di storia e letteratura, Róma, 1983.
- Le Goff, Jacques: *Un Moyen Age en images*, Hazan, Párizs, 2000.
- Pour l'image*, a *Médiévales* különszáma, 22–23. szám, 1992.
- Schmitt, Jean-Claude: „Image” [Kép] szócikk, in: Le Goff – Schmitt, 497–511. o.
- Schmitt, Jean-Claude – Bonne, Jean-Claude – Barbu, Daniel – Baschet, Jérôme: „Images médiévales”, in: *Annales HSS*, 1996.
- Wirth, Jean: *L'Image à l'époque romane*, Cerf, Párizs, 1999.
- , *L'Image médiévale. Naissance et développement (VIe–XVe siècle)*, Klincksieck, 1989.

Kereskedők

Argent au Moyen Age (L'), (A SHMES kongresszusa, Clermont-Ferrand, 1997), Publications de la Sorbonne, Párizs, 1998.

Dollinger, Philippe: *La Hanse, XIIe–XVIIe siècle*, Párizs, 1964.

Jorda, Henri: *Le Moyen Age des marchands. L'utile et le nécessaire*, L'Harmattan, Párizs, 2002.

Lebecq, Stéphane: *Marchands et Navigateurs frisons du haut Moyen Age*, Presses universitaires de Lille, 1983, 2 köt.

Le Goff, Jacques: *Marchands et Banquiers du Moyen Age*, PUF, „Que sais-je?” sorozat, Párizs, új kiadás: 2000.

Marchand du Moyen Age (Le), (A SHMES kongresszusa, Reims, 1988), SHMES, Párizs, 1992.

Monnet, Pierre: „Marchands” [Kereskedők] szócikk, in: Le Goff – Schmitt, 624–638. o.

Renouard, Yves: *Les Hommes d'affaires italiens au Moyen Age*, Párizs, 1968.

Sapori, Armando: *Le Marchand italien au Moyen Age*, Párizs, 1952.

Tangheroni, Marco: *Commercio e navigazione nel Medioevo*, Laterza, Róma–Bari, 1996.

Keresztes hadjáratok

Alphandéry, Pierre – Dupront, Alphonse: *La Chrétienté et l'Idée de croisade*, Albin Michel, Párizs, 1954, 2 köt.; új kiadás: 1995, 1 köt.

Balard, Michel: *Les Croisades*, Párizs, 1968.

Chroniques arabes des Croisades. A szövegeket válogatta és bemutatja Francisco Gabrieli, [1963], Sindbad, Párizs, 1977 (az olasz nyelvű eredeti francia fordítása).

Dupront, Alphonse: *Du sacré, croisades et pèlerinages, images et langages*, Gallimard, Párizs, 1987.

Flori, Jean: *Guerre sainte, Jihad, Croisade. Violence et religion dans le christianisme et l'islam*, Seuil, Párizs, 2002.

—, *Les Croisades. Origines, réalisation, institutions, déviations*, Jean-Paul Gisserot, Párizs, 2001.

Hillenbrand, Carole: *The Crusades. Islamic Perspective*, Edinburgh University Press, Edinburgh, 1999.

Kedar, Benjamin Z.: *Croisade and Mission. European Approaches toward the Muslims*, Princeton University Press, Princeton, 1984.

Lobrichon, Guy: *1099. Jérusalem conquise*, Cerf, Paris, 1998.

Riley-Smith, Jonathan: *Les Croisades*, Pygmalion, Párizs, 1990 (az angol nyelvű eredeti francia fordítása).

Siberry, Elizabeth: *Criticism of Crusading, 1095–1274*, Clarendon Press, Oxford, 1985.

Sivan, Emmanuel: *L'Islam et la Croisade*, Párizs, 1968.

Tyerman, Christopher: „What the Croisades Meant to Europe”, in: Linehan – Nelson, 131–145. o.

Király. Királyság

- Bak, János (szerk.): *Coronations. Medieval and Early Modern Monarchic Rituals*, University of California Press, Berkeley, 1990.
- Bloch, Marc: *Les Rois thaumaturges. Étude sur le caractère surnaturel attribué à la puissance royale, particulièrement en France et en Angleterre*, 1924; új kiadás : Gallimard, Párizs, 1983. Magyarul: Gyógyító királyok: a királyi hatalom természetfeletti ereje Franciaországban és Angliában. Ford. Haász Lídia., Osiris, Budapest, 2005.
- Boureau, Alain – Ingerflom, Claudio-Sergio (szerk.) : *La Royauté sacrée dans le monde chrétien*, ÉHÉSS, Párizs, 1992.
- Boureau, Alain : *Le Simple Corps du roi. L'impossible sacralité des souverains français, XVe–XVIIIe siècles*, Éd. de Paris, Párizs, 1988.
- Folz, Robert: *Les Saints Rois du Moyen Age en Occident (VIe–XIIIe)*, Société des Bollandistes, Brüsszel, 1989.
- Kantorowicz, Ernest: *The King's Two Bodies. A Study in Medieval Political Theory*, [1957]; francia fordításban: *Les Deux Corps du roi*, Gallimard, Párizs, 1989.
- Klanczay, Gábor: *The Uses of Supernatural Power*, Polity Press, Cambridge, 1990.
- Le Goff, Jacques: „Roi” [Király] szócikk, in: Le Goff – Schmitt, 985–1004. o.
- Le Goff, Jacques: „Le roi dans l'Occident médiéval: Caractères originaux”, in: Anne J. Duggan: *King and Kingship in Medieval Europe*, (1992-es konferencia), King's College, London, 1993.

Lovag

- Bumke, Joachim: *Studien zum Ritterbegriff im 12. und 13. Jahrhundert*, Heidelberg, 1964.
- Cardini, Franco: „Le guerrier et le chevalier”, in: *L'Homme médiéval*, szerk. Jacques Le Goff (olasz kiadás: Laterza, Bari, 1987), francia kiadás: Seuil, Párizs, 1989, 87–128. o.
- Duby, Georges: *Guillaume le Maréchal ou le Meilleur Chevalier du monde*, Fayard, Párizs, 1984.
- Fleckenstein, Joseph: *Das ritterliche Turnier im Mittelalter*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1985.
- Flori, Jean: *Chevalier et Chevalerie au Moyen Age*, Hachette, Párizs, 1998.
- , *L'idéologie du glaive. Préhistoire de la chevalerie*, Droz, Genf, 1981.
- Gies, Frances: *The Knight in History*, Harper and Row, New York, 1984.
- Keen, Maurice: *Chivalry*, Yale University Press, New Haven, 1984.

- Köhler, Eric: *L'Aventure chevaleresque. Idéal et réalité dans le roman courtois*, Gallimard, Párizs, 1974 (a német nyelvű eredeti francia fordítása).
- Reuter, Hans Georg: *Die Lehre vom Ritterstand zum Ritterbegriff in Historiographie und Dichtung vom 11. bis 13. Jahrhundert*, Böhlau, Köln-Bécs, 1971.

Mozdulatlanság. Haladás (ld. Eljárások és Újítások)

- Baumgartner, Emmanuelle – Harf-Lancner, Laurence (szerk.): *Progrès, Réaction, Décadence dans l'Occident médiéval*, Droz-Champion, Párizs-Genf, 2003.
- Bultot, Robert: *Christianisme et Valeurs humaines. La doctrine du mépris du monde*, Leuven-Párizs, 1964, 4 köt.
- Le Goff, Jacques: „Antico-Moderno” szócikk, in: *Enciclopedia*, I. köt., Einaudi, Torino, 1977; francia újraközlése in: *Histoire et Mémoire*, Gallimard, „Folio” sorozat, Párizs, 1988; „Progresso-Reazione” szócikk, in: *Enciclopedia*, XI. köt., Einaudi, Torino, 1980.
- Smalley, Beryl: „Ecclesiastical Attitudes to Novelty, c. 1100–c. 1150”, in: Baker, Derek (szerk.): *Church, Society and Politics. Studies on Church History*, 12, Cambridge, 1975, 113–131. o.

Munka

- Allard, Guy II. – Lusignan, Serge (szerk.): *Les Arts mécaniques au Moyen Age*, Vrin-Bellarmin, Párizs-Montreal, 1982.
- Fossier, Robert: *Le Travail au Moyen Age*, Hachette, Párizs, 2000.
- Hamesse, Jacqueline – Muraille, Colette (szerk.): *Le Travail au Moyen Age, une approche interdisciplinaire*, Publications de l'Institut d'études médiévales, Leuven, 1990.
- Heers, Jacques: *Le Travail au Moyen Age*, PUF, „Que sais-je?” sorozat, Párizs, 1965.
- Lavorare nel medioevo*, (Az 1980-as toti-i konferencia kiadványa) Peruggia, 1983.
- Le Goff, Jacques: „Travail” [Munka] szócikk, in: Le Goff – Schmitt, 1137–1149. o.
- Wolff, Philippe – Mauro, Federico (szerk.): *Histoire générale du Travail. II: L'Age de l'artisanat (V^e–XVIIIe siècle)*, Párizs, 1960.

Művészet, esztétika

- Baral i Altet, Xavier: *L'Art médiéval*, PUF, „Que sais-je?” sorozat, Párizs, 1991.
- Caillet, Jean-Pierre (szerk.): *L'Art du Moyen Age*, Réunion des Musées nationaux, Gallimard, Párizs, 1995.
- Castelnuovo, Enrico – Sergi, Giuseppe (szerk.): *Arti e storia nel Medioevo*. I. köt.: *Tempi, spazzi, istituzioni*, Einaudi, Torino, 2002.
- Castelnuovo, Enrico: „L'artiste” [Művész] szócikk, in: Jacques Le Goff (szerk.): *L'Homme médiéval*, (olasz kiadás: Laterza, Bari, 1987) francia kiadás: Seuil, Párizs, 1989, 233–266. o.
- De Bruyne, Edgar: *L'Esthétique du Moyen Age*, Leuven, 1947.
- , *Études d'esthétique médiévale*, Brüggé, 1946, 3 köt.
- Duby, Georges: *L'Art et la Société. Moyen Age–XXe siècle*, Gallimard, „Quarto” sorozat, 2002.
- Eco, Umberto : *Art et Beauté dans l'esthétique médiévale*, [1987], Grasset, Párizs, 1997 (az olasz nyelvű eredeti francia fordítása). Magyarul: *Művészet és szépség a középkori esztétikában*. Ford. Sz. Marton Ibolya. Európa, Budapest, 2002.
- , *Le Problème esthétique chez Thomas d'Aquin*, [1970], PUF, Párizs, 1993-as új fordítás.
- Ladner, G. B.: *Ad imaginem Dei. The Image of Man in Medieval Art*, Latrobe, 1965.
- Panofsky, Erwin: *Architecture gothique et Pensée scolastique*, Minuit, Párizs, 1967 (Pierre Bourdieu kiegészítésével). Magyarul: *Gótikus építészet és skolasztikus gondolkodás*. Ford. Szegedy-Maszák Mihály. Corvina, Budapest, 1986.
- Recht, Roland: *Le Croire et le Voir. L'art des cathédrales, XIIe–XVe siècle*, Gallimard, Párizs, 1999.
- Scobeltzine, André: *L'Art féodal et son enjeu social*, Gallimard, Párizs, 1973.
- Von Den Steinen, Wolfram: *Homo caelestis. Das Wort der Kunst im Mittelalter*, Bern–München, 1965, 2 köt.

Nemesség

- Adel und Kirche*, Festschrift für Gert Tallenbach, Herder, Freiburg–Bázel-Bécs, 1968.
- Aurell, Martin: *La Noblesse en Occident (V^e–XVe siècle)*, Armand Colin, Párizs, 1996.
- Contamine, Philippe (szerk.): *La Noblesse au Moyen Age*, PUF, Párizs, 1976.
- Génicot, Léopold: „Noblesse” [Nemesség] szócikk, in: Le Goff – Schmitt, 821–833. o.

- Génicot, Léopold: *La Noblesse dans l'Occident médiéval*, Variorum Reprints, London, 1982.
- Werner, Ernst F.: *Naissance de la noblesse. L'essor des élites politiques en Europe*, Fayard, Párizs, 1998 (a német nyelvű eredeti francia fordítása).

Nemzetek

- Beaune, Colette: *La naissance de la nation France*, Gallimard, Párizs, 1985.
- Geary, Patrick J.: *The Myths of Nations. The Medieval origins of Europe*, Princeton University Press, Princeton, 2002.
- Gieysztor, Alexander: „Gens Poloniae: aux origines d'une conscience nationale”, in: *Mélanges E. R. Labande*, Centre d'études supérieures de civilisation médiévale, Poitiers, 1974, 351–362. o.
- Moeglin, Jean-Marie: „De la « nation allemande » au Moyen Age”, in: *Revue française d'histoire des idées politiques, Identités et Spécificités allemandes* c. különszám, 14. szám, 2001, 227–260. o.
- Zientara, Benedykt: *Swit narodow europajskich*, (Az európai nemzetek hajnala. A nemzettudat megjelenése a Karoling-időszak utáni Európában), PIW, Varsó, 1985 (a lengyel nyelvű eredeti német fordítása: 1997).

Népesség

- Bairoch, Paul – Batou, Jean – Chèvre, Pierre: *La Population des villes européennes. Banque de données et analyse sommaire des résultats, 800–1850*, Droz, Genf, 1988.
- Bardet, Jean-Pierre – Dupâquier, Jacques (szerk.): *Histoire des populations de l'Europe. I: Des origines aux prémices de la révolution démographique*, Fayard, Párizs, 1997.
- Biller, Peter: *The Measure of Multitude. Population in Medieval Thought*, Oxford University Press, Oxford, 2000.

Népi kultúra

- Boglioni, Pierre (szerk.): *La Culture populaire au Moyen Age*, (montreali konferencia, 1977) L'Aurore, Montreal, 1979.

- Cardini, Franco: *Magia, stregoneria, superstizioni nell'Occidente medievale*, La Nuova Italia, Firenze, 1979.
- Cohn, Norman: *Démonolâtrie et sorcellerie au Moyen Age*, Payot, Párizs, 1982 (az angol nyelvű eredeti francia fordítása).
- Gurjewitsch, Aaron J.: *Mittelalterliche Volkskultur. Problem der Forschung*, UEB Verlag der Kunst, Drezda, 1986. Magyarul: A. J. Gurevics: *A középkori népi kultúra*. Ford. Kövér György és F. Nagy Géza. Gondolat, Budapest, 1987.
- Kaplan, Steven L. (szerk.): *Understanding Popular Culture*, Mouton-de Gruyter Press, Berlin–New York, 1984.
- Kieckhefer, Richard: *Magic in the Middle Ages*, Cambridge University Press, Cambridge, 1989.
- Lecouteaux, Claude: *Fées, Sorcières et Loups-garous au Moyen Age. Histoire du double*, Imago, Párizs, 1992.
- Manselli, Raoul: *La Religion populaire au Moyen Age*, Vrin, Párizs–Montreal, 1975.

Nők

- Borresen, K. E.: *Subordination et Équivalence. Nature et rôle de la femme d'après Augustin et Thomas d'Aquin*, Oslo–Párizs, 1968.
- Dinzelbacher, Peter – Bauer, Dieter (szerk.): *Religiöse Frauenbewegung und mystische Frömmigkeit*, Böhlau Verlag, Köln, 1988.
- , *Freuenmystik im Mittelalter*, Schwabenverlag, Ostfildern, 1985.
- Dronke, Peter: *Women Writers of the Middle Ages*, Cambridge University Press, Cambridge, 1984.
- Duby, Georges – Perrot, Michelle: *Histoire des femmes. 2: Le Moyen Age*, (szerk. Christiane Klapisch-Zuber), Plon, Párizs, 1991.
- Duby, Georges: *Dames du XIIe siècle*, Gallimard, Párizs, 1995–1996, 3 köt.
- Duggan, Anne (szerk.): *Queens and Queenship in Medieval Europe*, The Boydell Press, Woodbridge, 1997.
- Femme dans la civilisation des Xe–XIIIe siècles (La)*, (Az 1976 szeptemberi poitiers-i konferencia előadásai) *Cahiers de civilisation médiévale* 20, (1977).
- Iogna-Prat, Dominique – Palazzo, Éric – Russo, Daniel: *Marie. Le culte de la Vierge dans la société occidentale*, Beauchesne, Párizs, 1996.
- Klapisch-Zuber, Christiane: „Masculin, féminin” szócikk, in: Le Goff – Schmitt, 655–668. o.
- Le Jan, Régine: *Femmes, Pouvoir et Société dans le haut Moyen Age*, Picard, Párizs, 2001.
- Linehan, Peter: *Les Dames de Zamora*, [1995], Les Belles Lettres, Párizs, 1998 (az angol nyelvű eredeti francia fordítása).

- Pancer, Nina: *Sans peur et sans vergogne. De l'honneur et des femmes aux premiers temps mérovingiens*, Albin Michel, Párizs, 2001.
- Parisse, Michel (szerk.): *Veuves et Veuvages dans le haut Moyen Age*, Picard, Párizs, 1993.
- Parisse, Michel: *Les Nonnes au Moyen Age*, C. Bonneton, Le Puy, 1983.
- Power, Eileen: *Medieval Women*, Cambridge University Press, Cambridge, 1975.
- Rouche, Michel – Heuclin, Jean (szerk.): *La Femme au Moyen Age*, Publication de la ville de Maubeuge, Maubeuge, 1990.
- Schmitt, Jean-Claude (szerk.): *Ève et Pandora. La création de la première femme*, Gallimard, „Le temps des images” c. sorozat, Párizs, 2002.
- Zapperi, Roberto: *L'Homme enceint. L'homme, la femme et le pouvoir*, PUF, Párizs, 1983 (az olasz nyelvű eredeti francia fordítása).

Nyelvek. Irodalmak

- Banniard, Michel: *Du latin aux langues romanes*, Nathan, Párizs, 1997.
- , *Viva Voce*, Institut des études augustinienes, Párizs, 1992.
- Borst, Arno: *Der Turmbau von Babel. Geschichte der Meinungen über Ursprung und Vielfalt der Sprachen und Völker*, Stuttgart, 1957–1963, 2 köt.
- Cavallo, Guglielmo – Leonardo, Claudio – Menestò, Enrico: *Lo Spazio letterario del Medioevo*. I. *Il Medioevo latino*, Salerno Ed., Róma, 1992–1998, 5 köt.
- Chaurand, Jacques (és a XIII–XV. századról Serge Lusignan): *Nouvelle Histoire de la langue française*, Seuil, Párizs, 1999.
- Curtius, E. R.: *La Littérature européenne et le Moyen Age latin*, Párizs, 1956 (a német nyelvű eredeti francia fordítása).
- Gally, Michèle Marchello – Nizia, Christiane: *Littératures de l'Europe médiévale*, Magnard, Párizs, 1985.
- Jonin, Pierre: *L'Europe en vers au Moyen Age*, Honoré Champion, Párizs, 1996.
- Redon, Odile et al.: *Les Langues de l'Italie médiévale*, Brepols, L'Atelier du médiéviste 8, Turnhout, 2002.
- Walter, Henriette: *L'Aventure des langues en Occident: leur origine, leur histoire, leur géographie*, Laffont, Párizs, 1994¹; 1996².
- Wolff, Philippe: *Les Origines linguistiques de l'Europe occidentale*, Publications de l'université de Toulouse-Le Mirail, Toulouse, 1982².
- Zumthor, Paul: *La Lettre et la Voix. De la « littérature » médiévale*, Seuil, Párizs, 1987.

Pápaság

- Arnoldi, Girolamo: „Église et papauté” [Egyház és pápaság] szócikk, in: Le Goff – Schmitt, 322–345. o.
- Barracough, Geoffrey: *The Medieval Papacy*, London, 1968.
- De Rosa, Gabriele – Cracco, Giorgio: *Il Papato e l'Europa*, Rubbetino Editore, Suveria Mannelli, 2001.
- Guillemain, Bernard: *Les Papes d'Avignon, 1309–1376*, Cerf, Párizs, 1998.
- Micoli, Giovanni: *Chiesa gregoriana*, Herder, Róma, 1999.
- Pacaut, Marcel: *Histoire de la Papauté*, Fayard, Párizs, 1976.
- Paravicini Bagliani, Agostino: *Il trono di Pietro. L'universalità del papato da Alessandro III a Bonifazio VIII*, La Nuova Italia Scientifica, Róma, 1996.
- , *La Cour des papes au XIIIe siècle*, Hachette, Párizs, 1995.

Ördög

- Diable au Moyen Age (Le)*, *Senefiance*, 6. szám, Aix-en-Provence, 1979.
- Graf, Arturo: *Il diavolo*, új kiadás, Salerno, Róma, 1980.
- Muchembled, Robert: *Diable!*, Seuil-Arte, Párizs, 2002.
- , *Une histoire du diable, XIIe–XXe siècle*, Seuil, Párizs, 2000¹, 2002².

Skolasztika (ld. Egyetemek)

- Alessio, Franco: „Scolastique” szócikk, in: Le Goff – Schmitt, 1039–1055. o.
- Baldwin, John W.: *The Scholastic Culture of the Middle Ages, 1000–1300*, Heath, Lexington, D. C., 1971.
- Le Goff, Jacques: *Les Intellectuels au Moyen Age*, Seuil, Párizs, 1957; új kiadás: 1985. Magyarul: *Az értelmiség a középkorban*. Ford. Klaniczay Gábor. Osiris, Budapest, 2000.
- Libera, Alain de: *Penser au Moyen Age*, Seuil, Párizs, 1991.
- Solère, Jean-Luc: „Scolastique” szócikk, in: Gauvard – de Libera – Zink, 1299–1310. o.
- Southern, R. W.: *Scholastic Humanism and the Unification of Europe. I. Foundations*, Blackwell, Oxford, 1995.
- Vignaux, Paul: *Philosophie au Moyen Age*, új kiadás: Vrin, Párizs, 2002.

Szegénység

- Brown, Peter – Capitani, Ovidio – Cardini, Franco-Rosa, Mario: *Povertà e carità della Roma tardo-antica al' 700 italiano*, Francisci Ed., Abano Terme, 1983.
- Capitani, Ovidio (szerk.): *La concezione della povertà nel medioevo*, Padron, Bologna, 1983.
- Geremek, Bronislaw: *La Potence ou la Pitié. L'Europe et les pauvres du Moyen Age à nos jours*, Gallimard, Párizs, 1987.
- La povertà del secolo XIe, Francesco d'Assisi*, tanulmánykötet, Società internazionale di studi francescani, Assisi, 1975.
- Little, Lester K.: *Religious Poverty and the Profit Economy in Medieval Europe*, Paul Elek, London, 1978.
- Mollat, Michel: *Les Pauvres au Moyen Age, étude sociale*, Hachette, Párizs, 1978.
- , (szerk.): *Études sur l'histoire de la pauvreté (Moyen Age XIIe siècle)*, Publications de la Sorbonne, Párizs, 1974, 2 köt.

Szentek

- Boesch-Gajano, Sofia: *La santità*, Laterza, Róma-Bari, 1999.
- Brown, Peter: *Le Culte des saints: son essor et sa fonction dans l'Antiquité tardive*, [1981], Cerf, Párizs, 1984 (az angol nyelvű eredeti francia fordítása). Magyarul: *A szentkultusz*. Ford. Sághy Marianne. Atlantisz, Budapest, 1993.
- Fonctions des saints dans le monde occidental (IIIe–XIIIe s.) (Les)*, École française de Rome, 1991.
- Geary, Patrick J.: *Le Vol des reliques au Moyen Age*, Aubier, Párizs, 1992 (az angol nyelvű eredeti francia fordítása).
- Kleinberg, A. M.: *Prophets in their Own Country. Living Saints and the Making of Sainthood in the Later Middle Ages*, University of Chicago Press, Chicago–London, 1992.
- Mitterauer, Michael: *Ahnen und Heilige. Namensgebung in der europäischen Geschichte*, C. H. Beck, München, 1993.
- Schmitt, Jean-Claude: *Le Saint Lévrier. Guinefort guérisseur d'enfants depuis le XIIIe siècle*, Flammarion, Párizs, 1979.
- Vauchez, André: *Saints, Prophètes et Visionnaires. Le pouvoir surnaturel au Moyen Age*, Albin Michel, Párizs, 1999.
- , „Le Saint”, in: Jacques Le Goff (szerk.): *L'Homme médiéval*, (olasz kiadás: Laterza, Bari, 1987) francia változat: Seuil, Párizs, 1989, 345–380. o.
- Vauchez, André (szerk.): *Histoire des saints et de la sainteté chrétienne*, Hachette, Párizs, 1986–1988, I–XI. köt.

Tánc

Horowitz, Jeannine: „Les danses cléricales dans les églises au Moyen Age”, in: *Le Moyen Age* XCV, 1989, 279–292. o.

Sahlin, Margit: *Étude sur la carole médiévale*, Uppsala, 1940.

Természet

Alexandre, Pierre: *Le Climat en Europe au Moyen Age. Contribution à l'histoire des variations climatiques de 1000 à 1425 d'après les sources narratives de l'Europe occidentale*, ÉHÉSS, Párizs, 1987.

Comprendre et Maîtriser la nature au Moyen Age. Mélanges d'histoire des sciences offerts à Guy Beaujouan, Droz, Genf, 1994.

Fumagalli, Vito: *Paesaggi della paura. Vita e natura nel Medioevo*, Il Mulino, Bologna, 1994.

—, *L'uomo e l'ambiente nel Medioevo*, Laterza, Bari, 1992.

Gregory, Tullio: „Nature” [Természet] szócikk, in: Le Goff – Schmitt, 806–820. o. *Milieux naturels, Espaces sociaux. Études offertes à Robert Delort*, Publications de la Sorbonne, Párizs, 1997.

Solère, Jean-Luc: „Nature” [Természet] szócikk, in: Gauvard – de Libera – Zink, 967–976. o.

Il teatro della Natura, a *Micrologus* különszáma, IV, 1996.

Teológia és filozófia

Aertsen, J. A. – Speer, Andreas (szerk.): *Was ist Philosophie im Mittelalter?*, W. de Gruyter, Berlin–New York, 1998.

Boulbach, Libère: „Philosophie” szócikk, in: Gauvard – de Libera – Zink, 1081–1094. o.

Chenu, Marie-Dominique: *La Théologie au XIIe siècle*, Párizs, 1957.

—, *La Théologie comme science au XIIIe siècle*, Párizs, 1957³.

Libera, Alain de: *La Philosophie médiévale*, PUF, Párizs, 1993.

De Rijk, L. M.: *La Philosophie au Moyen Age*, Brill, Leyden, 1985.

Ghisalberti, Alessandro: *Medioevo teologico*, Laterza, Róma–Bari, 1990.

Gilson, Étienne: *L'Esprit de la philosophie médiévale*, Vrin, Párizs, 1978².

Jeaneau, Édouard: *La Philosophie au Moyen Age*, PUF, „Que sais-je?” sorozat, 1976³.

- Solère, Jean-Luc – Kaluza, Zénon (szerk.): *La Servante et la Consolatrice. La philosophie au Moyen Age et ses rapports avec la théologie*, Vrin, Párizs, 2002.
- Vignaux, Paul: *Philosophie au Moyen Age*, új kiadás: Vrin, Párizs, 2002.

Test. Orvostudomány. Szexualitás

- Agrimi, Jole – Crisciani, Chiara: *Malato, medico e medicina nel Medioevo*, Loescher, Torino, 1980.
- , *Medicina del corpo e medicina dell'anima*, Episteme Editrice, Milánó, 1978.
- Brown, Peter: *Le Renoncement à la chair. Virginité, célibat et continence dans le christianisme primitif*, [1988], Gallimard, Párizs, 1995 (az angol nyelvű eredeti francia fordítása).
- Brundage, J. A.: *Law, Sex and Christian Society in Medieval Europe*, The University of Chicago Press, Chicago–London, 1987.
- Bullough, Vern L. – Brundage, James (szerk.): *Handbook of Medieval Sexuality*, Garland Publishing, 2000.
- Bynum, Caroline W.: *The Resurrection of the Body in Western Christianity. 200–1336*, Columbia University Press, New York, 1995.
- Casagrande, Carla – Vecchio, Silvana: *Anima e corpo nella cultura medievale*, Sismel, Firenze, 1999.
- I discorsi dei corpi*, in: *Miscrologus* I, 1993.
- Flandrin, Jean-Louis: *Un temps pour embrasser. Aux origines de la morale sexuelle occidentale. VIe–XIe siècle*, Seuil, Párizs, 1983.
- Jacquart, Danielle – Thomasset, Claude: *Sexualité et Savoir médical au Moyen Age*, PUF, Párizs, 1985.
- Le Goff, Jacques – Truong, Nicolas: *Une histoire du corps au Moyen Age*, Liana Levi, Párizs, 2003.
- Poly, Jean-Pierre: *Le Chemin des amours barbares. Genèse médiévale de la sexualité européenne*, Perrin, Párizs, 2003.
- Rossiaud, Jacques: *La Prostitution médiévale*, Flammarion, Párizs, 1988.

Történelem

- Borst, Arno: *Geschichte in mittelalterlichen Universitäten*, Konstanz, 1969.
- Guenée, Bernard: „Histoire” szócikk, in: Le Goff – Schmitt, 483–496. o.
- , *Histoire et Culture historique dans l'Occident médiéval*, Aubier, Párizs, 1991.

—, *Le Métier d'historien au Moyen Age*, Publications de la Sorbonne, Párizs, 1977.

Trubadúrok

Bec, Philippe: *Anthologie des troubadours*, Hachette, „10/18” sorozat, Párizs, 1979.

Bec, Pierre: *Burlesque et Obscénité chez les troubadours. Le contre-texte au Moyen Age*, Stock, „Moyen Age” sorozat, Párizs, 1984.

Brunel-Lobrichon, Geneviève – Duhamel-Amado, Claudie: *Au temps des troubadours, XIIe–XIIIe siècle*, Hachette, Párizs, 1947.

Gouiran, Gérard: *L'Amour et la Guerre. L'œuvre de Bertran de Born*, Publications de l'université de Provence, Aix-en-Provence, 1985.

Huchet, Jean-Charles: *L'Amour discourtois. La « fin'amor » chez les premiers troubadours*, Privat, Toulouse, 1987.

Nelli, René: *L'Érotique des troubadours*, Privat, Toulouse, 1963¹; 1984².

Payen, Jean-Charles: *Le Prince d'Aquitaine. Essai sur Guillaume IX, son œuvre et son érotique*, Honoré Champion, Párizs, 1980.

Roubaud, Jacques: *La Fleur inverse. L'art des troubadours*, Les Belles Lettres, Párizs, 1994.

Zuchetto, Gérard: *Terre des troubadours, XIIe–XIIIe siècles*, Éditions de Paris, Párizs, 1996.

Tudomány, tudományos szellem

Beaujouan, Guy: *Par raison de nombres. L'art du calcul et les savoirs scientifiques médiévaux*, Variorum Reprints, Aldershot–Brookfield, 1991.

—, „La science dans l'Occident médiéval chrétien”, in: Taton, René (szerk.): *La Science antique et médiévale des origines à 1450*, Párizs, 1966¹; PUF, 1994².

Crombie, Alister C.: „The Relevance of the Middle Ages to the Scientific Movement”, in: *Science, Optics and Music in Medieval and Early Modern Thought*, The Hambledon Press, London–Ronceverte, 1990, 41–71. o.

—, *Scientific Change: Historical Studies in the Intellectual, Social and Technical Conditions for Scientific Discovery and Technical Invention from Antiquity to the Present*, (tudománytörténeti szimpózium, Oxford, 1961) Heinemann Educational Books, Basic Books, London–New York, 1963.

—, *Robert Grosseteste and the Origins of Experimental Science, 1100–1700*, Clarendon Press, Oxford, 1953¹; 1971³.

- , *Augustine to Galileo: Medieval and Early Modern Science*, 1952¹; 1953²; 1959³ (javított és bővített kiadás, 2 köt.); 1971⁴; 1979⁵; francia fordításban: *Histoire des sciences de saint Augustin à Galilée*, Párizs, 1952.
- Grant, Edward: *Physical Science in the Middle Ages*, Wiley, New York és London, 1971.
- Lindberg, D. C. (szerk.): *Science in the Middle Ages*, Chicago University Press, Chicago-London, 1978.
- Minois, Georges: *L'Église et la Science. De saint Augustin à Galilée*, Fayard, Párizs, 1990.
- Murray, Alexander: „Raison” [Értelem] szócikk, in: Le Goff – Schmitt, 934–949. o.
- Murray, Alexander: *Reason and Society in the Middle Ages*, Clarendon Press, Oxford, 1978.
- Stock, Brian: *Myth and Science in the XIIIth Century. A Study of Bernard Silvester*, Princeton University Press, Princeton, 1972.

Udváriasság (Courtoisie)

- Bumke, Joachim: *Höfische Kultur, Literatur und Gesellschaft im hohen Mittelalter*, Deutscher Taschenbuchverlag, München, 1986.
- Elias, Norbert: *La Civilisation des mœurs*, Calmann-Lévy, Párizs, 1973. Magyarul: *A civilizáció folyamata*. Ford. Berényi Gábor. Gondolat, Budapest, 1987.
- Paravicini, Werner: *Die ritterlich-höfische Kultur des Mittelalters*, Oldenbourg, München, 1994.
- Romagnoli, Daniela (szerk.): *La Ville et la Cour. Des bonnes et des mauvaises manières*, [1991], Fayard, Párizs, 1995 (az olasz nyelvű eredeti francia fordítása).
- Schmitt, Jean-Claude: *La Raison des gestes dans l'Occident médiéval*, Gallimard, Párizs, 1990.

Udvári szerelem

- Bezzola, Reto R.: *Les Origines et la Formation de la littérature courtoise en Occident*, Párizs, 1944–1963, 5 köt.
- Cazenave, Michel – Poirion, Daniel – Strubel, Armand – Zink, Michel: *L'Art d'aimer au Moyen Age*, Philippe Lebaud, Párizs, 1997.
- Duby, Georges: *Mâle Moyen Age. De l'amour et autres essais*, Flammarion, Párizs, 1988.
- Huchet, Jean-Charles: *L'amour discourtois. La «fin'amor» chez les premiers troubadours*, Privat, Toulouse, 1987.

- Köhler, Erich: *L'Aventure chevaleresque. Idéal et réalité dans le roman courtois*, [1956], Gallimard, Párizs, 1974 (a német nyelvű eredeti francia fordítása).
- Régner-Bohler, Danielle: „Amour courtois” [Udvári szerelem] szócikk, in: Le Goff – Schmitt, 32–41. o.
- Rey-Flaud, Henri: *La Névrose courtoise*, Navarin, Párizs, 1983.
- Rougemont, Denis de: *L'Amour et l'Occident*, Plon, Párizs, új kiadás: 1994.

Üldöztetés, marginalizálás, kirekesztés

- Albaret, Laurent: *L'Inquisition, rempart de la foi?*, Gallimard, „Découvertes” sorozat, Párizs, 1998.
- Bennassar, Bartholomé (szerk.): *L'Inquisition espagnole*, Hachette, Párizs, 1979.
- Étranger au Moyen Age (L'), (A SHMES 1999-es göttingeni konferenciájának kiadványa), Publications de la Sorbonne, Párizs, 2000.
- Gauvard, Claude: „Torture” [Kínzás] szócikk, in: Gauvard – de Libera – Zink, 1397. o.
- Geremek, Bronislaw: *Les Marginaux parisiens aux XIVe et XVe siècles*, Flammarion, Párizs, 1976.
- Iogna-Prat, Dominique: *Ordonner et exclure. Cluny et la société chrétienne face à l'hérésie, au judaïsme et à l'Islam*, Aubier, Párizs, 1998.
- Mitre Fernández, Emilio: *Fronterizos de Clio (Marginados, Disidentes y Desplazados en la Edad Media)*, Universidad de Granada, 2003.
- Moore, Robert I.: *La Persécution: sa formation en Europe*, [1987], Les Belles Lettres, Párizs, 1991 (az angol nyelvű eredeti francia fordítása).
- Schmieder, Felicitas: *Europa und die Fremden. Die Mongolen im Urteil des Abendlandes vom 13. bis in das 15. Jahrhundert*, Sigmaringen, 1994.
- Vincent, Bernard (szerk.): „Les marginaux et les exclus dans l'histoire”, in: *Cahiers Jussieu*, 5. szám, Párizs, 1979.
- Vodola, Elisabeth: *Excommunication in the Middle Ages*, California University Press, Berkeley, 1986.
- Weidenfeld, Katia: „Police” [Rendfenntartás] szócikk, in: Gauvard – de Libera – Zink, 1128–1129. o.
- Zaremska, Hanna: „Marginaux” [Marginálisok] szócikk, in: Le Goff – Schmitt, 639–654. o.
- Zaremska, Hanna: *Les Bannis du Moyen Age*, Aubier, Párizs, 1996.

Vár

- Albrecht, U.: *Der Adelsitz im Mittelalter*, Deutscher Kunstverlag, München-Berlin, 1995.
- Brown, A. R.: *English Castles*, Batsford, London, 1976³.
- Châteaux et Peuplements en Europe occidentale du Xe au XVIIIe siècle*, Centre culturel de l'abbaye de Floran, Auch, 1980.
- Comba, Rinaldo – Settia, Aldo : *Castelli, storia e archeologia*, Turingraf, Torino, 1984.
- Debord, André: *Aristocratie et Pouvoir. Le rôle du château dans la France médiévale*, Picard, Párizs, 2000.
- Fournier, Gabriel: *Le Château dans la France médiévale*, Aubier-Montaigne, Párizs, 1978.
- Gardelles, Jacques: *Le Château féodal dans l'histoire médiévale*, Publitotal, Strasbourg, 1988.
- Mesqui, Jean: *Châteaux et Enceintes de la France médiévale. De la défense à la résidence*, Picard, Párizs, 1991–1993, 2 köt.
- Pesez, Jean-Marie: „Château” [Vár] szócikk, in: Le Goff – Schmitt, 179–198. o.
- Poisson, Jean-Michel (szerk.): *Le Château médiéval, forteresse habitée (XIe–XVIe siècle)*, Éd. de la Maison des sciences de l'homme, Párizs, 1992.

Városok

- Barel, Yves: *La Ville médiévale, système social, système urbain*, Presses universitaires de Grenoble, 1975.
- Benevolo, Leonardo: *La Ville dans l'histoire européenne*, Seuil, Párizs, 1993.
Magyarul: *A város Európa történetében*. Ford. Ordasi Zsuzsa. Atlantisz, Budapest, 1994.
- Bulst, Neithard – Genêt, Jean-Philippe (szerk.): *Ville, État, Bourgeoisie dans la genèse de l'État moderne*, CNRS, Párizs, 1988.
- Chevalier, Bernard: *Les Bonnes Villes de France du XIVe au XVIe siècle*, Aubier, Párizs, 1982.
- Dutour, Thierry: *La Ville médiévale*, Odile Jacob, Párizs, 2003.
- Élites urbaines au Moyen Age (Les)*, (A SHMES XXVII. kongresszusának kiadványa, Róma, 1996 május), Publications de la Sorbonne, École française de Rome, Róma-Párizs, 1997.
- Ennen, Edith: *Die europäische Stadt des Mittelalters*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1972.
- Francastel, Pierre (szerk.): *Les Origines des villes polonaises*, Mouton, Párizs-Hága, 1960.

- Gonthier, Nicole: *Cris de haine et Rites d'unité. La violence dans les villes, XIIe–XIVe siècles*, Brepols, Turnhout, 1992.
- Guidoni, Enrico: *La Ville européenne: formation et signification du IVe au XIe siècle*, Mardaga, Brüsszel, 1981.
- Heers, Jacques: *La Ville au Moyen Age en Occident. Paysages, pouvoirs et conflits*, Fayard, Párizs, 1990.
- Hilton, Rodney H.: *English and French Towns in Feudal Society, a Comparative Study*, Cambridge University Press, Cambridge, 1992.
- Lavedan, Pierre – Hugueney, Jeanne: *L'Urbanisme au Moyen Age*, Arts et Métiers graphiques, Párizs, 1974.
- Le Goff, Jacques – Chédeville, André – Rossiaud, Jacques, in: Duby, Georges (szerk.): *Histoire de la France urbaine. II: La Ville médiévale*, Seuil, Párizs, 1980¹; 2000².
- Le Goff, Jacques: „Ville” [Város] szócikk, in: Le Goff – Schmitt, 1183–1200. o.
- Le Goff, Jacques – De Seta, Cesare (szerk.): *La Città e le mura*, Laterza, Róma-Bari, 1959.
- Lopez, Roberto S.: *Intervista sulla città medievale (a cura di Mario Berengo)*, Laterza, Bari, 1984.
- Maire-Vigueur, Jean-Claude (szerk.): *D'une ville à l'autre. Structures matérielles et organisation de l'espace dans les villes européennes, XIIIe–XVIe siècle*, École française de Rome, 1989.
- Monnet, Pierre-Oexle, Otto Gerhard (szerk.): *Stadt und Recht im Mittelalter*, („A város és a jog a középkorban”), Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte, 174. köt., 2003.
- Pirenne, Henri: *Les Villes et les Institutions urbaines*, Párizs, 1969, 2 köt.
- Poirion, Daniel (szerk.): *Milieus universitaires et Mentalité urbaine au Moyen Age*, Presses de l'université Paris-Sorbonne, Párizs, 1987.
- Romagnoli, Daniela (szerk.): *La Ville et la Cour. Des bonnes et des mauvaises manières*, [1991], Fayard, Párizs, 1995 (az olasz nyelvű eredeti francia fordítása).
- Romero, José Luis: *La revolución burguesa en el mundo feudal*, Buenos Aires, 1969.
- Rörig, Fritz: *Die europäische Stadt und die Kultur des Bürgertums im Mittelalter*, Göttingen, 1955.
- Rossi, Pietro: *Modelli di città. Strutture e funzioni politiche*, Einaudi, Torino, 1987.
- Roux, Simone: *Le Monde des villes au Moyen Age, XIe–XVe siècle*, Hachette, Párizs, 1994.

Város-falu

- Dutour, Thierry: *La Ville médiévale*, Odile Jacob, Párizs, 2003.

Duvosquel, Jean-Marie – Thoen, Erik (szerk.): *Peasants and Townsmen in Medieval Europe. Studia in honorem Adrian Verhulst*, Snoeck-Ducaju, Gent, 1995.

Ville et campagnes au Moyen Age, *Mélanges Georges Despy*, Éd. du Perron, Liège, 1991.

Világiak

Lobrichon, Guy: *La Religion des laïcs en Occident, XIe–XIVe siècle*, Hachette, Párizs, 1994.

Meersseman, G. G.: *Ordo fraternitatis. Confraternite e pietà del laici nel Medioevo*, Herder, Róma, 1977.

Vaucher, André: *Les Laïcs au Moyen Age. Pratiques et expériences religieuses*, Cerf, Párizs, 1987.

Zarándoklatok

Barreiro Rivas, José Luis: *The Construction of Political Space: Symbolic and Cosmological Elements (Jerusalem and Santiago in Western History)*, Al-Quds University, The Araguancy Foundation, Jeruzsálem–Santiago, 1999.

—, *La Función política de los caminos de peregración en la Europa medieval. Estudio del camino de Santiago*, Editorial Tecnos, Madrid, 1997.

Bennassar, Bartolomé: *Saint-Jacques-de-Compostelle*, Julliard, Párizs, 1970.

Dupront, Alphonse: *Saint-Jacques-de-Compostelle. Puissance du pèlerinage*, Brepols, Turnhout, 1985.

Gicquel, Bernard, *La Légende de Compostelle. Le livre de saint Jacques*, Tallandier, Párizs, 2003.

Oursel, Raymond: *Les Pèlerins du Moyen Age: les hommes, les chemins, les sanctuaires*, Párizs, 1957.

Vásquez de Parga, Luis – Lacarra, José Maria – Uría Riu, Juan: *Las Peregrinaciones a Santiago de Compostella*, Madrid, 1948–1950, 3 köt.

Vieillard, Jeanne: *Le Guide du pèlerin de Saint-Jacques-de-Compostelle*, Mâcon–Párizs, 1938¹; Protat, 1981⁵.

Zene

- Cullin, Olivier: *Brève histoire de la musique au Moyen Age*, Fayard, Párizs, 2002.
 Gagnepain, Bernard: *Histoire de la musique au Moyen Age. II. XIIe–XIVe siècle*, Seuil, „Solfèges” sorozat, Párizs, 1996.
 Hoppin, Richard: *Medieval Music in the Middle Ages*, Norton, New York, 1978; francia fordítása: *La Musique au Moyen Age*, Mardaga, Liège, 1991.

Zsidók

- Barros, Carlos (szerk.): *Xudeus y Conversos na Historia*, (A ribadaviai kongresszuson elhangzott előadások) Editorial de la Historia, Santiago de Compostella, 1994, 2 köt.
 Blumenkranz, Bernhard: *Juden und Judentum in der mittelalterlichen Kunst*, Kohlhammer, Stuttgart, 1965.
 —, *Juifs et Chrétiens dans le monde occidental, 430–1096*, Mouton, Párizs–Hága, 1960.
 Dahan, Gilbert: *Les Intellectuels chrétiens et les Juifs au Moyen Age*, Cerf, Párizs, 1990.
Famille juive au Moyen Age, Provence–Languedoc (La), a *Provence historique* különszáma, XXXVII, 150, 1987.
Gli Ebrei e le Scienze (The Jews and the Sciences), a *Micrologus* különszáma, IX, 2001.
 Grayzel, Solomon: *The Church and the Jews in the XIIIth Century*, Hermon Press, New York–Detroit, 1989, 2 köt.
 Jordan, William Chester: *The French Monarchy and the Jews from Philip Augustus to the Last Capetian*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 1989.
 Katz, Jacob: *Exclusiveness and Tolerance. Studies in Jewish-Gentile Relations in Medieval and Modern Times*, Oxford, 1961.
 Kriegel, Maurice: *Les Juifs à la fin du Moyen Age dans l'Europe méditerranéenne*, Hachette, Párizs, 1979.
 Schmitt, Jean-Claude: *La Conversion d'Hermann le Juif. Autobiographie, Histoire et Fiction*, Seuil, Párizs, 2003.
 Toaff, Ariel: *Le Marchand de Pérouse. Une communauté juive du Moyen Age*, [1988], Balland, Párizs, 1993 (az olasz nyelvű eredeti francia fordítása).
 Todeschini, Giacomo: *La ricchezza degli Ebrei. Mercè e denaro nella riflessione ebraica e nella definizione cristiana dell'usura alla fine del Medioevo*, Centro italiano di studi sull'alto medioevo, Spoleto, 1989.
 Tractenberg, Joshua: *The Devil and the Jews: The Medieval Conception of the Jew and its Relations to Modern Antisemitism*, New Haven, 1943.

NÉVMUTATÓ

- Abélard, Pierre 34, 86, 113, 176, 200
 Absalon, Lund püspöke 201
 Adalard, Nagy Károly környezetének tagja 58
 Adalbert, Szent, Prága püspöke 64, 67, 68
 Adolf, II., Schauenburgi, Holstein grófja 160
 Aetius, római hadvezér 39, 267
 Afonso, Diogo, portugál felfedező 249
 Agenor, Fönícia királya 23
 Agobard, Lyon érseke 119
 Ágoston, Szent 27, 32, 33, 37, 41, 112, 113, 119, 129, 137, 178, 185
 Ailly, Pierre d' 251
 Alarik, II., vizigót király 33, 38, 48, 267
 Albert, Nagy, (Albertus Magnus) dominikánus szerzetes 137, 166, 172, 175, 176
 Albornoz, Gil Álvarez Carrillo de, bíboros 222
 Alexander of Hayles, ferences szerzetes 175
 al-Farabi, arab filozófus 175
 Alfonz, Poitiers-i 97
 Alfonz, V., portugál király ld. Ferdinánd, Aragóniai
 Alfonz, VI., Kasztília és León királya 105, 126, 270
 Alfonz, VIII., Kasztília királya 97
 Alfonz, IX., Kasztília királya 165
 Alfonz, X., (Bölcs), Kasztília királya 109
 Alfréd, angol király 35, 102
 Alkuin, apát, Nagy Károly környezetének tagja 32, 58, 59
 al-Manszur, spanyolországi mohamedán vezér 71, 72
 André le Chapelain 85
 Andronikosz, II., Palaiologosz, bizánci császár 205
 Anna, Bretagne-i 72
 Anna, Kijevi 72
 Anzelm, Canterburyi, Szent 112, 113, 173
 Arcadius, keletrómai császár 32
 Arisztotelész 34, 112, 137, 163, 164, 171, 176, 237, 270, 271
 Armagnac-párt 219
 Árpád, magyar fejedelem 67
 Artúr, király 82, 149, 181, 183, 228
 Attila, hun király 39, 267
 Averroës, arab orvos és filozófus 163, 270
 Avicenna, arab orvos 175
 Bacon, Roger, ferences szerzetes 172, 176
 Ball, John, pap 219
 Bartholomaeus Anglicus, enciklopédistíró 171
 Batu, kán 246
 Beatus, szerzetes 60
 Beaumanoir, Philippe de, jogtudós 155, 218
 Beda Venerabilis, szerzetes 35
 Béla, III., magyar király 126
 Béla, IV., magyar király 197
 Benedek, Aniane-i, Szent 55
 Benedek, Norciai, Szent 54, 55, 194, 267
 Benedek, XIII., pápa 223
 Benvoglianti, Leonardo 242
 Bernát, Chartres-i 198

- Bernát, Septimania hercege 58
 Bernát, Szent 88, 113, 131, 147
 Béthencourt, Jean de, normandiai felfedező 248, 275
 Blanka, Kasztíliai, királyné 97, 166
 Boccaccio, Giovanni 210
 Boëthius, filozófus 34
 Boleszláv, I., Vitéz, lengyel király 69
 Boleszláv, III., Ferdeszájú, lengyel király 127
 Bonaventura, ferences szerzetes 166, 188
 Bonifác, VIII., pápa 95, 201
 Bonifác, IX., pápa 223
 Bonifác (Winfried), Mainz érseke 51
 Bonvesin de La Riva, milánói pedagógus 139, 193
 Bovet, Honoré 205, 208
 Bruegel, id. Pieter 92
 Brunelleschi, Filippo 235, 273
 Brut, Britannia mondabeli királya 183, 228
 Bruys, Pierre de, plébános 116
 Burchard, Strasbourg-i, kánonjogász 156
 Burchard, Worms püspöke 91
 Burgundiai párt 219
 Caboche, Simon, mészáros 218, 219
 Cabos, Jean 218
 Caesar, Gaius Julius 58, 82, 260
 Caesarius, Heisterbachi, cisztercita szerzetes 157
 Capella, Martianus, latin rétor 26
 Cassiodorus, Magnus Aurelius 34
 Celestin, III., pápa 165
 Chrétien de Troyes, költő 181
 Christine de Pisan, költőnő 205
 Cicero, Marcus Tullius 137
 Cid, Le, Id. Rodrigo Diaz de Vivar, spanyol keresztény hadvezér 182
 Cirill, bizánci szerzetes 68
 Coincy, Gautier de, hagiográfus 109
 Commynes, Philippe de, történész 245
 Cotquin, Honoré 218
 Courson, Robert de, pápai legátus 165, 271
 Crescenzi, Pietro de', mezőgazdász 199, 272
 Crespin bankárclád 155
 Cusanus, Nicolaus, filozófus 236, 237, 274
 Dante, Alighieri 90, 180, 181, 272
 Dávid, bibliai hős 23, 28, 58, 82
 Deconinck, Pierre 218
 Descartes, René 177
 Desiderius, longobárd király 51
 Dhuoda, aquitaniai főúr 58
 Dias, Bartolomeu, portugál felfedező 249, 275
 Dias, Dinis, portugál felfedező 249
 Dinant, Henri de 218
 Dionüsziosz, Kis, szerzetes 43
 Domonkos, Szent 185, 271
 Donatello, portugál művész 235
 Eanes, Gil, portugál felfedező 249
 Eckhart mester, dominikánus szerzetes
 Edward, I., angol király 102, 179
 Edward, II., angol király 123
 Edward, Hitvalló, angolszász király 102
 Egeria, spanyol apáca 95
 Éginhard, Nagy Károly veje 59
 Eleonóra, Aquitániai, angol királyné 82, 97, 103
 Engilbert, Nagy Károly környezetének tagja 58
 Erasmus, Desiderius 194
 Escobar, Pero, portugál felfedező 249
 Eurik, vizigót király 48
 Eusebiosz, Ceasariai, történész 182
 Eyméric, Nicolás, katalán kánonjogász 216

- Ferdinánd, Aragóniai 230, 241, 244, 249
- Ferdinánd, Kasztília és León királya ld. Alfonz, VI.
- Ferenc, Assisi, Szent 124, 184, 185, 186, 188, 201
- Ferrer, Jaime, spanyol felfedező 248
- Ferry, Jules 58
- Fibonacci, Leonardo, matematikus 158
- Ficino, Marsilio, humanista 235, 236, 273
- Fiesole, Giovanni da, alias Fra Angelico, szerzetes és festő 235
- Fra Angelico, ld. Fiesole, Giovanni da 235
- Frigyes, I., Barbarossa, császár 106, 165, 201, 271
- Frigyes, II., császár 106, 126, 131
- Frigyes, III., császár 239
- Froissart, Jean, krónikás 18
- Fulkó, Mogorva, Anjou grófja 78
- Fülöp Ágost, francia király 93, 96, 99, 131, 165, 200
- Fülöp, Harvengti, apát 147
- Fülöp, II., Merész, burgundiai herceg 205
- Fülöp, Jó, burgundiai herceg 234
- Fülöp, III., francia király 183
- Fülöp, IV., Szép, francia király 97, 99, 168
- Fülöp, VI., 97
- Gál, Szent 40
- Gama, Vasco da, portugál felfedező 249
- Garland, John of, egyetemi tanár 166
- Gellért, Csanád püspöke 67
- Gerbert, Aurillaci, érsek, más néven II. Szilveszter pápa 64, 269
- Gergely, I., Nagy, pápa 36, 40, 112, 268
- Gergely, VII., pápa 88, 270
- Gergely, IX., pápa 118, 165, 271
- Gergely, XI., pápa 222
- Gergely, XII., pápa 223
- Gertrúd, Nivelles-i, Szent 39, 40
- Gioacchino da Fiore, chiliazmus-hirdető szerzetes 259, 271
- Giotto, Angiolotto di Bondone, művész 157
- Gizella, apátnő, Nagy Károly leánytestvére 58
- Gizella, I. Szent István magyar király hitvese 67
- Glaber, Raoul, clunyi szerzetes 65, 269
- Gondebaut, burgund király 48
- Gossuin de Metz, krónikás 248
- Gottfried, Bouillon 82
- Gratianus, Bolognai, jogtudós 101, 112, 271
- Groote, Gert, posztókereskedő 227
- Gui, Bernard, Domonkos-rendi inkvizítor 216
- Guillaume de Saint-Amour, párizsi egyetemi tanár 187
- Guinefort, Szent, kutya 92
- Gutenberg, Johannes Gensfleisch, nyomdász 231, 273
- Gűjük, kán 246
- Hektor, trójai hadvezér 82
- Héloïse 86
- Henley, Walter of 199
- Henrik, I., német király 63
- Henrik, II., császár, német király 67, 70, 72, 73
- Henrik, IV., császár, német király 270
- Henrik, VI., császár, német király 106, 126
- Henrik, VII., német és szicíliai király 272
- Henrik, Oroszlán, Szászország hercege 160
- Henrik, I., francia király 72
- Henrik, I., angol király 103, 142, 159

- Henrik, II., Plantagenet, angol király 97, 103, 142, 159
 Henrik, III., angol király 100, 161
 Henrik, V., angol király 206
 Henrik, VII., angol király 240
 Henrik, Tengerész, infáns 249
 Hérodotosz 13, 28
 Hippokratész 23, 24, 257
 Hitler, Adolf 49
 Honorius, III., pápa 186
 Honorius, nyugatrómai császár 32
 Hugó, Capet, francia király 72, 269
 Hugó, Szent Viktor-i, teológus 83, 113, 171
 Husz, János, szektaalapító 224, 225, 226, 273
- Illés, ferences szerzetes 188
 Imre herceg, I. Szent István fia
 Ince, III., pápa 98, 118, 185, 186
 Ince, IV., pápa 118
 Ince, VII., pápa 223
 Ince, VIII., pápa 245
 Institoris, Heinrich, dominikánus szerzetes 216
 István, Szent, protomártír 67, 68, 269
 Iván, III., cár 152, 257, 274
 Izabella, Kasztília királynője 241
 Izidor, Sevillai, enciklopédiaíró 35, 39, 46, 137, 268
 Izolda 85, 86, 124
- Jacopo Taccola, Mariano di, mérnök 205
 Jakab, Szent 71, 96, 268
 János Pál, II., pápa 68
 János pap, legendabeli indiai király 24
 János, Földnélküli, angol király 103
 János, I., portugál király 249
 János, II., (Jó), francia király 218
 János, Salisburyi, Chartres püspöke 100, 271
 János, X., pápa 66
 János, XII., pápa 63
- János, XXIII., pápa 223
 Jean de Meung, költő 187
 Jeanne d'Arc 228, 273
 Jenő, IV., pápa 223, 236
 Jeromos, Szent 32
 Joinville, Szent Lajos környezetének tagja 167
 Józua, bibliai hős 82
 Júdás Makkabeus, bibliai hős
 Justinianus, bizánci császár 34, 209, 267
- Kálvin, János (Jean Calvin) 253
 Karlomann, Nagy Károly fivére 50, 51
 Károly, Anjou, Nápoly királya 97, 106, 272, 274
 Károly, Gonosz, Évreux grófja és Navarra királya 218
 Károly, II., Kopasz, császár 59, 61
 Károly, IV., (Szép), francia király 97
 Károly, IV., császár 239, 268
 Károly, Martell, Meroving-kori hadvezér 268
 Károly, Nagy, császár 18, 19, 32, 45, 49–63, 82, 92, 94, 119, 120, 130, 153, 271, 268
 Károly, V., francia király 171, 199, 205, 219
 Károly, Vakmerő, Burgundia hercege 206, 239, 240
 Károly, VI., francia király 205, 219
 Károly, VII., francia király 240
 Károly, VIII., francia király 241, 245, 274
 Katolikus Királyok (spanyol királyok) 122, 241, 274
 Kelemen, IV., pápa 176
 Kelemen, V., pápa 221
 Kelemen, VII., pápa 222, 223
 Kempis, Tamás, német misztikus 227
 Klodvig 39, 40, 47–50, 104, 267
 Knut, Nagy 66, 106, 269
 Kolumbusz, Kristóf 230, 250, 251, 274

- Konrád, III., német császár 131, 270
 Konstancia, német császárné 106
 Kopernikusz (Nicolaj Kopernik), csillagász 237
 Kulombán, ír szent 40, 268
- La Halle, Adam de, színműíró 150
 Lagrange, bíboros 212
 Lajos, IX., Szent 71, 93, 96, 97, 106, 118, 120, 121, 122, 124, 131, 144, 166, 167, 183, 191, 196, 201, 202, 204, 219, 246, 277
 Lajos, Jámbor, császár 55, 59–61, 63, 177
 Lajos, Német, császár 61
 Lajos, VII., francia király 126, 131
 Lajos, XI., francia király 97
 Lajos, XII., francia király 241
 Landino, Cristoforo, humanista 235
 Lando, Michelle di 218
 László, I., (Szent), magyar király 68
 Legnano, Giovanni da, jogtudós 205
 Leibniz, Gottfried Wilhelm 237
 Leó, III., pápa 52
 Leó, IV., pápa 140
 Leonardo da Vinci 176
 Leovigild, a spanyolországi vizigótok királya 48
 Lollarok (eretnekek) 224, 225
 Lorenzetti, Ambrogio, festő 109
 Loyolai, Ignác 227
 Lucius, III., pápa 118
 Ludovico Sforza (il Moro) 245
 Lullus, Raimundus, író 172, 272
 Luther, Márton 253
- Machiavelli, Niccolò 244
 Manuzio, Aldo, nyomdász 232
 Marcel, Étienne, párizsi polgár 219
 Marcell, Szent, Párizs püspöke 91, 185
 Mária, Burgundiai, Vakmerő Károly lánya 239
 Mária, champagne-i grófnő 82
- Mária, Luxemburgi, francia királyné 97
 Mártír, Péter, Szent (Pietro Vermigli) 187
 Márton, Szent 44, 48, 68, 96
 Márton, V., pápa 223
 Matamoros, ld. Jakab, Szent
 Matild, Anjou grófjának hitvese 103
 Matild, Szent 63
 Mátyás, Corvin, magyar király 240, 273
 Maudoin, költő, Nagy Károly környezetének tagja 58
 Medici, Cosimo de' 245, 273
 Medici, firenzei arisztokratacsalád 220, 235, 236
 Medici, Lorenzo 235
 Metód, bizánci szerzetes 68
 Michelozzo, firenzei építész 235
 Mieszkó, lengyel fejedelem 68, 269
 Mihály, Szent 96, 213
 Miklós, Szent 93, 106, 270
 Miksa, Ausztriai, Habsburg császár 239, 240, 274
 Minósz, mondabeli krétai király 23
 Mirfield, John 207
 Mohamed 40, 55, 128, 277
 Molay, Jacques de, templomos 123
 Monmouth, Geoffrey of, krónikás 183, 228
- Napóleon, I. 49
 Neckam, Alexander, egyetemi tanár 171
 Newton, Isaac 237
- Olaf Skötkonung, svéd király 67
 Olaf Tryggvason, norvég király 67
 Olaf, Szent 67, 269
 Olivier, hős vitéz 81, 202, 228
 Oller, Berenguer 218
 Orbán, II., pápa 120, 131, 133, 270
 Orbán, IV., pápa 272
 Orbán, V., pápa 222
 Orbán, VI., pápa 222, 223, 273

- Ottó, Freisingi, püspök 114, 201
 Ottó, I., császár 63, 64, 67, 72, 269
 Ottó, II., császár 64, 72
 Ottó, III., császár 64, 66, 69, 72, 269
- Pál, Szent, apostol 32, 44, 95, 152
 Palaiologosz, Teodorosz, hadtudományi munkák szerzője 205
 Paulinus Aquileiensis, Nagy Károly környezetének tagja 58
 Paulus Diaconus, eredeti nevén Warnefried, longobárd történész 58
 Pegolotti, kereskedő és író 247
 Pelagius, II., pápa 36
 Péter, apostol 44, 95, 268
 Péter, Remete, keresztesvezér 121
 Petrus Venerabilis, clunyi apát 116, 271
 Petrus, Lombardus, Párizs püspöke 174
 Piastok, lengyel dinasztia 68
 Piccolomini, Æneas Silvius, ld. II. Piusz 15, 236, 273
 Pippin, Heristali, a Karolingok őse 50, 51, 52
 Pippin, Itáliai, király 50, 58
 Pippin, Kis, király 50, 268
 Pippinidák, frank család 28, 50
 Piusz, II., pápa (Æneas Silvius Piccolomini) 15, 236, 237, 242, 256, 273
 Plan Carpin, Jean de, ferences szerzetes 246
 Plantagenet, francia-angol dinasztia 78, 97, 103, 271
 Podjebrád, György, cseh király 208, 226, 243, 273
 Polo-fivérek, velencei kereskedők 246, 276
 Porquier, Bernard 218
 Przemyslidák, cseh fejedelmek 127
 Ptolemaiosz, ókori csillagász és földrajztudós 237
- Rabanus Maurus, Fulda apátja 59
 Recceswinth, vizigót király 48
 René, Anjou, Provence grófja és Nápoly királya 241, 244
 Richárd, Cornwalli, német császár 121
 Richárd, I., Oroszlánszívű, angol király 96, 103, 123, 131
 Richárd, II., angol király 206, 228
 Rienzo, Cola di, római reformátor 222, 273
 Robert Guiscard, normann hadvezér 106
 Robert, Artois-i, Szent Lajos fivére 97
 Róbert, II., (Jámbor), francia király 27, 70, 104, 269
 Rodrigo Diaz de Vivar, más néven Le Cid 105
 Roger, I., Szicília királya 106
 Roger, II., Szicília és Nápoly királya 106
 Rókus, Szent 211
 Roland, hős vitéz 52, 81, 181, 202, 268
 Rollon, Normandia hercege 67, 268
 Rotharis, longobárd király 48
 Rutebeuf, trouvère 187, 195
- Salimbene, Pármai, ferences szerzetes 180
 Sancho, II., Kasztília királya 105
 Sándor, Nagy 55, 82
 Sándor, III., pápa 165
 Sándor, V., pápa 223
 Sándor, VI., (Borgia), pápa 250, 274
 Santarém, João, portugál felfedező 249
 Scotus, Johannes Donus, ferences szerzetes 164
 Sebestyén, Szent 211
 Sforza, Francesco, Milánó hercege 245
 Shakespeare, William 228
 Silva Candida, Humberto da, bíboros 89

- Sorbon, Robert de, kanonok, Szent Lajos környezetének tagja 167, 272
- Sprenger, Jacob, dominikánus szerzetes 216
- Sturluson, Snorri, izlandi sagaíró 182
- Sturmíus, szász szerzetes 51
- Suger, Saint-Denis apátja 191, 270
- Szaladin, kurd szultán 131, 275, 277
- Szamo, frank rabszolgakereskedő, a szlávok vezére 53
- Szent Lajos ld. Lajos, IX., francia király
- Szeverin, Szent 38
- Szilveszter, II., pápa, ld. Aurillaci Gerbert 64, 269
- Szvatopluk, nagymorva fejedelem 68
- Tamás, Aquinói, Szent, teológus és filozófus 163, 164, 166, 172, 175, 188, 272
- Tamás, Becket, Szent, Canterbury érseke 104
- Tamás, Cantimprei, enciklopédiaíró 171
- Tamás, Chobhami, egyetemi tanár 156
- Tannhäuser, költő 193
- Tempier, Étienne, Párizs püspöke 163, 164, 189
- Teodorik, Nagy, a keleti gótok királya 34, 39, 47, 48, 267
- Teodulf, Orléans püspöke 58
- Teophano, bizánci hercegnő 63, 72
- Tertullianus, ókori észak-afrikai teológus. 41
- Theodosius, I., császár 31, 48, 267
- Thomasin de Zerclaere, költő 193
- Tomislav, horvát király 66
- Tristão, Nuño, felfedező 249
- Trisztán 85, 86
- Tyler, Wat, angol felkelő 219, 273
- Varazze, Jacopo da, dominikánus szerzetes, Genova érseke 183
- Vegetius, ókori hadművészeti munkák szerzője 25
- Vergilius 183
- Vilmos, Conches-i, filozófus 113, 171
- Vilmos, Hódító, Normandia hercege és Anglia királya 67, 102, 200, 270
- Vilmos, II., Szicília királya 106
- Vilmos, II., Veresarcú, angol király 123
- Vilmos, IX., Aquitania hercege 85
- Vilmos, Malmesburyi, krónikás 100, 183
- Vilmos, Moerbecke 271
- Vilmos, Occami, teológus 164
- Vince, Beauvais-i, dominikánus szerzetes 172
- Visconti, Filippo Maria, Milánó hercege 244
- Vitruvius, ókori építészetelméleti munkák szerzője 26
- Vivaldi, Ugolino, kereskedő 248
- Vivaldi, Vanino, kereskedő 248
- Voitech, Prága érseke 67
- Witz, Konrad, festő 213
- Włodkowic, Pawel, a krakkói egyetem rektora 238
- Wyclif, John, angol szektaalapító 224, 225
- Zsigmond, császár 226, 239, 242